

EX TEMPORE

VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

jaargang 19 (2000), aflevering 3

Themanummer over inburgering

Zuid-Nederlanders, hugenoten, joden, Turken, Marokkanen en
Molukkers in Nederland

EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

(een samenvoeging van de tijdschriften *Ex Tempore* en *Verleden Tijd Schrift*)
jaargang 19 (2000), aflevering 3
ISSN 1566-1717

ET/VT verschijnt drie maal per jaargang

Redactie:

Matthijs Braat, Jan Brabers, Miranda van de Heijning, Marloes Hulsken, Edwin van Meerkerk, Pepijn Oomen, Annemie Otten, Peter Raedts, Anton van de Sande, Marloes Schoonheim en Liesbeth Timmermans.

Kernredactie:

Matthijs Braat, Marloes Hulsken, Annemie Otten en Anton van de Sande.

Lay out:

Edwin van Meerkerk

Redactiesecretariaat:

ET/VT, Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN
024 3612174, A.vandeSande@let.kun.nl

Bijdragen op diskette kunnen bij de redactieleden worden ingeleverd. Zie ook de aanwijzingen voor auteurs achterin dit nummer.

Losse nummers: f 8,- voor studenten; f 15,- voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2001: f 20,- (€ 9,-) voor studenten; f 37,50 (€ 17,-) voor overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op postbanknummer (girorekening) 8169332 t.n.v. Ex Tempore: Verleden Tijdschrift Nijmegen (ET/VT), onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

Druk:

WNO grafisch bedrijf, Nijmegen

© EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN 2000

Inhoud

- 2 Redactioneel
- Dirk Jacobs*
- 3 Inburgering
Van integratie naar acculturatie
- Hugo de Schepper*
- 14 Binnen-Nederlandse vluchtelingen en hun acculturatie, 1572-1632
- Edwin van Meerkerk*
- 34 Dubbele loyaliteit
Hugenoten in de Republiek rond de Oostenrijkse Successieoorlog
- Wim Delsman*
- 46 Tegen wil en dank
De moeizame inburgering van de joden (1795-1900)
- Anita Böcker*
- 60 Het integratieproces van Turken in Nederland
- Herman Obdeijn & Philip Hermans*
- 75 Marokko aan de kusten van de Noordzee
- Justus Veenman*
- 89 Molukkers in Nederland
Integratie met de rem erop
- 98 De boeken top vijf van Gerda de Kleijn
- 101 Lettres Provinciales
- 104 Recensies
- 112 Auteursgegevens

Redactioneel

Ongeveer een jaar geleden waren de Nederlandse media in de ban van de nieuwe vriendin van kroonprins Willem Alexander. Deze vrouw, Máxima Zorreguieta, heeft niet de Nederlandse nationaliteit en de media bogen zich dan ook onmiddellijk over de vraag hoe Máxima als eventuele koningin in Nederland zou moeten functioneren. *NRC-Handelsblad* van 14 januari 2000 schreef:

Wat zou de toekomstige koningin moeten weten over Nederland? Meningeën uit de wetenschap, het bedrijfsleven, de kleinkunst en de politiek over verplichte stof voor het mogelijke "inburgeringsprogramma" van Máxima Zorreguieta. (...) Niets mag aan het toeval worden overgelaten bij de "inburgering" van de nieuwe koningin.

Binnen de redactie leidde deze kwestie eveneens tot discussie. Wat moet Máxima over Nederland weten? Wat moeten immigranten in het algemeen over Nederland weten? Het idee voor dit themanummer was geboren: inburgering in een historisch jasje. We buigen ons over de vraag wat inburgering nu precies is en vooral hoe in het verleden de inburgering van enkele bevolkingsgroepen heeft plaatsgevonden. Dat wonen en leven als immigrant in Nederland niet vanzelf ging en gaat moe in de diverse artikelen duidelijk worden. We hebben met dit themanummer niet de pretentie een totaaloverzicht te bieden; slechts enkele groepen 'nieuwkomers' uit heden en verleden komen aan de orde. U vindt artikelen over Zuid-Nederlanders, hugenoten, joden, Turken, Marokkanen en Molukkers. Voordat bekeken wordt op welke manier en in welke mate deze verschillende groepen 'buitenlanders' zich in de loop der jaren in Nederland hebben ingeburgerd, wordt in een inleidend artikel aan de term 'inburgering' nadere invulling gegeven. Behalve de thematische artikelen bevat deze *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen zoals gebruikelijk de rubriek *Lettres Provinciales*. De boeken top vijf en een recensiegedeelte.

Tijdens de samenstelling van dit themanummer is de eindredactie zelf eveneens geconfronteerd met een vorm van 'inburgering'. Behalve historici hebben namelijk ook enkele deskundigen in de sociale wetenschappen artikelen geleverd. Hierdoor is de annotatie en het gebruik van het notenapparaat in de artikelen onderling niet uniform. De sociale wetenschappers hebben hun eigen manier van annoteren aangehouden. Dit doet echter, ons inziens, geen afbreuk aan het eindresultaat. Deze *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen biedt een historisch blik vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines op een actueel thema: de inburgeringsproblematiek.

Tot slot nemen we met dit laatste nummer van jaargang 19 (2000) afscheid van enkele redactieleden. Henk Delger, Maria Grever en Jeroen Savelkoults verlaten na jarenlang enthousiast hun medewerking te hebben verleend de redactie. Als nieuwe redactieleden heten wij Edwin van Meerkerk en Marloes Schoonheim hartelijk welkom.

De eindredactie.

Dirk Jacobs

Inburgering

Van integratie naar acculturatatie

In mei 2000 was ik één van de genodigden op een gespreksavond in Antwerpen over de inburgeringsthematiek in België en Nederland. Ik woonde, na een periode van vier jaar AIO-schap in Nederland, intussen alweer bijna drie jaar in Brussel en had het Nederlandse beleid niet meer zo aandachtig gevolgd. Ik diende daarom bij de voorbereiding van mijn interventie na te gaan welke ontwikkelingen het inburgeringsbeleid in Nederland had doorgemaakt. Tot mijn groot jolijt kwam ik zo niet alleen het vooruitgangsrapport over de nota 'Kansen krijgen, kansen pakken' van minister van Bostel voor Grote Steden en Integratiebeleid op het spoor, maar stootte ik eveneens op een heuse website, met de naam 'het inburgernet'. Een mooie site die een volledig overzicht van recente regelgeving en procedures biedt en praktische tips voor gemeentebesturen aanreikt, grafisch verfraaid met allerlei klaarblijkelijk Hollandse kazen. Nog afgezien van het feit dat de makers van de site de kaas verkozen als hét Nederlandse symbool bij uitstek, verbaasde ik mij vooral over het feit dat er überhaupt een flink gestoffeerde webstek bestond over inburgering. Een teken aan de wand dat sinds mijn vertrek uit Utrecht een heuse inburgeringsindustrie was ontstaan. Cijfers in het vooruitgangsrapport inburgering bevestigden dat vermoeden. Voor het jaar 2000 werd maar liefst 295 miljoen gulden uitgetrokken voor een inburgeringsprogramma met als doelgroep ruim 20.000 nieuwkomers. Dat zijn cijfers waar men in Vlaanderen van gaat duizelen. In Vlaanderen wordt voor het onthaalbeleid van nieuwkomers in het jaar 2000 in totaal 265 miljoen Belgische frank voorzien, wat zo'n 14 miljoen gulden is. Nu hoopt men dat bedrag de komende jaren op te drijven en de relatief ongecoördineerde initiatieven op het vlak van onthaal van nieuwkomers te bundelen in een heus inburgeringsprogramma naar Nederlands model. Ook in Brussel willen de Nederlandstaligen onthaaltrajecten ontwikkelen. Aan Waalse en Franstalige zijde in Brussel denkt men niet in die richting en gaat men ervan uit dat het Franstalige algemeen beleid dat op assimilatie gericht is in voldoende mate werkt. 'Inburgering' is overigens een term die erg moeilijk in het Frans (en evenmin in het Engels) te vertalen valt. Burgerschap, *citoyenneté* of *citizenship* kent men wel, maar 'inburgering' krijgt men zelfs met de beste wil van de wereld nauwelijks uitgelegd in één zin. Het is dan ook een van die typisch Nederlandse termen - 'gedoogbeleid' en 'onthaasting' horen ook in dat rijtje - die men in Vlaanderen nog wel wil en kan begrijpen, maar buiten het Nederlandse taalgebied totaal onvertaaltbare - of erger - onzinnige concepten lijken. Hoe zou men 'inburgering' aan Franstalige of Engelstalige collega's kunnen uitleggen? Onvermijdelijk zou het vertrekpunt de term 'burgerschap' vormen. Een term die ook in Frankrijk en de Angelsaksische wereld terug is van weggeweest. Op dit moment zijn we in het Nederlandstalige gebied al zo vertrouwd met de term 'inburgering' dat we er nog nauwelijks bij stil staan wat nu precies de verhouding is met het concept burgerschap. Het lijkt alsof we het altijd over

¹ <http://www.inburgernet.nl/>

inburgering hebben gehad. In Vlaanderen moet er echter dikwijls op gewezen worden dat de pas recent uit Nederland geïmporteerde term ook daar nog maar een relatief korte geschiedenis kent en bovenal een bepaalde beleidskeuze impliceert. Inburgering is niet uit de lucht komen vallen, maar moet gesitueerd worden tegen de achtergrond van ontwikkelingen in het minderhedenbeleid aan de ene kant en een gewijzigde politiek-ideologische constellatie aan de andere kant. Ik probeer daar in dit essay in alle bescheidenheid een beknopte kritische reconstructie van te maken en het concept 'inburgering' te verduidelijken aan de hand van de bredere burgerschapsnotie.

De opmars van het burgerschap

Eind jaren tachtig dook in het veld van de sociale wetenschappen een onmiskenbare thematische trend op. Of het nu ging over armoede, onderwijs, sociale zekerheid, gezondheidszorg, minderheden, nationale identiteit of democratie, overal verscheen het begrip burgerschap ten tonele (zie Turner, 1990; Kymlicka & Norman, 1994; Van Steenberghe, 1994). Het was plots weer *bon ton* sociale problemen en vraagstukken in termen van burgerschap, in termen van de verhouding tussen individuele rechten en verbondenheid met een gemeenschap, te formuleren. In de jaren negentig maakte de term burgerschap een succesvolle doorstart en groeide zo uit tot één van de belangrijkste hoera-begrippen (Bovens, 1991) in academische kringen. De titels van internationale congressen, publicaties en onderzoeksprojecten logen er niet om. Burgerschap werd als toverconcept gretig omarmd om de relatie tussen individu, staat, markt en maatschappij te helpen duiden in een wereld met een diversiteit aan 'nieuwe' fenomenen. De crisis van de verzorgingsstaat, de zoektocht naar een politieke (en etnische) identiteit in de voormalige Oostbloklanden, de poging een postnationale Europese Unie te creëren, de omgang met multiculturaliteit en de opkomst van de zogeheten postmoderne cultuur, kortom alle veelvuldig gethematiseerde ontwikkelingen van de jaren tachtig en negentig, leenden zich volgens velen om vertaald te worden in termen van burgerschap. Ongetwijfeld heeft het veelkoppig karakter van het begrip voor een groot deel tot dat succes bijgedragen. Als container-begrip vormt burgerschap immers een vlag die vele ladingen kan dekken. Bovendien kent het begrip een sterke normatieve connotatie en werd het daarom ook gretig in de politieke arena aangewend, wat haar succes in de academische wereld wellicht eerder versterkt dan afgeremd heeft.

Wie het bos door de bomen wil blijven zien, kan als strategie best twee basisconcepties van burgerschap onderscheiden: burgerschap-als-legale-status en burgerschap-als-gewenste-praktijk (Kymlicka & Norman, 1994: 353). Allereerst is er de conceptie van burgerschap-als-legale-status waarbij doorgaans vanuit het kader van de natiestaat vertrokken wordt en burgerschap opgevat wordt als een formele juridische status die rechten verleent aan individuen ten opzichte van de staat. In navolging van het klassieke onderscheid volgens T.H. Marshall (1963) gaat het daarbij om drie categorieën rechten. Allereerst omvat het burgerschap civiele rechten, burgerlijke vrijheden, die het individu een fundamenteel minimum aan bescherming moeten bieden. Te denken valt aan bescherming tegen arbitraire vrijheidsberoving, vrijheid van meningsuiting en geloof, het recht op eigendom, het recht op het vrijelijk aangaan van contracten en de garantie van eerlijke rechtspraak. Een volgende dimensie omvat politieke rechten die mogelijkheden tot deelname aan de politieke besluitvorming moeten veiligstellen. Een derde dimensie beslaat sociale rechten die een minimum aan economische welvaart en sociale zekerheid

moeten garanderen bij de (her)verdeling van belangrijke goederen en diensten. Binnen de benadering van burgerschap-als-legale-status wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen het volledig formeel lidmaatschap van een natie - het staatsburgerschap dat tot bezit van alle rechten leidt - en een partiële vorm van lidmaatschap die slechts tot een beperkt aantal rechten leidt (Stewart, 1995: 67). Bij dit laatste moet met name gedacht worden aan de rechten die buitenlandse inwoners van een natiestaat toegekend worden op basis van hun ingezetenschap, het feit dat zij officieel in het land gedomicileerd zijn. Vaak kennen zij civiele en sociale rechten, maar ontberen zij het politiek burgerschap. Als algemene omschrijving van de conceptie van burgerschap-als-legale-status kan gesteld worden dat de vraag in hoeverre een individu rechten ontvangt van de staat, centraal staat. Van Stokkom (1991: 151) spreekt in deze over de 'toegangscomponent' van burgerschap.

Daartegenover staat de 'verantwoordelijkheidscomponent' (Van Stokkom, 1991: 151) van de conceptie van burgerschap-als-gewenste-praktijk. Deze normatief geladen opvatting van burgerschap ent zich eerder op de (abstracte) idee van democratie als een actieve politieke gemeenschap (Stewart, 1995: 74). In die opvatting staat de burger als actief individu centraal die door alledaagse politieke praktijken tot de vorming van een (politieke) gemeenschap bijdraagt. Individuen staan met hun verschillende visies en initiatieven tegenover elkaar, creëren in interactie een publieke ruimte en constitueren zichzelf zo tot burgers. De nadruk ligt in deze benadering niet zozeer op een formele status maar op een actieve houding, op verantwoordelijkheidszin en op het zoeken naar een balans tussen rechten en plichten in de verhouding tussen individu en gemeenschap. Burgerschap is volgens deze benadering vooral een houding, een praktijk. Het kan in deze context verhelderend zijn daarom de term burgerzin boven het begrip burgerschap te gebruiken (Bovens, 1991).

Deels opgaand in het politiek filosofische debat tussen liberalisme en communitarisme, zijn in het sociaal-wetenschappelijk gebruik van het begrip burgerschap de beide bovengenoemde dimensies aan bod gekomen. Vaak werd daarbij de spanning tussen burgerschap-als-legale-status en burgerschap-als-gewenste-praktijk, tussen de 'toegangscomponent' en de 'verantwoordelijkheidscomponent', nadrukkelijk gethematiseerd (zie bv. Stewart, 1995; Habermas, 1994; Van Gunsteren, 1994). De meeste auteurs verkozen echter duidelijk de nadruk te leggen op de thematiek van verantwoordelijkheid en deugden, die centraal staat in de normatieve burgerschapsconceptie en volgens hen in het klassieke gebruik van het begrip burgerschap te veel ondergesneeuwd geraakt was (zie Kymlicka & Norman, 1994).

Een tot op zekere hoogte vergelijkbaar fenomeen trad op in de politieke arena waar met name de conceptie van burgerschap-als-gewenste-praktijk en de notie van burgerzin opgeld gemaakt hebben. Zelfbestuur en verantwoordelijkheid van het individu als bron voor sociale integratie werden weer ideologische thema's. Vanuit verschillende hoeken werd het morele karakter van maatschappelijke participatie en de noodzakelijke koppeling van rechten en plichten benadrukt. Het meest in het oog springend zijn en waren hierbij wellicht het neo-conservatief en neo-liberaal denken waarin gepleit wordt voor een terugtreden van de staat, de herwaardering van traditionele deugden en het benadrukken van de verantwoordelijkheden van het individu. Zo bepleitte de rechterzijde van het politieke spectrum een afbraak van het 'luimakende' systeem van de verzorgingsstaat, de versteviging van de deugdzame *civil society* en de herwaardering van het gezin als hoek-

steen van de samenleving. Het individu, de burger, was 'herontdekt' en werd opnieuw verantwoordelijkheid toegedicht in een tijd dat staatsverzorging van wieg tot graf tot een onrealistische wensdroom omgedoopt werd. Calculatie, *freeridership*, luiheid en gemak-zucht moesten bestreden worden, terwijl deugdzaamheid, arbeidsethos en individuele verantwoordelijkheid centraal moesten komen te staan. Rechts deelde de opkomst van het plichtendiscours en de nadruk op moraliteit en verantwoordelijkheid echter ook met strekkingen van de andere kant van het politieke spectrum. Zo draagt en droeg (nieuw) Links, onder impuls van nieuwe sociale bewegingen georganiseerd rond het feminisme en ecologisme (Roche, 1992: 49), in Europa de noties plicht en verantwoordelijkheid eveneens een warm hart toe. De nadruk op persoonlijke deugdzaamheid en verantwoordelijkheidszin staat evenzeer centraal vanuit de gedachte dat niet alles vanuit de staat afgedwongen kan worden.

Vreemdelingen, burgerschap en burgerzin

Parallel aan het brede succes van het begrip burgerschap in de sociale wetenschappen, groeide met name in de politieke sociologie de aandacht voor veranderingen in burgerschap-als-legale-status (op het gebied van civiele, sociale en politieke rechten) in relatie tot de internationale (arbeids)migratie in het naoorlogse Europa. Hier vallen als dominante stromingen twee concurrerende benaderingen aan te stippen. Aan de ene kant bestaat het zogeheten *denizenship model*, waarin met name gewezen wordt op het ontstaan van gradaties in formeel burgerschap binnen de context van de natiestaat (Hammar, 1990; Brubaker, 1990; Layton-Henry, 1990). Aan de andere kant manifesteert zich een interpretatiekader dat met de naam postnationaal model aangeduid kan worden, waarin gewezen wordt op het ontstaan van een nieuw soort burgerschapsdenken voorbij de logica van de natiestaat (Soysal, 1994; Jacobson, 1996).

Volgens het *denizenship model* is met de komst van migranten en het verlenen van bepaalde rechten aan deze vreemdelingen (op basis van ingezetenschap in plaats van nationaliteit) een gradatie in vormen van formeel burgerschap ontstaan. Bepaalde rechten, sociale goederen en diensten worden niet langer voorbehouden aan staatsburgers maar komen toe aan allen die duurzaam op een bepaald grondgebied gevestigd zijn. Zo werden in het kielzog van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat (Heisler & Heisler, 1991) sociale en economische rechten aan migranten verleend, ongeacht hun nationaliteit. In sommige landen werden in een later stadium ook lokale politieke rechten aan vreemdelingen toegekend. Volledige politieke rechten bleven echter overal in Europa voorbehouden aan staatsburgers, dit omwille van het principe van volkssoevereiniteit en het vraagstuk van legitimatie van de natiestaat. Hierdoor ontstond een situatie waarin legaal gevestigde vreemdelingen in vrijwel alle (juridische) opzichten gelijk werden aan staatsburgers, behalve dan op het vlak van de politieke rechten. Dit leidde tot een vorm van 'partieel burgerschap' (Brubaker, 1990) waarbij men een onderscheid kan maken tussen volwaardige *citizens* (staatsburgers die alle rechten genieten) en *denizens* (ingezetenen die alle rechten genieten, behalve volledige politieke rechten: Hammar, 1990a). Volgens het *denizenship model* is dit een anomalie die op de lange duur tot aanpassing noopt (Mouffe, 1992; Layton-Henry, 1990) hetzij door versoepeling van nationaliteitsverwerving, hetzij door toekenning van politieke rechten los van nationaliteit.

Volgens het postnationaal model zit de transformatie veel dieper en maakt het formeel burgerschap (de toekenning van rechten) zich meer ten gronde los van de logica

van de natie-staat. Toekenning van rechten verandert op alle fronten op dezelfde manier en omwille van dezelfde redenen: het 'mens-zijn' en de daarbij horende grondrechten vormen in het naoorlogse Europa de basis van elk discours omtrent burgerschap en verdringen langzaam maar zeker het belang van nationale identiteit (Soysal, 1994). Burgerschap wordt niet langer gelegitimeerd binnen de contouren van de natiestaat, maar ontleent haar legitimiteit aan het narratief van universele mensenrechten dat gecodificeerd is in allerlei internationale verdragen. De groei van dit narratief leidde tot de snelle expansie van rechten van immigranten. De opkomst van internationale politieke instanties is in dat proces een belangrijke factor. De ontwikkelingen op het gebied van politieke rechten gaan wat langzamer omdat de hardnekkige symboliek van nationale soevereiniteit daar voortbestaat. Het postnationaal model lijkt echter te impliceren dat toekenning van politieke rechten aan vreemdelingen op alle politieke niveaus op den lange duur onvermijdelijk is (Klopp, 1995). Volgens een auteur als Jacobson (1996) is deze transformatie van het klassieke burgerschap niet zonder gevaar: hij meent dat immigratie tot een devaluatie van (staats)burgerschap heeft geleid en dat dit op termijn de legitimiteit van de staat ondermijnt en zelfs het 'pact tussen staat en burger' (sic) vernietigt.

Het is opvallend dat in beide modellen het vraagstuk van politieke rechten voor vreemdelingen een anomalie vormt; waar civiele en sociale rechten volgens een welbepaalde logica aan niet-staatsburgers toegekend werden, leidde diezelfde logica niet tot de toekenning van politieke rechten. Beide modellen lijken er bovendien van uit te gaan dat het vraagstuk van politieke participatie van vreemdelingen op den lange duur opgelost moet en/of zal worden. De algemene verklaring waarom de toekenning van politieke rechten aan vreemdelingen tot nog toe achterop blijft op de toekenning van andere rechten, loopt in beide interpretatiekaders overigens gelijk. Beide dichten een doorslaggevende rol toe aan de idee van volkssoevereiniteit en haar betekenis in de democratische legitimering van de natie-staat. Het voorbehouden van nationaal kiesrecht vormt in beide modellen de laatste uiting en het ultieme bastion van het klassieke (staats)burgerschap, dat respectievelijk door het criterium van ingezetenschap bij verlening van rechten of door de opkomst van een universalistisch narratief aan waarde heeft ingeboet. Tegelijkertijd laten beide modellen daarmee een aantal vragen onbeantwoord. Wat precies de reden is dat inzake nationaal kiesrecht het staatsburgerschap overal zo gekoesterd wordt maar het terzelfder tijd in bepaalde landen wel mogelijk is het lokaal kiesrecht aan vreemdelingen te verlenen, blijft onduidelijk. Een antwoord op de vraag waarom toekenning van lokaal kiesrecht slechts in bepaalde landen en in verschillende gradaties optreedt, blijft eveneens uit. Waarom landen hun voorwaarden versoepelen of verstrengen om het staatsburgerschap te verwerven, blijft evenzeer grotendeels buiten het gezichtsveld. Tenslotte blijven specifieke verwachtingen van beleidsmakers omtrent burgerzin van nieuwkomers buiten beeld.

Nu lijkt precies de notie van burgerzin bij migranten, de 'verantwoordelijkheidscomponent' (Van Stokkom, 1991: 151) van de conceptie van burgerschap-als-gewenste-praktijk, in de politieke arena een uitermate belangrijke rol te kennen in discussies over de multiculturele samenleving. Migrantengroepen krijgen niet alleen nieuwe rechten, ze zijn ook deelgenoot in een aantal plichten. Ze zijn het onderwerp van bespiegelingen over de rol van de nieuwkomer in de samenleving als nieuwe burger. Een nieuwe burger waarvan evengoed als van de gevestigden een actieve rol in de samenleving en een zekere

burgerzin verwacht wordt. Vaak bestaan twijfels of angsten over de verantwoordelijkheidszin van de nieuwkomers en hun houding in de permanente zoektocht naar de balans tussen rechten en plichten in de verhouding tussen individu en gemeenschap. De nood aan loyaliteit tegenover de gastsamenleving en een zekere mate van acculturatie vervullen bij die bedenkingen doorgaans een centrale rol. Zelfs al wil men alle nieuwkomers niet zomaar het staatsburgerschap en alle daaraan verbonden rechten toekennen, dan verwacht men toch een minimum aan acculturatie en burgerzin om in de pluriforme samenleving op een gezonde wijze te functioneren. Voor wat hoort wat, is de impliciete redenering die daarbij dikwijls om de hoek komt kijken. De overheid en samenleving moet niet alleen rechten en kansen bieden aan nieuwkomers, de nieuwkomers moeten ook een positieve rol innemen in de samenleving. Plichten moeten nagekomen worden, verantwoordelijkheden moeten opgenomen worden en aangereikte kansen moeten verzilverd worden. Dat geldt voor autochtone staatsburgers, dat geldt voor allochtone staatsburgers en dat geldt voor vreemdelingen. Dikwijls zijn er bekommernissen dat dit voor allochtone medeburgers en vreemdelingen een stuk minder een uitgemaakte zaak is dan voor autochtone staatsburgers. Ze zijn misschien niet 'Nederlands' genoeg. Men meent dat er bij allochtonen een zekere mate van acculturatie vereist is. Zij moeten dan ook 'ingeburgerd' worden. Desnoods tegen wil en dank.

De stelling dat nieuwkomers meer 'Nederlands' moeten worden, is over de jaren heen steeds luider gaan klinken in het zogenaamde minderheden debat. In politieke discussies over verlening van het kiesrecht en versoepeling van de verwerving van het staatsburgerschap speelde heel lang het hardnekkige argument dat vreemdelingen op het vlak van (politieke) cultuur te verschillend zijn om op een verantwoorde manier mee het beleid te bepalen en dat, op zijn minst een zekere vorm van, acculturatie noodzakelijk is om het volledige kiesrecht en/of het staatsburgerschap te verwerven (Jacobs, 1998). Lange tijd werd er in Nederland verder echter nauwelijks een punt gemaakt van culturele verscheidenheid. Integratie kon gerealiseerd worden met 'behoud van eigen identiteit', zo heette één van de uitgangspunten van het minderhedenbeleid. Eind jaren tachtig, begin jaren negentig kreeg het argument waarin gesteld werd dat voor optimale integratie een zekere mate van assimilatie (of toch zeker acculturatie) onontbeerlijk is, echter steeds meer gehoor. Men had nieuwkomers te lang aan hun lot overgelaten, te veel in eigen kringen laten verkeren en te weinig verplicht om zich actief op de Nederlandse samenleving te richten, zo luidde het. Het was niet noodzakelijk dat de nieuwkomer zijn eigen identiteit verloochende in een totale assimilatie naar Frans-republikeins model, maar er werd toch verwacht dat de eigen culturele identiteit de zelfredzaamheid in de Nederlandse samenleving niet in de weg zou staan. Precies daar wrong volgens velen de schoen. Inburgering zou dat voortaan verhelpen bij nieuwe migranten. Inburgering moest het proces van acculturatie bespoedigen.

Van integratie tot inburgering

De term 'inburgering' en het huidige inburgeringsbeleid kunnen niet begrepen worden zonder het in de context te zien van de ontwikkeling vanuit het eerdere Nederlandse minderheden- en allochtonenbeleid. Bij de ontwikkeling van het eerste geïntegreerd beleid rond allochtonen, het zogenaamde minderhedenbeleid, speelde het in juni 1979 uitgebrachte rapport Etnische Minderheden van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid (WRR), een adviesgroep van

academici, een belangrijke rol. Het document benadrukte dat enerzijds de achterstelling van (bepaalde groepen) immigranten en allochtonen bestreden moest worden en anderzijds het ideaal van een tolerante, multiculturele samenleving gepropageerd diende te worden (WRR, 1979; zie ook Vermeulen & Penninx, 1994: 9). Deze visie werd in 1983 overgenomen in de zogenaamde Minderhedennota (Bijl. Hand. TK, 82-83, 16102/21) die de officiële blauwdruk voor het te voeren minderhedenbeleid zou gaan vormen. Hoewel men ervan uitging dat de immigratie naar Nederland door middel van een streng toelatingsbeleid gelimiteerd diende te worden, erkende de nota dat het grootste deel van de immigranten die zich in de loop van de jaren zestig en zeventig in Nederland gevestigd hadden, niet tijdelijk maar permanent in het land zou blijven. Het overheidsbeleid moest op die realiteit afgestemd worden. Daartoe zou in belangrijke mate de rechtspositie van immigranten versterkt worden. Verder kon de emancipatie van etnische minderheden bevorderd worden door hen te laten integreren met behoud van de eigen identiteit. Culturele verschillen werden aanvaard en het behoud van de cultuur van het land van origine zelfs gestimuleerd, terwijl men anderzijds sociaal-economische ongelijkheid wilde wegwerken. Daartoe werden allerlei vormen van categoriaal beleid ontwikkeld. Aan het eind van de jaren tachtig stak in toenemende mate kritiek de kop op over het minderhedenbeleid. Problemen van vreemdelingen en etnische minderheden, en het gedeeltelijk falen van de doelstellingen van het minderhedenbeleid, werden hand over hand gedefinieerd als het gevolg van het 'cultureel' anders-zijn van de doelgroep. Allochtonen moesten zich nu toch maar eens aanpassen, ook op cultureel vlak, indien men enige vooruitgang wilde boeken. De Nederlandse cultuur viel volgens sommigen bovendien sowieso te verkiezen boven andere culturen en de achterstand van allochtonen viel terug te voeren op hun culturele bagage. Frits Bolkestein verwoordde het in een onderhand berucht opiniestuk 'Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt' in *de Volkskrant*² erg stellig en provocatief toen hij de mening ventileerde dat er grenzen waren aan de multiculturele samenleving omdat niet alle culturen als gelijkwaardig beschouwd konden worden. Socio-economische achterstanden konden volgens Bolkestein enkel weggewerkt worden door inpassing en het opgeven van de 'integratie met behoud van de eigen identiteit'. Migrant dienden zich meer in te spannen zich bepaalde vaardigheden eigen te maken om beter in de Nederlandse samenleving te kunnen functioneren. Het zou een misvatting zijn te menen dat Bolkestein eigenhandig de aanzet gaf tot deze ommezwaai richting individuele aanpassing en acculturatie in het vertoog over het minderhedenbeleid (zie Jacobs, 1998: 135), maar het waren wel vooral zijn uitspraken die het anderen makkelijker maakten met eenzelfde verhaal uit te pakken zonder van latent racisme of xenofobie beschuldigd te worden. Eerder had het rapport getiteld *Allochtonenbeleid* van de WRR (1989) reeds benadrukt dat de overheid zich beter kon concentreren op het wegwerken van achterstand in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, en cultuur in de eerste plaats als een private aangelegenheid zou moeten beschouwen. De ambitieuze doelstellingen van het minderhedenbeleid om sociaal-economische achterstand van migranten weg te werken waren immers niet gehaald. Er werd daarom gevraagd minder nadruk te vestigen op emancipatie met behoud van eigen identiteit maar

2 *De Volkskrant*, 12-09-1991.

integendeel meer inspanningen te leveren op het vlak van taalverwerving en sociaal-economische zelfredzaamheid als op zichzelfstaande doelstelling.

Deze kritieken vielen niet in dovemansoren en luidden in de jaren negentig een paradigmawissel in van een minderhedenbeleid naar een zogenaamd integratiebeleid dat kadert in een algemeen achterstandsbeleid (Entzinger, 1996). In 1994 werd het minderhedenbeleid ook expliciet omgedoopt tot een integratiebeleid etnische minderheden. Categorieel beleid werd meer en meer vervangen door individueel-inclusief beleid en er werd gesteld dat nieuwkomers in toenemende mate op hun eigen verantwoordelijkheden aangesproken zouden (kunnen) worden. In diezelfde geest groeide de gedachte dat men niet dezelfde fout mocht maken door relatief weinig aandacht te besteden aan taalverwerving bij nieuwe migranten die via de asielwetgeving of familiehereniging naar Nederland kwamen. In 1994 kwamen prof. dr. Han Entzinger en prof. dr. Arie van der Zwan met een advies Beleidsopvolging Minderhedendebat (1994) op de proppen, in de wandelgangen al snel het advies 'Han en Zwan' gedoopt, waarin derhalve gepleit werd voor een verplicht inburgeringscontract voor nieuwkomers. De professoren stelden een inburgeringstraject voor met taallessen, maatschappijoriëntatie, het aanleren van sociale vaardigheden en een voorbereidingstraject naar de arbeidsmarkt toe. Basisfilosofie was de zelfredzaamheid van nieuwkomers te verbeteren zodat zij makkelijker aan een baan zouden geraken. Arbeid werd immers als dé weg bij uitstek naar maatschappelijk integratie gezien. Om tegemoet te komen aan het probleem van een gebrek aan arbeidsplaatsen –de Nederlandse economie stond nog maar aan het begin van haar huidige boom–, werd bovendien een concessiestelsel voorgesteld waarin banen voor nieuwkomers gecreëerd zouden worden die slechts in bepaalde omstandigheden aan een soepeler regime met betrekking tot bepaalde wettelijke regels en cao-verplichtingen (bijvoorbeeld qua verloning onder het minimumloon en arbeidsomstandigheden) onderworpen zouden worden. Dit laatste (neo-liberale) idee ging een deel van het toenmalig kabinet te ver omdat het dreigde een aantal sociale verworvenheden op de helling te plaatsen, maar het voorstel om tot een onthaaltraject voor nieuwkomers te komen, viel wel in goede aarde. In aansluiting op enkele pilootonthaalprojecten werd in 1996 een landelijk onthaalprogramma op poten gezet voor uitkeringsgerechtigde nieuwkomers. Na een proefperiode werd het inburgeringsprogramma ook voor niet-uitkeringsgerechtigde nieuwkomers verplicht gesteld met de introductie van de Wet Inburgering Nieuwkomers (WIN) die op 30 september 1998 van kracht werd. Officieel heeft de WIN tot doel 'de zelfredzaamheid van nieuwkomers te bevorderen' via een inburgeringsprogramma met een educatief gedeelte (Nederlands als Tweede Taal, Maatschappijoriëntatie en Beroepenoriëntatie) en een individuele trajectbeleiding en maatschappelijke begeleiding. Nieuwkomers die weigeren, kregen voortaan mogelijkerwijs een sanctie opgelegd (bijvoorbeeld het korten op een eventuele uitkering of het krijgen van een bestuurlijke boete).

Integratie of disciplineren?

Ongetwijfeld hebben de onthaaltrajecten heel wat merites. Het bestaan van een inburgeringsprogramma lijkt een goede zaak, al was het maar omdat vele nieuwkomers die er gebruik van (moeten) maken er zo enthousiast over zijn. Hoewel het geen wondermiddel is voor integratie op de arbeidsmarkt en andere maatschappelijke

velden, helpt het nieuwkomers ongetwijfeld een heel eind op weg om hun eerste stappen te zetten in de Nederlandse samenleving. Het verplichte karakter wordt doorgaans verdedigd met het argument dat op die manier een aantal kwetsbare groepen zoals bepaalde geïmmigreerde islamitische vrouwen bereikt wordt die anders zeer moeilijk aangesproken zouden kunnen worden. Dat is een nobel streven maar neemt niet weg dat een aantal belangrijke kritische bedenkingen bij een systeem van verplichte inburgering geformuleerd kunnen worden. Ik beperk me hier tot een bedenking aangaande het selectieve karakter van verplichte inburgering in Nederland. Inburgeringstrajecten zijn voor nieuwkomers uit niet-EU-landen, in de praktijk vluchtelingen en mensen die naar hier komen in het kader van gezinshereniging. EU-burgers en onderdanen van de Europese Economische Ruimte hoeven geen inburgeringstraject te doorlopen. Sowieso zouden EU-burgers en EER-burgers daar in het licht van het vrije verkeer van personen binnen de Unie ook nooit toe verplicht kunnen worden. Ook nieuwkomers uit vele rijke OESO-landen zoals Amerikanen en Japanners hoeven zich niet verplicht te inburgeren. Evengoed horen Turken die vallen onder het besluit van de associatieraad EEG-Turkije en Polen die vallen onder het Associatieverdrag EU-Polen niet tot de doelgroep van de WIN. Antilliaanse Nederlanders moeten zich dan weer wel inburgeren. Hoe is dit onderscheid verdedigbaar? Waarom mogen een Ier en Japanner het wel vertikken om zich het Nederlands eigen te maken, maar verwachten we van een Somali en een Koerd dat zij allerlei lessen volgen? Het heeft er alle schijn van dat het systeem in feite enkel de arme groepen (afkomstig uit de niet-OESO-landen) viseert. Op de Antwerpse gespreksavond over inburgering stelde ik op polemische wijze dat het hierbij eigenlijk gaat om het 'disciplineren' van lieden uit arme landen voor optimale inschakeling op onze arbeidsmarkt. Prof. Entzinger nam mij die typering tot mijn verbazing niet kwalijk en zag er op de bewuste gespreksavond geen graten in het disciplinerend karakter van inburgering bij mensen uit arme landen te bevestigen. Hij wees op het feit dat inburgering die aanstuurt op disciplineren minder schandalig is dan het lijkt omdat het leven immers één lang proces van disciplineren is. Zelf schoof hij als vriendelijker alternatief de term 'socialisering' naar voren. Het inburgeringsprogramma stuurt als het ware aan op een socialisering van de meest kwetsbare nieuwkomers die een makkelijker inschakeling op de arbeidsmarkt mogelijk maakt. De selectiviteit laat daarbij niet alleen toe moeilijk bereikbare groepen toch te benaderen maar zorgt er tevens voor dat geen geld verspilld wordt aan kapitaalkrachtige nieuwkomers (zoals bijvoorbeeld Japanse managers) - en deze laatsten, door de verplichte inburgering, niet afgeschrikt worden om naar Nederland te komen.

Conclusie

Inburgering is een term die gesitueerd moet worden tegen de achtergrond van ontwikkelingen in het minderhedenbeleid aan de ene kant en een gewijzigde politiek-ideologische constellatie aan de andere kant. Het slaat op de normatieve dimensie van burgerschap, die we wellicht het best als 'burgerzin' aanduiden, en houdt verband met de idee dat allochtonen een aantal basisvaardigheden (taalkennis, maatschappijoriëntatie, sociale vaardigheden) meester moeten zijn om op een goede manier in de pluriforme samenleving te kunnen functioneren. Het is het product van

een zekere malaise rond het falen van het minderhedenbeleid dat gestoeld was op de premisse integratie en emancipatie met behoud van eigen identiteit. Het zogenaamde failliet van het minderhedenbeleid zorgde ervoor dat in de jaren negentig een grotere klemtoon gelegd werd op de eigen verantwoordelijkheden van de betrokkenen in het allochtonenbeleid en de roep om aanpassing, ook op cultureel gebied, toenam. De inburgeringsgedachte en het inburgeringsbeleid was hiervan de vertaling naar nieuwe migranten toe. Men meende dat nieuwkomers voortaan meteen een onthaaltraject dienen af te leggen dat hen in staat stelt relatief snel de Nederlandse taal te leren, kennis te maken met een aantal basisregels van de Nederlandse samenleving en hen voorbereidt op inschakeling op de arbeidsmarkt. Het feit dat het inburgeringsbeleid op selectieve wijze een verplichting inhoudt van het volgen van onthaaltrajecten door (voornamelijk) niet-OESO-vreemdelingen roept een aantal fundamentele kritische vragen op. Ondanks de nobele bedoelingen en positieve effecten lijkt het selectieve karakter een al dan niet bewust neveneffect te ressorteren, namelijk dat het nieuwkomers uit arme landen klaarstoomt – op polemische wijze kan men spreken over ‘disciplineren’ – om als arbeidsreserve op de arbeidsmarkt ingeschakeld te worden. Van de betrokkenen wordt een zekere mate van sociale en culturele assimilatie verwacht, terwijl diezelfde eisen niet gesteld worden aan migranten uit rijke landen. Zo wordt qua burgerschapsstatus naast de reeds bestaande onderscheidingen tussen Nederlanders en niet-Nederlanders enerzijds en tussen EU-burgers en ‘derdelanders’ anderzijds een bijkomend onderscheid onder de ingezetenen geïntroduceerd tussen nieuwkomers uit arme landen (min of meer overlappend met de niet-OESO-landen) en nieuwkomers uit rijkere landen (min of meer overlappend met de OESO-landen). Men kan zich afvragen of dit gerechtvaardigd of wenselijk is.

Literatuur

- Bijlagen Handelingen der Tweede Kamer van de Staten-Generaal.
 Bovens, M., ‘Burgerschap of burgerzin?’, *Beleid en Maatschappij* 3 (1991) 113-114.
 Brubaker, R., ‘Immigration, Citizenship and the Nation-State in France and Germany: A Comparative Historical Analysis’, *International Sociology*, 5 vol. 4 (1990) 379-407.
 Entzinger, H., ‘Minderheden of medeburgers? Naar een nieuw integratieparadigma’, H. Heeren, P. Vogel, H. Werdmöller (red.) *Etnische minderheden en wetenschappelijk onderzoek* (Meppel 1996) 80-97.
 Gunsteren, H. van, ‘Four conceptions of citizenship’, B. van Steenbergen (red.) *The Condition of Citizenship* (London 1994) 36-48.
 Habermas, J., ‘Citizenship and National Identity’, *The Condition of Citizenship* 20-35.
 Hammar, T., *Democracy and the Nation-State. Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration* (Aldershot 1990).
 Heisler, M., B. Heisler, ‘Citizenship – Old, New and Changing: Inclusion, Exclusion and Limbo for Ethnic Groups and Migrants in the Modern Democratic State’, J. Fijalkowski, H. Merckens, F. Schmidt (red.) *Dominant National Cultures and Ethnic Minorities* (Berlin 1991) 98-128.
 Jacobs, D., *Nieuwkomers in de politiek. Het parlementaire debat over kiesrecht voor vreemdelingen in Nederland en België (1970-1997)* (Gent 1998).

- Jacobson, D., *Rights across borders. Immigration and the decline of the citizenship* (Baltimore 1996).
 Klopp, B., ‘Book review. Limits of Citizenship’, *American Journal of Sociology*, 101 vol. 3 (1995) 779-781.
 Kymlicka, W., W. Norman, ‘Return of the Citizen: A survey of recent work on citizenship theory’, *Ethics*, 104 (1994) 352-381.
 Layton-Herny, Z., *The Political Rights of Migrant Workers in Western Europe* (London 1990).
 Marshall, T., *Sociology at the Crossroads and other essays* (London 1963).
 Mouffe, C., *Dimensions of Radical Democracy. Pluralism, Citizenship, Community* (London 1992).
 Roche, M., *Rethinking Citizenship. Welfare, Ideology and Change in Modern Society* (Cambridge 1992).
 Steenbergen, B. van, *The Condition of Citizenship* (London 1994).
 Stokkom, B. van, ‘Modern burgerschap. Vormende en eroderende krachten’, P. Cliteur, P. Van Gennip, L. Laeyendecker (red.) *Burgerschap, levensbeschouwing en criminaliteit. Humanistische, katholieke en protestantse visies op de kwaliteit van de huidige samenleving* (Amersfoort 1991).
 Soysal, Y., *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe* (London 1994).
 Stewart, A., ‘Two conceptions of citizenship’, *British Journal of Sociology*, 46 vol. 1 (1995) 63-78.
 Turner, B., ‘Outline of a theory of citizenship’, *Sociology*, 24 vol. 2 (1990) 189-217.
 Vermeulen, H. & Penninx, R., *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid* (Amsterdam 1994).
 ‘Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid’, *Etnische minderheden* (Den Haag 1979).
 ‘Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid’, *Allochtonenbeleid* (Den Haag 1989).
 Zwan, van der A., Entzinger, H., *Beleidsopvolging minderhedendebat* (Advies in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken 1994).

Ten gevolge van het militaire machtsvacuüm dat de hertog van Alva (1567-1572) in Holland en Zeeland had achtergelaten, namen in 1572 twaalf Hollandse steden en enige riddersmatige edelen de gelegenheid te baat om zich te Dordrecht tot 'Vrije Staten' uit te roepen. Weldra gevolgd door Zeeuwse steden, oefenden zij in naam van landsheer Philips II, koning van de Spanjen, wederrechtelijk hoge overheidshandelingen uit. Toen in maart 1576 Alva's opvolger, Luis de Requeséns, plotseling overleed, maakten de Provinciale Staten van Brabant, van Vlaanderen Flamingant en van Gelre daarvan gebruik om zich met de Hollandse en Zeeuwse Staten op één lijn te stellen. De zuidoostelijke gewesten Namen, Luxemburg en Limburg-aan-de-Vesder namen daarentegen meteen afstand van de nieuwe staatsorde en verlieten de Opstand. Ook de Waalse provincies, Henegouwen, Valencijs, Artesië en Waals-Vlaanderen (Rijssel-Dowaai-Oorschie) distantieerden zich in een vroeg stadium, om zich in 1579 officieel met de landsheer, Philips II, te verzoenen. Ook in de noordoostelijke periferie kon de Opstand zich niet of nauwelijks handhaven. Groningen en de Ommelanden en grote delen van Overijssel-Drenthe (Oldenzaal, Coevorden) sloten zich spoedig bij het koninklijke kamp aan. Overmaas en het Gelderse Overkwartier, die evenmin warm liepen voor de Opstand, verzoenden zich of werden een gemakkelijk prooi voor de prins - later hertog - van Parma, de nieuwe landvoogd van de Nederlanden (1578-1592).

Brabantse en Vlaamse stadsbesturen en abdijen, evenals het traditioneel op Vlaanderen Flamingant gerichte Doornik-Doornikse bleken helemaal niet geneigd de strijd op te geven en zij bleven de Unie van Utrecht (23 januari 1579), die gauw weer met de Generaliteit samenviel, ondersteunen en vooral betalen. Behalve de verovering van Doornik in januari 1581 kende Parma's tegenoffensief in de eerste jaren maar weinig succes. Eerst na de terugkeer van het oppermachtige Spaanse leger kon hij de Vlaamse en Brabantse steden doen capituleren (1583-1586). Parma herstelde de soevereiniteit van Philips II tevens in Gelre-Zutphen onder de Waal (Nijmegen) en ten Oosten van de IJssel (Zutphen, Doesburg, Grol), in het Overijsselse Deventer en gedeeltelijk ook in Friesland. In Brabant bleven alleen het markizaat Bergen op Zoom en de baronie Breda in handen van de opstandelingen, en in Vlaanderen slechts Oostende, Sluis, Terneuzen en Axel. Toen Philips II in verband met een heroriëntering van zijn internationale politiek het offensief een halt toeriep, konden de rebellen zich sinds 1588 als feitelijk - volkenrechtelijk niet erkende - Republiek van Geünieerde Provinciën reorganiseren.

Van Friesland tot Overmaas bleef het Oosten van het land, evenals Noord-Vlaanderen en vooral Brabant, nog decennia lang het slagveld, waar de legers van beide kampen herhaaldelijk over en weer trokken. Het Brabantse platteland was nog meer dan vijftig jaren lang het geliefkoosde slagveld van legers en 'vrybuters'.¹ Beide

* Herbewerking van delen uit mijn "Belgium Nostrum" 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland (Antwerpen 1987) X-102 blz. In de noten verwijs ik daarom alleen naar nieuwere of andere literatuur.

partijen wilden ieder voor zich de 'bevrijdinghe' van het land. Nadat alle bovenmoedijkse landsdelen in de jaren negentig door Prins Maurits (1584-1625) op de Spanjaarden waren veroverd, vestigde het offensief Ambrogio Spinola de soevereiniteit van de Aartshertogen (1598-1621) opnieuw in Twenthe, Grol en Lingen. Na de val van Breda in handen van Spinola (1625) zou het tegenoffensief van stadhouder Frederik Hendrik (1625-1647) de frontlijn eindelijk nagenoeg vastleggen door de verovering van Grol (1626), Twenthe (1626-1629), de meierij van 's Hertogenbosch (1629) en Maastricht (1632).

Staatskerk-dwangkerk in Spaans Nederland

Wegens de grote aantallen protestanten in Brabant en Vlaanderen Flamingant, kregen de door de koninklijke troepen heroverde steden bij hun overgave een beperkte periode van godsdiensttolerantie. Na afloop daarvan hadden de inwoners de keuze: ofwel amnestie mits zij een verzoekschrift indienden waarbij zij zich officieel aan de vorst en aan de rooms-katholieke kerk onderwierpen, ofwel hun bezittingen verkopen en vertrekken op straf van verbanning. De vrees voor een terugkeer naar een regime van geestelijke onvrijheid en een gevoel van onveiligheid deden van 1578 tot omstreeks 1605 vele tienduizenden, niet alleen protestanten, maar ook katholieken en onkerkelijken kiezen voor het laatste alternatief. De motivering om de wijk te nemen was primair religieuspolitiek. Economisch historici evenals de Nijmeegse Jan Rogier leggen echter de nadruk op de lange landbouwcrisis van de jaren tachtig en negentig in de onderworpen landsdelen, onder meer als gevolg van plunderingen en vernielingen van landerijen en veestapel door oorlogshandelingen. De prijzen rezen de pan uit. Ook dubbele 'brandschattingen', zowel aan ontvangers van Koninklijk Nederland als aan die van de Republiek, en wederzijdse taksen op de handel met de vijand, evenals de sluiting van de Schelde door de koninklijke en door de staatse regeringen verhoogden de vervoer- en transactiekosten. In 1586 waren de graanprijzen in het Spaanse Nederland met een kwart gestegen, terwijl de salarissen stagneerden. De export via Antwerpen viel terug tot 25%. Hervormingssympathieën en vertrek 'om den brode' op zoek naar een nieuw levensbestaan waren dan ook vaak verwant aan een zelfde sociale en economische nood situatie.²

Tot 1607 volgde een negatieve en betrekkelijk repressieve periode van zuivering van de samenleving. Hoewel de tijd van Alva niet terugkeerde, deelden de machthebbers het kerkelijke standpunt van het katholicisme als de enig zaligmakende staatskerk. Kettervervolg en -uitdrijving hadden dan ook de hoogste prioriteit. Tot 1597 stierven 'kettters' - hoewel veeleer sporadisch - toch nog op brandstapels of werden zij

- 1 E. Guillemin, *De vrybuters, XVIde-eeuwse guerrillastrijders in de Tachtigjarige Oorlog* (Aartrijke 1990) *passim*.
- 2 L.J. Rogier, 'Over karakter en omvang van de Nederlandse emigratie in de zestiende eeuw', *Historisch Tijdschrift* 16 (1937) 325-367, en 17 (1938) 5-37; I.A. van Houtte, 'Het economisch verval in het Zuiden', in: id. e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (Utrecht/Antwerpen 1952) 184-199; A. Thijs, 'De Contrareformatie en het economische transformatieproces te Antwerpen na 1585', *Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 70 (1987) 97-124 (i.h.b. 99-100); P.M.M. Klep, 'Het Brabantse stedensysteem en de scheiding der Nederlanden 1565-1650', *ibid.* 73 (1990) 101-129 (i.h.b. 108-109, 112); id., 'Religious War in the Low Countries. Some observations on long-term effects of boundary drawing, 16th-17th centuries', in: J.M. Usumáriz Garayoa (ed.), *Historia y Humanismo. Estudios en honor del profesor Dr. D. Valentín Vázquez de Prada* 1 (Pamplona 2000) 131-146 (i.h.b. 135-141).

levend begraven.³ Zelfs in de stad Antwerpen, die om commerciële redenen een zekere gewetensvrijheid kende, bezochten de wijkhoofden privé-woningen om naar een pardonakte of een ander certificaat van orthodoxie te vragen.⁴

Na de overgave van de Nederlandse handelsmetropool Antwerpen in 1585 liet Parma de inwoners vier jaar de tijd om te beslissen. In de Scheldestad, die in 1565 nog ongeveer 100.000 zielen telde, was de bevolking in 1584 reeds tot ca. 82.000 gedaald, onder meer door uitwijking ten tijde van Alva naar Frankrijk, Engeland, Oost-Friesland en het Rijnland en vervolgens door vlucht naar de 'bevrydt' en 'vry' geachte landsdelen. Meer dan de helft van de overgebleven bewoners verliet in 1585-1589 de stad en vestigde zich ver van het strijdgewoel. In het volgende decennium zouden nog eens 7.000 inwoners de stad verlaten.⁵ In Brugge en Gent, die 29.000 respectievelijk 50.000 inwoners telden, stond na de overgave aan Parma een derde tot de helft van de huizen leeg. Ook het Vlaamse platteland raakte ontvolkt. In 1591 was in Brussel sprake van 'de depopulatie derselve stad'. In 's-Hertogenbosch dat in 1565 19.000 inwoners telde, was de bevolking in 1600 tot 13.000 en in 1615 tot 12.000 gedaald. De eerste inname van Breda door de Spanjaarden veroorzaakte een zodanige ontvolking van de stad, dat zij in 1583 nog slechts vierhonderd inwoners telde. In Eindhoven waren in 1587 van de ca. 450 huizen nauwelijks zestig bewoond. Ten gevolge van de *Reconquista* en van de voortdurende troepenbewegingen waren vóór 1600 - vóór de 'terugkeer' in de Republiek - 74.000 inwoners het noorden van Brabant ontvlucht.⁶ Toen de Hanzestad Deventer in Spaanse handen overging (aanvang 1587), trok een derde van de bevolking weg, hoewel de gereformeerden in het oosten van het land nooit een factor van betekenis waren geweest. Dit zijn slechts enige voorbeelden. Na 1605 verminderde de groepsgewijze vlucht en kreeg zij een individueel karakter. Schattingen gaan uit van een totaal tussen de 100.000 en 175.000 vluchtelingen, voornamelijk uit Vlaanderen Flamingant en Brabant, doch ook uit de Waalse Nederlanden en uit het noordoosten van het land. Daaronder vallen eveneens de duizenden Nederlanders die reeds tussen 1540 en 1573 naar nabijgelegen buitenland emigreerden en zich daar tijdelijk of definitief vestigden. De grote meerderheid slaat evenwel op de indrukwekkende uittocht, toen na 1582 het Spaanse leger naderde en opstandige gebieden bezette. Al met al verloren Spaansnederlandse steden die op de uitvoer waren gericht, ongeveer de helft van hun

- 3 M. Cloet, 'De gevolgen van de Scheiding der Nederlanden op religieus, cultureel en mentaal gebied van circa 1600 tot 1650', in: J. Craeybeckx e.a. (eds.), '1585: *Op gescheiden wegen ...*' *Handelingen van het colloquium over de Scheiding der Nederlanden, gehouden op 22-23 november 1985 te Brussel* (Leuven 1988) 54-77 (i.h.b. 54-65); P. Arblaster, 'The Archdukes and the Northern Counter-Reformation', in: W. Thomas e.a. (eds.), *Albert and Isabella. Essays* (Leuven/Brussel/Turnhout 1998) 87-92 (i.h.b. 87-88); E. Put, 'Les archiducs et la réforme catholique: champs d'action et limites politiques', in: *ibid.* 255-265; id., 'Geloofsoverdracht en kerkelijke politiek: Catechese in de Mechelse kerkprovincie 16de-18de eeuw', in: L.F. Groenendijk e.a. (eds.), *Leren geloven in de Lage Landen. Facetten van de geschiedenis van de religieuze opvoeding* (Amsterdam 1993) 9-32 (i.h.b. 11-27).
- 4 M.J. Marinus, 'De protestanten te Antwerpen 1585-1700', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 11 (1993) 327-343.
- 5 G. Janssens, "'Uit gewetensnood vertrokken...'" Zuidnederlandse emigranten in de 16de eeuw', in: A. Morelli (ed.), *Belgische emigranten. Oorlogsvluchtelingen, economische emigranten en politieke vluchtelingen uit onze streken van de 16de eeuw tot vandaag* (Berchem 1999) 248-263 (i.h.b. 249, 251, 253-259).
- 6 Klep, 'Urban Decline in Brabant: the Traditionalization of Investments and Labour 1374-1806', in: H. van der Wee (ed.), *The Rise and Decline of Urban Industries in Italy and in the Low Countries, Late Middle Ages-Early Modern Times* (Leuven 1988) 261-286 (i.h.b. 268, 274-275).

inwoners. Het stedelijke aandeel in de totale bevolking nam af van 20% in 1550 tot 16% in 1600.⁷

In de jaren 1607-1608, toen de wapens begonnen te zwijgen, kondigde zich een periode van positieve katholieke hervormingen in tridentijnse geest aan. De vlucht van het ideologisch meest bewuste en radicale bevolkingssegment had waarschijnlijk een belangrijke voorwaarde geschapen voor de marginalisering van het protestantisme en voor de restauratie van het katholicisme. Na het samenroepen van het derde provinciaal concilie te Mechelen (1607) volgde in de aartshertogelijke provincies een rekatholiseringsoffensief, onder meer door middel van evangeliseringsprogramma's en heropvoedingsstrategieën die door de Staat ondersteund werden. De keuze zich te bekeren tot het katholicisme of de 'getrouwe' provincies te verlaten bleef van kracht.⁸ Vanaf het Twaalfjarig Bestand (1609) veroorloofden de Aartshertogen zich een beperkte godsdiensttolerantie. De overheden viseerden overigens minder de individuele gedragingen dan de verspreidingsmiddelen via drukwerken en dergelijke middelen. Bloedige bestraffing werd vervangen door strafboeten en -bedevaarten en in uitzonderlijke gevallen nog door verbanningen. Huisbezoeken verminderden en na de val van 's Hertogenbosch (1629) verdwenen zij.⁹ De sociale en economische crisis bleef in het Spaanse Nederland echter duren tot 1620/1630 en tot 1632 bleven tal van personen de onderworpen provincies verlaten. De vlucht van zovelen - vaak de meest ondernemende elementen in de samenleving - had op haar beurt tot de economische baisse bijgedragen.¹⁰

Acculturatie van Spaans naar Staats

Ambachtslieden en kapitaalkrachtige ondernemers, kooplieden, neringdoeners en bankiers, predikanten, intellectuelen en geleerden, kunstenaars en drukkers, evenals een heel leger ongeschoolden en stumpers die voor de Spanjaarden de wijk namen, trokken naar rustiger oorden waar de basis voor ideologische vrijheid en voor economisch herstel aanwezig was. In overgrote meerderheid zochten zij, evenals de terugkerende Nederlandse ballingen die vóór 1573 in het buitenland een onderkomen hadden gevonden, een bestaan in de vrije delen van het 'Vaderland' die de strijd nog konden voortzetten; zij voelden zich daarmee verbonden en daar werd

- 7 H. Schilling, *Niederländische Exulanten im 16. Jahrhundert. Ihre Stellung im Sozialgefüge und im religiösen Leben deutscher und englischer Städte* (Güthersloh 1972) *passim*; Geoffrey Parker, 'New light on an old theme: Spain and the Netherlands 1550-1650', *European History Quarterly* 15 (1985) 219-237.
- 8 W. Frijhoff, 'Vraagtekens bij het vroege kersteningsoffensief', in: G. Rooijakkers en Th. van der Zee (eds.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeleefde orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986) 71-98 (i.h.b. 81-82); L. Duerloo, 'Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) 1-18; A. Goossens, *Les inquisitions modernes dans les Pays-Bas méridionaux 1520-1633 I: La Législation* (Brussel 1997) 125-130, 163-164.
- 9 X. Rousseaux, 'Du contrôle social et de la civilisation des mœurs. Pratiques judiciaires et représentations religieuses à Nivelles aux temps des Réformes 15e-17e siècles', in: E. Put e.a. (eds.), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet* (Leuven 1996) 89-110 (i.h.b. 102-105); H. de Schepper en M. Vrolijk, 'La grâce princière et la composition coutumière aux Pays-Bas Bourguignons 1384-1633', in: J. Hoareau-Dodinau e.a. (eds.), *Anthologies juridiques. Mélanges Pierre Braun* (Limoges 1998) 735-760 (i.h.b. 755-756); Marinus, 'De protestanten te Antwerpen' 339.
- 10 H. van Werveke, 'Algemene blik op de economische verhoudingen in de XVIIde en XVIIIde eeuw', in: R. van Roosbroeck e.a. (eds.), *Geschiedenis van Vlaanderen* 5 (Brussel 1940) 247-256 (i.h.b. 248-250).

dezelfde taal gesproken.¹¹ Met name vestigden zij zich in de grote en kleine Hollandse en Zeeuwse steden, waar de economie overigens reeds in een vroeg stadium heropleefde, en in mindere mate in de plattelandsgebieden; sinds 1574 hadden zich in Holland en Zeeland bijna geen krijgsverrichtingen meer voorgedaan. De arbeidsmarkt kende er trouwens een sterke behoefte aan nieuwe arbeidskrachten. Het graan, het belangrijkste bestanddeel in de toenmalige voeding, was een derde goedkoper dan in Koninkrijk Nederland.¹² Om de talloze vluchtelingen op te halen, organiseerde Zeeland op de Schelde een geregelde pendeldienst. Deze provincie was bijgevolg vaak hun eerste verblijfskeuze. Bovendien wedijverden Zeeuwse en Hollandse stadsbesturen onderling met fiscale voordelen, vestigingspremies, verhuizingvergoedingen en dergelijke, ten einde landgenoten uit de onderworpen gebiedsdelen aan te trekken. Rotterdam bijvoorbeeld bood hen gratis poorterschap aan, evenals een jaar belastingvrijstelling en twee jaar woonruimte om niet.¹³ Zodoende zouden volgens Briels in de provinciën die buiten het frontgebied lagen, tussen 1572 en 1632 uiteindelijk ongeveer 150.000 vluchtelingen en terugkerende ballingen zijn terechtgekomen. Die massale vluchtelingenstroom bracht in de Republiek niet enkel een injectie van kapitaal en deskundigheid, maar was mede oorzaak van onschatbare culturele, intellectuele, godsdienstige en demografische veranderingen en voornamelijk van de Hollandse en Zeeuwse economische voorsprong. Binnen het vroegmoderne Europa is zij een van de grootste demografische verschuivingen geweest.¹⁴

In Holland en Zeeland vergrootte het zienderogen stijgende bevolkingsaantal het verstedelijkingsproces. Het stedelijk aandeel in de totale bevolking steeg in de Republiek van 15% omstreeks 1550 naar 32% een eeuw later. Steden als Amsterdam dienden vanwege de grotere behoefte aan woonzone over te gaan tot stadsuitleg. De Amstelstad, die in 1585 nog slechts 30.000 inwoners telde, had in 1622 een bevolkingsomvang van 108.500; ca. 35.000 kwamen uit de landsdelen die inmiddels in Spaanse handen waren gevallen. In Leiden woonden in 1581 12.000 mensen. In de volgende twintig jaren verdubbelde haar inwoneraantal; nog eens twee decennia later was de bevolking gestegen tot 45.000, waarvan zelfs 28.000 à 30.000 vluchtelingen. In Haarlem groeide de bevolking aan van 18.000 in 1572 tot 39.500 in 1622; 20.000 daarvan hadden voor de oprukkende Spanjaarden de vlucht genomen. Voor Middelburg zijn de cijfers 7.000 in 1576 en 30.000 in 1622, waarvan de helft refugiés uit 'Spaensch territoir'. Hoewel de toestroom al na 1589 verminderde, bestond in 1622 de bevolking in de negen grootste steden van Holland en Zeeland en van de Republiek, mogelijk nog voor ruim 40% uit lieden van de eerste of tweede generatie uit Brabant en Vlaanderen en uit andere opnieuw Spaans geworden gebieden. Deze

11 In 1646 spraken de diplomaten van de zijde van de Republiek met die van de Spaanse koning te Munster af, dat tijdens de onderhandelingen alle stukken in twee talen zouden worden uitgewisseld, namelijk 'en langue Françoise et Flamende'; in de Nederlandse versie van de afspraak staat: 'in de France' en 'in de Nederlandsche tale'. Cf. J.J. Poelhekke, *De Vrede van Munster* (Den Haag 1948) 264.

12 Klep, 'Religious War in the Low Countries' 137, 139.

13 Cl.M. Rooze-Stouthamer, *Hervorming in Zeeland ca. 1520-1572* (Goes 1996) 199-374 *passim*; I.H. Kluiver, *De 'sovereine en independente' staat Zeeland. De politiek van de provincie Zeeland inzake de vredesonderhandelingen met Spanje tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen de achtergrond van de positie van Zeeland in de Republiek* (Middelburg 1998) 115-116.

14 J. Israel, *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1998) 308.

cijfers worden weliswaar betwist, maar alle auteurs zijn het eens over een ingrijpend hoog aantal.¹⁵

De bevolkingstoename ten gevolge van de vluchtelingenstroom deed tevens het binnenlands verbruik stijgen. Een en ander werkte aanstekelijk op de plaatselijke bewoners. Rotterdam had zijn hoge industriële ontwikkeling mede te danken aan het aantrekken van droogscheerders en wevers uit Tilburg, Turnhout en Weert. De aankomst van ongeveer 850 textielwerkers uit het Zuid-Westvlaamse platteland in 1582 in Leiden, het voornaamste Hollandse centrum van traditionele lakenweverij, voerde tegelijk nieuwe technieken in voor een bonte verscheidenheid aan stoffen, wat de grondslag legde voor een nieuwe welvaart. In korte tijd vertwintigvoudigde de Leidse productie in vergelijking met een decennium tevoren. Op dezelfde wijze kende Haarlem een vergelijkbare groei. Ook andere textielcentra, onder meer Alkmaar, Schiedam, Utrecht, Harderwijk, Kampen en Groningen, werden geheel of gedeeltelijk door die refugiés opnieuw tot bloei gebracht. Zo werd de tapijtweverij geïntroduceerd in Delft en Den Haag. De Amstelstede dankt haar diamantnijverheid aan de overkomst van Antwerpse diamantairs. Amsterdam, Rotterdam en Middelburg, evenals de Zaanstreek werden de belangrijkste nijverheidscentra van de Republiek.

De vestiging van Antwerpse handelaars en financiers droeg in hoge mate bij aan de snelle opgang van de Amsterdamse kapitaalmarkt tot de belangrijkste van Noord-Europa. Hun inbreng aan internationale relaties, handelskennis en vakbekwaamheid veroorzaakte een niet eerder geziene maatschappelijke en economische dynamiek niet alleen in de Republiek, maar ook in de Europese commerciële ontwikkeling. De Antwerpenaar Jan van de Walle liet in Amsterdam de handelsfaciliteiten die hij met Noord-Rusland had gecreëerd, tegen betaling over. Met het verzamelde kapitaal richtte hijzelf een nieuwe Nederlands-Russische vennootschap op. In plaats van Antwerpen werd de Amstelstad de draaischijf van de Nederlandse handel met Rusland en ernstige concurrent van de Engels-Russische.¹⁶ Van de 320 eerste en grootste rekeninghouders bij de Amsterdamse Wisselbank was meer dan de helft van Brabantse en Vlaamse komaf. Volgens het oudste aandeelhoudersregister van de Kamer Amsterdam in de Verenigde Oost-Indische Compagnie tekenden uit Brabant en Vlaanderen gevluchte kooplieden in voor 58% van de kapitaalschrijvingen groter dan 10.000 gulden. De inschrijving vond plaats in de Nes in het huis van de Antwerpse ex-wethouder en koopman Dierck van Os. Deze zou samen met zijn oudstadsgenoot reder Isaak le Maire, tot de belangrijkste oprichters en aandeelhouders van de Verenigde Oost-Indische Compagnie behoren. Van Os was reeds een van de stichters der Compagnie van Verre (1594). Balthasar de Moucheron, eveneens wethouder van Antwerpen bij de capitulatie der Scheldestad, vestigde zich in Middelburg en werd een van de grootste reders in de Republiek en de voornaamste

15 A. Knotter, 'Vreemdelingen in Amsterdam in de 17e eeuw: groepsvorming, arbeid en ondernemerschap', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* XXVII (1995) 215-253; Janssens, 'Uit gewetensnood vertrokken ...' 258-259. NB.: De provincie Holland nam omstreeks 1620 de helft van hele bevolking in de Republiek voor haar rekening namelijk een 670.000 op 1.300.000.

16 W. Brulez, 'De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de 16de eeuw'; *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960) 279-306; E. Wijnroks, 'Anglo-Dutch rivalry in Russian trade in the latter half of the 16th century. A historiographical essay', in: J.Ph.S. Lemmink en J.S.A.M. van Koningsbrugge (eds.), *Baltic affairs. Relations between the Netherlands and North-Eastern Europa 1500-1800* (Nijmegen 1990) 413-432 (i.h.b.428-431).

instigator van ontdekkingsreizen in het Caraïbische gebied. Ook in de Middelburgse Kamer van de VOC waren gevluchte kooplieden de belangrijkste aandeelhouders. De Rotterdamse handel werd eveneens door hen beheerst. Met het kapitaal van de katholieke bankier en reder, Johan van der Veken uit Mechelen, vertrouweling van Oldenbarnevelt, wist de Republiek aan Engeland de schuld op de pandsteden Den Briel en Vlissingen af te lossen. Willem Usselinx investeerde in de drooglegging van de Beemster, waarover de reeds genoemde Van Os overigens de commerciële leiding had. De vluchtelingen traden vaak op als tussenpersonen voor hun achterban in het Koninkrijk Nederland en sluisden van daaruit geld naar de Republiek. Terwijl Willem Usselinx aan de weg timmerde voor de oprichting van de West-Indische Compagnie, verzamelde zijn te Antwerpen gebleven broer Hubert op de beurs aldaar kapitaal voor de op te richten vennootschap, die later in Noord-Amerika *Belgica Nova sive Nieuw Nederland* zou stichten. Hierbij waren hoofdzakelijk gevluchte Waalse gezinnen betrokken.¹⁷

Het protestantisme in het algemeen en het militante calvinisme in het bijzonder werden in Holland en vooral in Zeeland door de toevloed van sterk gemotiveerde refugiés aanzienlijk versterkt en geradicaliseerd. Voordien was de protestantse aanhang daar kwantitatief marginaal. In het kielzog van watergeuzen waren in 1572 waarschijnlijk meer dan de helft van de Waalse, Brabantse en Vlaamse predikanten uit ballingschap teruggekeerd. Bijna alle lutherse gemeenten in de Verenigde Provinciën waren Brusselse of Antwerpse vestigingen. Onder de anabaptisten waren Vlamingen en Brabanders het beste vertegenwoordigd. Het steile gereformeerde protestantisme in Holland en Zeeland droeg eveneens een Vlaamse en Brabantse signatuur. De Bruggeling Goemare of Gomarus ontwikkelde uit de predestinatieleer de harde contraremonstrantse richting, die overigens haar succes aan deze vluchtelingen ontleende. Zij verschaften een groot deel van de predikanten, ouderlingen en diakens aan de Hollandse en Zeeuwse gereformeerde kerk. Vóór 1590 overtrof het aantal calvinistische lidmaten van Brabantse en Vlaamse afkomst het aantal lokale lidmaten. In de kerkenraad van Leiden bijvoorbeeld waren in 1587 van de twaalf ouderlingen negen Brabanders of Vlamingen. De Waalse kerken konden hun oorsprong moeilijk verloochenen.

De versterking en radicalisering van het gereformeerd protestantisme in Holland en Zeeland door de vluchtelingen verhardden tegelijk de posities in de Opstand. De steile contraremonstrantse richting was felle bestrijder van al wat Spaans was of enigszins met Spanje te maken had. De Bestandstwisten, waaruit zij in 1619 versterkt te voorschijn kwam tegenover de meer gematigde Hollandse tendens der remonstranten, hadden ontegenzeggelijk ook een politieke dimensie. Voor de hereniging met het Spaanse Nederland interesseerden de contraremonstranten zich nog slechts op voorwaarde dat de hele bevolking er calvinist zou worden, een voorwaarde die waarschijnlijk niet meer te realiseren was na jaren contrareformatie en die trouwens evenmin met de werkelijkheid in de Republiek overeenstemde. Hun radicale houding verminderde de kansen op een overeenkomst met de Nederlandse regering in Brussel. Paradoxaal genoeg kregen zij hierbij de steun van de gematigde

17 C.Ch. Goslinga, *The Dutch in the Caribbean* (Assen 1971) 34-42; G.F. de Jong, *The Dutch in America 1609-1974* (Boston 1975) 12-14.

regentenklasse in het gewest Holland, maar dan om totaal andere redenen. De overzeese compagnieën zochten immers de territoriale expansie en winstgevendende handelsactiviteiten die zij ten nadele van Spanje in de Indiën ontplooiden, niet te staken. In 1608 hadden de bestandsbesprekingen al meteen de koersen van de aandelen der VOC doen dalen. In het voornamelijk Amsterdamse geschreeuw vanuit handelskringen tegen een akkoord met Spanje lieten vluchtelingen zoals Usselinx zich niet onbetuigd; zijn plannen voor een West-Indische Compagnie dreigden door een eventuele vrede te mislukken. Zij wilden hun nieuw opgebouwde welvaart niet op het spel zetten door in te stemmen met een overeenkomst waarvan te verwachten viel, dat zij het strikte handelsverbod op de Indiën en de ontsluiting van de Schelde zou meebrengen. De Amstelstede dankte tenslotte haar opgang deels aan de achteruitgang van de Scheldestad. In elk geval triomfeerde in de Republiek de intransigente opstelling tegenover Spanje en het Spaanse Nederland.¹⁸

De Gouden Eeuw van de Republiek kan ook artistiek niet los van de komst van gevluchte kunstenaars worden gezien. De uitspraak van Jan Briels: 'de meest Hollandse schilder Frans Hals was een Antwerpenaar', is niet zomaar een boutade. Hals was nog bij Pieter Pauwel Rubens in de leer geweest en de invloed van de boeren Breughel is niet vreemd aan zijn werk. Zijn leermeester in Haarlem was de eveneens gevluchte schilderschrijver Carel van Mander, die in 1583 uit het Vlaamse Meulebeke naar Haarlem was gevlucht. Lieven de Key uit Gent werd in 1593 stadsarchitect van Haarlem en bouwde er onder meer de bekende Vleeshal. De landschapschilder Gillis van Coninxloo had op 41-jarige leeftijd zijn geboortestad Antwerpen na haar val verlaten en hij emigreerde naar het keizerrijk, waarna hij zich in 1593 tot zijn dood in 1607 in Amsterdam vestigde. De uit Mechelen afkomstige Hans Bol had eerst de wijk genomen naar het toen nog vrije Antwerpen, van waaruit hij vervolgens aan de Amstel zijn toevlucht zocht.¹⁹ Anno 1609 waren in Amsterdam de meeste kunstenaars gevluchte Brabanders en Vlamingen. Aan hen heeft de schilderkunst in de Republiek haar geleidelijke terreinverbreding te danken. De schilders Abraham Bloemaert en Cornelis van Haarlem ontleenden hun maniëristische stijl aan de onbetwistbare uitvinder ervan, namelijk Bartolomeus Spranger uit Antwerpen. Adriaen Brouwer, die zich op twintigjarige leeftijd in Amsterdam en vervolgens bij Hals te Haarlem vestigde, kende met zijn kroegtaferelen talrijke Hollandse epigonen.

De twee Amsterdamse Latijnse scholen, de belangrijkste vorm van geregeld onderwijs, waren vrijwel geheel in Brabantse en Vlaamse handen. In de Nes kwam in 1585 een Brabantse Rederijkerskamer 't Wit Lavendel', waarvan de illustere dichter en toneelschrijver Joost van den Vondel, zelf zoon van Antwerpse ouders, actief lid zou worden. Aan het *Atheneum Illustre*, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam die in 1632 met onderwijs begon, kwamen de eerste hoogleraren, de europees-vermaarde classicus, filosoof en historicus Gerardus Johannes Vossius en de

18 J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580* (Amsterdam 1994) 110-112; G. Janssens, 'Uit gewetensnood vertrokken...' 250, 258, 262-263.

19 A. Blankert, 'Rijksmuseum was hardleers, is nu Oostindisch doof', *NRC-Handelsblad* (1 maart 1994) 10; id., recensie *Art bulletin* 77 (1995) 145-148. Zie ook F. Grijzenhout, 'Schilders, van zulk een lome en vochtige gesteldheid. Beeld en zelfbeeld van de Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992) 726-744 (i.h.b. 739-742); J. Briels, *Vlaamse schilders en de dageraad van Hollands Gouden Eeuw* (Antwerpen 1997).

filosoof-theoloog Gaspar Barlaeus, respectievelijk uit Roermond en Antwerpen.²⁰ In de galerij van Nederlandse geleerden die in de Republiek hun heil zochten, staan verder onder andere de beroemde wis-, natuur- en vestingbouwkundige en uitvinder Simon Stevin uit Brugge, de botanicomedici Dodonius uit Mechelen, Carolus Clusius uit Atrecht en Mathias Lobelius uit Rijsel; deze laatste was lijfarts van Willem van Oranje en werd later stadsgeneesheer van Middelburg. Aan de pas opgerichte Leidse universiteit waren van de negen Nederlandse hoogleraren vier van Brabantse of Vlaamse afkomst, met name de filoloog-filosoof Justus Lipsius uit Overijse, de filoloog Bonaventura Vulcanius uit Brugge, de natuurkundige Antonius Trutius uit Lier en de reeds genoemde Dodonius. Grote Antwerpse drukkers als Willem Silvius, Christoffel Plantin en zijn schoonzoon Frans I van Raphelingen gingen zich in de schaduw van de Leidse universiteit vestigen en werden er de officiële academiedrukkers. Karel Silvius werd na de dood van zijn vader drukker van de Staten van Holland. Onder leiding van Van Raphelingen werd de Leidse *Officina Plantiniana* de belangrijkste wetenschappelijke uitgeverij van de Verenigde Provinciën. Later kwam daar nog de Leuvense Lodewijk Elsevier bij. In Leiden richtte hij de boekhandel en -uitgeverij op die internationale vermaardheid zou verwerven. De Vlaamse cartografen Plancius en Hondius brachten de succesvolle kaarten- en atlasindustrie naar Holland over. Voor de ontwikkeling van de Nederlandse taal is de Statenbijbelvertaling van zo ontzettend groot belang geweest, zelfs tot op onze dagen. De vertaling was grotendeels afhankelijk van de sterke bijbeltaaltraditie van de Brabants-Vlaamse vertalerexegeten en revisoren in de Statenbijbelcommissie.²¹

In hoeverre de vluchtelingen ook tot politieke, diplomatieke en bestuurlijke organen en functies en voornamelijk tot de stedelijke regentschappen doordrongen, is nog niet systematisch onderzocht. In de regel waren de Generaliteitsorganen na de *Verlatinghe* bemand door nieuwe mensen die ooit wel in dienst van Philips II hadden gestaan, maar die daarna in een vroeg of laat stadium in rebellie waren gegaan. In de Raad van State naast Frans d'Alençon, hertog van Anjou en 'seigneur des Pais Bas' (1581-1583) na Philips II, zetelden nog vier Vlaamse leden en drie Brabantse op een totaal van twaalf, zonder toen reeds als vluchteling te kunnen worden bestempeld. Later lag het anders. In elk geval springt de rol van de Brabander Willem van Oranje in het oog. Nadat hij in juli 1583 de Scheldestad ontvluchtte om zich in Delft te gaan vestigen, hadden de Hollandse Staten het voornemen hem de soevereiniteit aan te bieden. In de Raad van State naast Robert Dudley, graaf van Leicester en landvoogd van de Unie (1585-1587), zetelden nog slechts één Vlaming en één Brabander.²² De Bruggeling Adolf van Meetkerke was de eerste voorzitter van de opstandige Staten-Generaal en staatsraad onder Leicester. De in de buurt van Breda geboren Christiaan Huygens is nog na 1585 in de Republiek de enige secretaris in de Raad van State

20 C.L. Heesakkers e.a., *Vossius en Barlaeus. Het Athenaeum Illustre en zijn eerste hoogleraren* (Amsterdam 1982) *passim*; C.S.M. Rademaker, *Leven en werk van Gerard Vossius 1577-1649* (Hilversum 2000).

21 A.Th. van Deursen, *Bavieren en Sijjkgeuzen* (Assen 1974) 90-91, 314-315, 342; K. Bostoen, 'Kaars en bril: de oudste Nederlandse grammatica', overdruk uit: *Archief van het Koninklijk Zeeuwsch genootschap der Wetenschappen* (1984) 48 p.-8 ill.; F. de Nave en C. Depauw, *Uitgevers en boekdrukkers in het Noorden (ca 1580-17de eeuw). De betekenis van de Antwerpse emigratie* (Antwerpen 1985) *passim*; P. Boeynants, 'De emigratie van zuidnederlandse artsen rond 1585', in: F. de Nave (ed.), *Antwerpen en de Scheiding der Nederlanden 17 augustus 1585* (Antwerpen 1986) 71-76 (i.h.b. 71-72).

22 *Raad van State 450 jaar. Repertorium* (Den Haag 1983) 106-119.

geworden en hij zou nog secretaris van Maurits en van Frederik Hendrik worden. Cornelis van Aerssen, tot 1584 stadspensionaris van Brussel, was daarna tot 1623 griffier van de Staten-Generaal. Andries Hessels, voormalig stadspensionaris van Den Bosch en voormalig griffier van de Staten van Brabant, werd in 1589 de voornaamste juridisch adviseur van Prins Maurits. De Antwerpenaar Van de Warcke had sinds 1588 als pensionaris van Middelburg zitting in de Staten-Generaal.²³ Frans van Aerssen, de in Brussel geboren zoon van de genoemde Cornelis, werd in 1598 in een diplomatiek bedrijvige en cruciale periode zelfs gezant van de Republiek bij de Franse koning; als zodanig was hij tevens betrokken bij de onderhandelingen die tot het Twaalfjarig Bestand zouden leiden. Nadat Van Oldenbarnevelt in 1619 ter dood was gebracht, werd Van Aerssen, inmiddels raadsman van Maurits en later vertrouweling van Frederik Hendrik, in feite tot minister van buitenlandse zaken bevorderd; hij had een belangrijk aandeel in de totstandkoming van het verdrag met Frankrijk in 1635.

Voorlopig moeten wij evenwel concluderen dat de refugiés waarschijnlijk op de hoogste politieke echelons veeleer uitzonderingen zijn geweest in vergelijking met de vluchtelingen die in economisch, cultureel en godsdienstig opzicht vaak leidende posities konden innemen. Met name na 1590 werden de vluchtelingen vrij stelselmatig uit de invloedrijke bestuursfuncties in de Republiek geweerd, omdat hun goeddeels terechte reputatie van strenge orthodoxie afstootte. Overigens maakte het politieke overwicht van de Hollandse stadsregenten het na 1585 sowieso voor personen uit welke andere provincie dan ook moeilijk om tot hogere bestuursniveaus door te dringen. Marnix van Sint-Aldegonde beklagde zich erover dat zijn politieke rol was uitgespeeld; men verweet hem dat hij als burgemeester van Antwerpen de overgave van de stad negotieerde met landvoogd Parma. Constantijn Huygens, zoon van Christiaan, die zich steeds op zijn Brabantse afkomst beroemde, wist slechts met veel moeite en voorspraak als secretaris van Frederik Hendrik een bescheiden positie in het bestuurscentrum van de Republiek te verwerven. Na de Synode van Dordrecht keerden Brabanders en Vlamingen echter in openbare ambten van stadspensionaris, notaris, belastingontvanger, statengriffier enz. terug.²⁴

Ondanks de heimelijke neiging van de ingezetenen om de dikwijls rijkere vluchteling na te volgen, gaven zijn aankomst en integratie ook aanleiding tot strubbelingen. Hij werd wel eens versleten voor 'botte Vlaminck', 'malle Brabander', 'Brabantse blaaskaak' en 'op de penning te zijn' ('scerp van rekenynghe', 'scalk up den teerlync'). Dat is echter niet ongewoon. Dat lotsverbondenheid en andere mooie beginselen niet verder gaan dan het eigenbelang toelaat, voornamelijk zodra plaatselijke bewoners door een buitensporige mensenstroom van elders vrezende worden overspoeld, is van alle tijden. Tot het gevoel van bedreiging door de refugiés droeg de spanning op de huizenmarkt bij. Overigens bevond zich onder hen een groot aantal arme lieden dat op de stedelijke armenzorg aangewezen was. Het mag voorts volstaan te verwijzen naar de 'Spaanschen Brabander' van Bredero, die zelf hartelijke omgang had met Brabantse en Vlaamse literaire - en huisvrienden. Als er

23 M.P. Christ, *De Brabantsche Saecke* (Tilburg 1984) 48-49.

24 H.A. Hofman, *Constantijn Huygens 1596-1687* (Utrecht 1983) 19-30, 131-199; G. Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniel van der Meulen 1584-1600* (Den Haag 1986) XXXV-XXXVI, LXV-LXVII; J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620* (Den Haag/Leiden 1989) 158, 223.

problemen waren, dan hadden zij te maken met de reputatie van orthodoxe en intolerante calvinisten die de nieuw aangekomen landgenoten hadden, terwijl de lokale bevolking vóór 1600 overwegend katholiek of onkerkelijk was of nog geen vaste religiekeuze had gemaakt. Ook met lokale overheden, die in Erasmiaans-humanistische tradities waren gevormd, lagen zij nogal eens overhoop, omdat de vluchtelingen vaak de verstregeling van overheid en calvinistische kerk naar Geneefs en Gents model vanzelfsprekend vonden. Desondanks zette een acculturatieproces bestaande uit Hollandse, Zeeuwse, Brabantse en Vlaamse elementen het bestaande integratieproces voort. Daaruit groeide een nieuw burgerlijk-hoofs levenspatroon en taalgebruik, die vanuit het Westen door de andere gewesten in de Republiek geleidelijk aan werden overgenomen.²⁵

De Waalse protestanten hadden van die volksanimositeit minder last, omdat zij met een mogelijke 10% veel minder talrijk waren, de taal niet kenden en zich in de samenleving meer afzijdig hielden. Vanwege het taalverschil waren zij vanaf 1577 ook afwezig gebleven op de synoden van gereformeerde kerkgemeenten en bleven zij zich vervolgens afzonderlijk organiseren, hoewel zij de beslissingen van de Nederlandse gereformeerde synode aanvaardden. Zij trokken zich in aparte gremia en kerken terug (*Églises réformées Wallonnes*) en gingen ermee door het Frans als voertaal te cultiveren. Hieraan ontleenden zij zelfs een zeker prestige, waarvoor het Oranjehuis en een dunne bovenlaag van de bevolking niet ongevoelig waren. In tegenstelling tot de Brabanders en Vlamingen bleven zij op de lange termijn als een aparte identiteit in de Noord-Nederlandse samenleving herkenbaar.

Hoewel tussen beide Nederlanden niet echt een 'ijzeren gordijn' liep, zelfs niet economisch, sloegen veruit de meesten de deur definitief dicht zonder nog ooit de weg terug in te slaan, ook toen de economie zich in Spaans Nederland voornamelijk na het Twaalfjarig Bestand geleidelijk aan herstelde. Wegens hun contrareformatorische signatuur ging de vluchteling tegenover de Spaanse gewesten een groeiend misprijzen koesteren.²⁶

Godsdienstige verscheidenheid in de Republiek

Op 29 juli 1572 voerden de rebelse Staten van de provincie Holland weliswaar de religievrijheid in, maar dat mooie beginsel werd snel achterhaald door de werkelijkheid. De openbare uitoefening van de rooms-katholieke eredienst werd verboden. Als reactie tegen de bloedige vervolging onder Alva nam een kleine goed

- 25 A. Keersmaekers, 'Bredero en de Noordelijke Nederlanden', in: *Handelingen van de Kon. Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 22 (1968) 237-261 (i.h.b. 238-242 en 246-259) en 23 (1969) 167-187 (i.h.b. 186-187); W. Frijhoff, 'La coexistence confessionnelle, complicités, méfiances et ruptures aux Provinces-Unies', in: J. Delumeau (ed.), *Histoire vécue des peuples chrétiens* II (Toulouse 1979) 229-257 (i.h.b. 231); H.J.Ph.G. Kaajan, *Het Archief van de familie Van Oldenbarnevelt* (Den Haag 1987) V-VI.
- 26 H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam 1530-1585* (Amsterdam-Dieren 1987) 76-198; A. van de Sande, "'Roomse buitenbeentjes' in een protestantse natie?" Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw', in: M. Gijswijt-Hofstra (ed.), *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Hilversum 1989) 85-106 (i.h.b. 93); A.Ph.F. Wouters, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de klassis Delft en Delfland 1572-1621, I: De nieuwe kerk* (Delft 1994) 230-231; A. Thijs, 'De historiografie over de 16de-eeuwse Zuid-Nederlandse emigratie, of het zelfbeeld van Vlaanderen en Nederland in het geding', in: *Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde. Jaarboek VIII 1995-1996* (1998) 55-71 (i.h.b. 60, 64).

georganiseerde minderheid calvinisten deel aan het geweld van ongeregelde geuzenbenden. Katholieke geestelijken werden het slachtoffer van geuzengeweld. Ook in andere provincies die zich aansloten bij de Opstand, kregen katholieken het moeilijk tijdens de eerste jaren na de politieke alteratie. Toen in 1578-1580 de Waalse adel naar de zijde van de koning 'overliep', verboden de Staten van Holland alle predikaties, huwelijken en andere liturgische diensten volgens de roomse riten.²⁷ Ook in de steden van Brabant en Vlaanderen Flamingant en in Mechelen hadden gereformeerden de politieke macht in handen genomen en er theocratische stadsbesturen gevestigd. Zij hebben daar dan ook tot de Spaanse verovering de uitoefening van de roomse eredienst vrijwel onmogelijk gemaakt.²⁸ Onder invloed van Willem van Oranje probeerde de Unie van Utrecht (1579) daarom een nieuw vergelijk tussen beginsel en gangbare praktijk tot stand te brengen, door de religie als een persoonlijke gewetenszaak van elk individu aan te merken. In tegenstelling tot het staatskerk-dwangkerksysteem in Koninklijk Nederland voerde zij de *vryheydt van consciëntie* in als een van de grondrechten. De Opstand was immers een strijd én voor politieke én voor godsdienstige vrijheid en het aantal katholieken, onverschilligen en onbeslistenen was te groot om hen de gewetensvrijheid te ontfangen.²⁹

Hoewel het gereformeerde protestantisme als gevolg van een beslissing van de Staten van Holland van 1573 de enige openbare en bevoorrechte religie was tussen de diverse belijdenissen, was de samenwerking van de Republiek met de calvinisten na de eerste wilde jaren zeventig en tachtig niet meer zo evident. De nieuwe politieke leiders wilden vermijden, dat de 'paapse tirannie' door een ander theocratisch regime werd vervangen. Met uitzondering van Zeeland werd de calvinisering in de Republiek niet door een regering opgelegd. Zij was daarentegen een afwisselend proces van lange adem dat overigens slecht gecoördineerd werd en in elke provincie bij momenten en met wissellende vasthoudendheid opdook. Onder invloed van de machtige regenten- en koopliedenklasse namen voornamelijk Hollandse en Utrechtse stadsoverheden en Staten in deze een pragmatische tussenpositie in tussen Rome en het strenge calvinisme. De factie van de zogenaamde 'libertijnen' was er belangrijker dan elders. Wantrouwig tegenover iedere aanspraak van de kerkelijke macht op de politiek, verzetten zij zich tegen iedere morele dwang tot confessionalisering van de samenleving.³⁰

- 27 S.A.C. Dudok van Heel, 'Amsterdamse schuil- of huiskerken?', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* XXV (1993) 1-10 (i.h.b. 1-2).
- 28 G. Marnef, *Het Calvinistisch Bewind in Mechelen 1580-1585* (Heule 1987) 227-278; id., 'Brabants calvinisme in opmars: de weg naar de calvinistische republieken te Antwerpen, Brussel en Mechelen', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987) 7-21; J.J. Woltjer, 'De plaats van de calvinisten in de Nederlandse samenleving', *De Zeventiende Eeuw. Cultuur in de Nederlanden in interdisciplinair perspectief* X (1994) 3-28 (i.h.b. 17); J. Andriessen, 'De Katholieken te Antwerpen 1577-1585', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 70 (1987) 61-77; H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand* (Amsterdam 1999) *passim*.
- 29 H. de Schepper, 'Le langage politique de la rébellion néerlandaise 1560-1600', in: Eluggero Pii (ed.), *I linguaggi politici delle rivoluzioni in Europa XVII-XIX secolo* (Florence 1992) 45-66 (i.h.b. 55-56); id., 'Las ideas politico-religiosas de Guillermo el Taciturno 1559-1584', *Torre de los Lujanes. Revista de difusión cultural* 34 (Madrid 1997) 63-83 (i.h.b. 64-71).
- 30 H. Schilling, 'Religion und Gesellschaft in der Calvinistischen Republik der Vereinigten Niederlande. "Öffentlichkeitskirche" und Säkularisation; Ehe und Hebammenwesen; Presbyterien und politische Partizipation', in: F. Petri (ed.), *Kirche und gesellschaftlicher Wandel in Deutschen und Niederländischen Städten der werdenden Neuzeit* (Keulen/Wenen 1980) 197-250 *passim*; Ten Boom, *De reformatie* 191-198; A. Duke,

Volgelingen van de steile contraremonstrantse richting van Goemare wilden van hun kerk evenwel de dwingende staatsgodsdienst maken. Zij waren zelfs voorstander van een centralistische regering om de 'valse religies', voornamelijk het anabaptisme en meer nog het katholicisme, uit te roeien. De gereformeerde kerkorde diende volgens hen met steun van de burgerlijke overheden eveneens in het aardse openbare en sociale leven te worden gerealiseerd. Dit was in zes van de zeven provinciën van de Republiek echter in geen enkel opzicht verwezenlijkt.³¹ Tegen 1600 was de meerderheid van de bevolking nog altijd katholiek, al was het slechts in naam; het aantal protestanten van verschillende denominatie was nog beperkt. In Zeeland was het gereformeerde succes weliswaar groter dan in Holland, maar in Utrecht en in de andere rurale provincies stelde het in het begin van de zeventiende eeuw nog niet veel voor.³²

De nationale Synode van Dordrecht (1618-1619) nam tenslotte stelling in de zogenaamde Bestandtwisten tussen de tolerante stroming van arminianen of remonstranten en de integristische stroming van gomaristen. De Synode schaarde zich achter het calvinisme dat de strenge doctrine van de predestinatie als de enige orthodoxe leer verdedigde en verkondigde de strikte naleving ervan. Zij erkende slechts een beperkte participatie van de wereldlijke overheid in de kerkelijke organisatie. De remonstranten werden geacht geen broeders in Christus meer te zijn en zij moesten zich voortaan in de clandestiniteit terugtrekken zoals de andere belijdenissen. Remonstrantse voormannen werden door een uitzonderingsrechtbank van de Staten-Generaal tot zware straffen veroordeeld.³³

Na de Synode van Dordrecht lijken de burgerlijke autoriteiten er meer oren naar te hebben, om naar de wensen van de consistories de hele samenleving te confessionaliseren volgens de normen van de calvinistische orthodoxie. Synodes en classes spoorden de overheden ertoe aan, de antikatholieke ordonnances te verscherpen of gerechtelijke maatregelen te treffen tegen 'paapse' activiteiten. Ondanks de voorkeur voor contraremonstranten verwierpen de Staten in de meeste provincies de kerkorde van Dordrecht echter uitdrukkelijk. Na een periode van clandestiniteit tot 1629 werden niet-gereformeerde protestanten zoals remonstranten, lutheranen en zelfs anabaptisten eindelijk weer in een hele reeks steden van de

Republiek geduld, zonder evenwel dezelfde rechten als de contraremonstranten te verkrijgen: de kerkgebouwen waarvoor zij toestemming kregen mochten niet uitgeven op de straat; hun aanhangers hadden geen toegang tot de openbare ambten, omdat zij alleen gereformeerden voorbehouden waren.³⁴

Toch waren in de Republiek godsdienstige pluriformiteit en coëxistentie van de onderscheiden belijdenissen groter dan waar ook in christelijk Europa. Dankzij de liberale invloed van de regenten slaagde de gereformeerde kerk er niet in haar dwang uit te breiden tot de niet-lidmaten. Ook tijdens de eerste jaren na de Dordtse Synode combineerden de Verenigde Provinciën het strenge contraremonstrantse calvinisme met de gewetensvrijheid als een uniek resultaat in Europa.³⁵ Vanwege de confederale staatsstructuur was het beleid inzake godsdienst overigens een provinciale en lokale materie, zodat de verschillen gewestelijk en plaatselijk zeer groot konden zijn.

Behalve het hoge noorden, het noordoosten en zuidwesten met hun hoge gereformeerde concentraties en buiten de meierij 's-Hertogenbosch en de baronie Breda, waren de overige landsdelen in godsdienstig opzicht dan ook feitelijk pluriform. Met uitzondering van het markizaat van Bergen op Zoom bleven de Generaliteitslanden voor 80% katholiek, hoewel priesters het tijdens de eerste decennia na hun inlijving als staatse gebieden moeilijk hadden hun apostolaat uit te oefenen. Door hun late inlijving in de Republiek had het Spaanse bestuur in de betrokken delen van Brabant en Vlaanderen de kans gehad de langdurige invloed van contrareformatische kerk en staat te laten ondergaan.³⁶

In de Zeeuwse Staten hadden de orthodoxe calvinisten de meerderheid en zij maakten van hun gewestelijke en lokale machtsposities gebruik zoals dat in geen enkel andere provincie van de Republiek het geval was. Orthodoxe predikanten waren er in staat hun strikte ideeën inzake het overwicht van hun kerk tegenover de staat te verwezenlijken. De gereformeerde kerkorde, die voor haar lidmaten een kerk van gepredestineerden en een strenge tucht voorstond, was in deze provincie dan ook reeds in 1591 ingevoerd. Zodoende bestond hier geen probleem van de coëxistentie van meerdere religies meer; er was er nog slechts één. De Zeeuwse schepenenbanken van Middelburg en Vlissingen belemmerden de activiteiten van de katholieken zoveel mogelijk, en dat in tegenstelling tot Hollandse steden als Haarlem, Leiden, Gouda en Alkmaar, en tot Utrecht.³⁷

In de verste verte maakten de gereformeerden geen meerderheid uit in de Verenigde Provinciën en zij waren zelfs minder talrijk dan de katholieken, waarvan de eredienst missiewerk was dat veelal in de clandestiniteit moest worden georganiseerd.

Reformation and Revolt in the Low Countries (Londen/Ronceverte 1990) 227-238, 250, 292-293; P.H.A.M. Abels, *Nieuw en ongezien. Kerk en samenleving in de klassis Delft en Delfland 1572-1621*, II: *De nieuwe samenleving* (Delft 1994) 116-123, 124-142; B.J. Kaplan, *Calvinists and Libertines. Confession and Community in Utrecht 1578-1620* (Oxford 1995) *passim*.

- 31 A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw IV* (Assen 1980) 36-64, 74-76; A. Duke m.m.v. R.L. Jones, 'Towards a Reformed Polity 1572-78', in: Duke (ed.), *Reformation and Revolt* 199-226 (i.h.b. 212-213); Woltjer, 'De plaats van de calvinisten' 3, 16, 18-19; Wouters, *Nieuw en ongezien I*, 193-249, 250-259.
- 32 Duke, *Reformation and Revolt* 244-246, 259-265, 269-273; W. Frijhoff, 'Prophétie et société dans les Provinces Unies aux XVIIe et XVIIIe siècles', in: M.-S. Dupont-Bouchat e.a. (eds.), *Prophètes et sorciers dans les Pays-Bas XVIIe-XVIIIe siècles* (Parijs 1978) 263-362; G. Rooijackers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Nijmegen 1994) 270, 395-399; W. Bergsma, *Tussen Gideonsbende en publieke kerk. Een studie over het gereformeerd protestantisme in Friesland 1580-1650* (Hilversum/Leuwarden 1999) 115-119.
- 33 J. van den Berg, *Dordt in de weegschaal. Kritische reacties op de synode van Dordrecht* (Leiden 1988) 3-5; M. Gijswijt-Hofstra, 'Een schijn van verdraagzaamheid. Proeven uit vijf eeuwen Nederlands verleden', in: Gijswijt-Hofstra (ed.), *Een schijn van verdraagzaamheid* 9-40 (i.h.b. 15-16, 29-30); S. Zijlstra, "'Tgelove is vrij'. De tolerantiegedachte in de Noordelijke Nederlanden tussen 1520 en 1795', *ibid.*, 41-67 (i.h.b. 55-57); Van de Sande, "'Roomse buitenbeentjes' 86; Wouters, *Nieuw en ongezien I*, 153-156.

34 W. Bergsma, "'Uyt Christelijken yver en ter eeren Godes". Wederdopers en verdraagzaamheid', in: Gijswijt-Hofstra (ed.), *Een schijn van verdraagzaamheid* 69-84 (i.h.b. 84); Duke, *Reformation and Revolt* xvi en 227-268 *passim*.

35 Frijhoff, 'La coexistence II', 231-240; Kaplan, *Calvinists and Libertines* 3, 300-303.

36 Ch. de Mooij, *Geloof kan 'Bergen' verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795* (Hilversum 1998) 151-398; Van de Sande, "'Roomse buitenbeentjes' 85-87, 89-94, 96-97; id. en A. Vos, 'Een verdeeld huis. Godsdienst en cultuur', in: A. Vos e.a. (eds.), *'s-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990* (Zwolle/'s Hertogenbosch 1997) 123-145 (i.h.b. 124-133); W.A.J. Munier, *Het simultaneum in de Landen van Overmaas. Een uniek instituut in de Nederlandse kerkgeschiedenis 1632-1878* (Leuwarden 1998) *passim*.

37 Spaans, *Haarlem na de Reformatie passim*; H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland. Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden* (Assen/Maastricht 1992) 20-21; Kluiver, *De 'sovereine en independente' staat* 38-53, 115, 177, 257.

De katholieken genoten slechts een negatieve gewetensvrijheid en de openbare uitoefening van hun eredienst bleef over het algemeen verboden. Voor hun liturgieën moesten zij incidenteel en ongemerkt samenkomen met kleine groepen in particuliere huizen en gebouwen, schuren of opslagplaatsen.³⁸ Af en toe werden zij aan onverwachte plagerijen onderworpen. In Overijssel en Friesland en in andere plaatsen van de noordoostelijke periferie beleefde de katholieke kerk geregeld nieuwe catacombentijden, voornamelijk na 1619. De calvinisering werd er weliswaar laat, maar met daadkracht ingevoerd, en katholieke bijeenkomsten werden herhaaldelijk en onder bedreiging van verbanning verboden.³⁹

Waarschijnlijk hebben maar weinigen uit het rebelse kamp zich laten verleiden door de oproepen en verlokkingen uit de onderworpen Nederlanden en door de vooruitzichten op ruime beloning en gemakkelijke reïntegratie. In weerwil van hun toestand van minderwaardigheid en ondanks een zekere rancune tegenover de overheersende geloofsgroepen, was de behoefte bij de katholieken om te vluchten, nauwelijks bestaande. Hun politieke identificatie met de Opstand en met het resultaat daarvan, de Republiek, woog zwaarder dan hun confessionele affiniteit met katholieke regimes elders. Bij doopsgezinden en lutheranen was de noodzaak om de Republiek te verlaten nog minder urgent. Vanwege de hoge economische en sociale welvaart en vanwege de grote mate aan ideologische vrijheid in de Verenigde Provinciën was ook niet anders te verwachten. Vergeten wij overigens niet dat onder degenen die voor de naderende Spaanse troepen op de vlucht sloegen, talloze katholieken waren die voor voortzetting van de Opstand kozen. Alleen in de beginperiode verlieten nogal wat geestelijken de gebieden waar de gereformeerden de macht in handen hadden. In de periode onmiddellijk na de Synode van Dordrecht tot 1625, toen Maurits van Nassau overleed, verlieten ook arminianen de Verenigde Provinciën.

Reïntegratie van Staats naar Spaans.

Na de misdrijven van opstandelingen tegen de Franciscanenpaters te Enkhuizen (juni 1572), de Gorkumse martelaren (juli 1572) en tegen andere priesters doken vele geestelijken in de door de Geuzen gedomineerde territoria onder of vertrokken naar door de Spanjaarden gedomineerde landsdelen.⁴⁰ Toen ook in Vlaanderen en Brabant de antikatholieke terreur bleef duren, stond een aantal notabelen in de staatse Generaliteitsregering voor een afschuwelijk dilemma. Sommigen konden zich moeilijk verenigen met de 'democratische' en calvinistische radicalisering waarin de rebellie dreigde te verzeilen. Anderen voelden zich bedrogen in hun verwachting een vooraanstaande rol te kunnen gaan spelen. Voor hun verzoening met de koning prevaleerde echter bij de meeste hoge geestelijken en edelen hun trouw aan de rooms-katholieke kerk. Een aantal rebelse vooraanstaanden probeerde zijn terugkeer te

38 Van Deursen, *Het kopergeld* IV, 82-85; M.G. Spiertz, 'De katholieke geestelijke leiders en de wereldlijke overheid in de Republiek der Zeven Provinciën', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* II (1993) 3-20 (i.h.b. 3-5).

39 Dudok van Heel, 'Amsterdamse schuil- of huiskerken?' I.c.; J. Spaans, 'Cornelius Hagius, een katholiek priester in een protestantse Republiek', *De Zeventiende Eeuw* X (1994) 29-35 (i.h.b. 30-31, 33-34); Abels, *Nieuw en ongezien* II, 136-142; G. vanden Bosch, 'Jezuïetenpastoraat in Friesland. Gerard Carbonel als missiepater in Leeuwarden en omgeving 1613-1627', in: Put e.a., *Geloven in het verleden* 345-360 (i.h.b. 346, 351-353, 357-359).

40 Duke m.m.v. Jones, 'Towards a Reformed Polity 1572-78' 203-204, 207-209, 217.

verzilveren en afhankelijk te stellen van de door landvoogd Parma beloofde hoge staats- en regeringsambten. De effectuering van allerlei beloften en inwilliging van eisen in ruil voor verzoening en de mislukking van de Keulse Vredehandel haalden eind 1579 en in de loop van 1580 enige hoge gegadigden over de streep. Een opmerkelijk voorbeeld was dat van Jean Richardot uit de Franche-Comté. Nauwelijks enige dagen na zijn tijdelijke aanstelling tot rekestmeester in de Geheime Raad 'in afwachting van zijn benoeming door de koning', was de Bourgondiër in juli 1577 in opdracht van Don Juan te Brussel achtergebleven; enige maanden later zetelde Richardot als raadsheer in de Geheime Raad naast Oranje en Matthias van Oostenrijk. Na zijn terugkeer uit rebellie, aan het einde van 1579, kreeg Richardot het onmiddellijk voor elkaar zijn vroegere benoeming in de Geheime Raad te laten gelden. De enige 'koninklijke' benoemingsbrief waarover hij beschikte, had hij van de opstandige statenregering naast Matthias ontvangen! Op dezelfde wijze verzoenden hoge edelen en prelaten zich na een paar jaar opstand en verwierven in de raden hoge posten op provinciaal niveau of keerden op hun vroegere regeringsbank terug. Van de vijftien personen die tussen 1579 en 1592 tot staatsraad werden benoemd, waren er tien die in de Opstand een min of meer actieve rol hadden gespeeld; in de Geheime Raad en in de Raad van Financiën waren er dat drie respectievelijk vijf op veertien. Jean Richardot werd na enige jaren de belangrijkste raadsheer van Parma en later van de Aartshertogen.

In de uiteindelijke versie, d.d. 13 september 1579, van het Reconciliatieverdrag van Atrecht hadden de Waalse Staten met succes bedongen dat deelname aan de Opstand geen beletsel kon zijn om raadsheer te worden in de wettelijke regering. Het moet overigens gezegd dat Terra Nova, de persoonlijke afgezant van Philips II op de Keulse Vredehandel, achter de coulissen bijzonder actief was geweest om met staatse afgezanten geheime akkoorden af te sluiten voor het geval de onderhandelingen met een sisser zouden aflopen.⁴¹ In het algemeen werd een streep gehaald door het politieke en religieuze verleden; er kwam geen 'koppensnellerij' van voormalige rebellen en gewezen ketters, integendeel. De jaren in dienst van Willem van Oranje en van de rebellie werden zelfs met terugwerkende kracht doorbetaald en de vernedering van een nieuwe eed van trouw werd hen bespaard. Dit mag wel bijzonder genereus worden genoemd. De gewezen rebellen dienden zich echter wel aan de vigerende wetgeving te conformeren, zowel op godsdienstig als op politiek gebied.

Anderen ontvluchtten het opstandige regime na de uitvaardiging van de Akte van Verlatinghe (1581). Vele openbare ambtenaren schijnen uit gewetensnood en wroeging over de verplichte afzwering van de wettelijke soeverein ontslag te hebben genomen, maar hoevelen nog de weg van de Koninklijke Nederlanden insloegen, is niet bekend. Naarmate de militaire ontwikkelingen voor de Republiek tot 1586/87 ongunstiger werden, sloeg de twijfel verder toe en zagen oproepen het licht om terug te keren onder het gezag van de koning als wettelijk landsheer van de Nederlanden.⁴² Degenen die er tijdig aan toegaven, stond door de bank genomen maar weinig in de

41 B.v.b. rekening van Ontvanger-Generaal van Financiën, 1581 (Archives Départementales du Nord Rijsel, *Chambre des Comptes. Recette générale des Finances*, nr. B 2672, rubriek 'gaiges').

42 [Parma] aan Raad van Financiën, 14 en 29 nov. 1584 (Algemeen Rijksarchief Brussel [hierna ARB.], *Audiëntie. Zendsbrieven*, nr. 1783/4, z.f.); id., z.d. [mrt. 1585] (*ibid.*, z.f.); ordonnantie, 30 mrt 1585 (ARB., *Rekenkamer*, reg. 28.710, f. 3-7vo).

weg, als zij maar voldoende hoog in aanzien stonden; zij hebben het meestal nog vër gebracht. Het was echter wel: wie eerst komt, eerst maalt. Toen de graaf Willem van den Bergh, heer van 's-Heerenberg, in 1584 samen met zijn zonen Herman, Frederik en Oswald terug in Spaanse dienst trad, kon hij slechts in het leger terecht, hoewel hij als zwager van Willem van Oranje toch niet onbelangrijk was. Hij had het Compromis der Edelen onderschreven en van 1568 tot 1583 had hij aan de zijde van de opstandelingenregering gestreden.⁴³ Eerst zoon Herman zou het in 1593 wel tot stadhouder van Gelre brengen; kort nadien werd Frederik stadhouder van Groningen, Friesland en Overijssel. Enige maanden na de verovering van Brugge door de Spanjaarden (1584) deelde de calvinistisch geworden Charles van Croij, prins van Chimay en oudste zoon van de hertog van Aarschot, de prins van Parma mee zich met koning en kerk te willen verzoenen. Hij had zich aan de zijde van de Opstand geschaard en had zich na de Franse Furie tot stadhouder van Vlaanderen laten benoemen. Hij bedong voor zijn late bekering een stadhouderschap, maar moest zich eveneens met een militair commando tevreden stellen. De Brabander Jacob Reingout, die 1563 in de koninklijke Raad van Financiën griffier en van 1570 tot 1577 geëmmiteerde was geweest en die vervolgens in de staatse regering een intrigerende rol speelde, vluchtte in het begin van 1588 naar Brussel; wegens zijn dubieuze financiële praktijken liep tegen hem voor het Hof van Holland een proces. Bij zijn terugkeer in Brussel kon hij echter niet meer rekenen op continuering van zijn oude functie.⁴⁴

Uiteraard bleven ook functionarissen uit de Verenigde Provinciën die nooit aan de zijde van de Opstand hadden gestaan, na hun vlucht carrière maken in koninklijke dienst. Toen Friesland bij de opstandige Staten-Generaal aansloot, hergroepeerden de leden van het Hof zich in Groningen, dat na het zogenaamde verraad van stadhouder Rennenberg in maart 1580 weer koningsgetrouw was geworden. Zij werden door de wettelijke regering in hun functies bevestigd in afwachting van de verwachte herovering van Friesland en hun verhoopte terugkeer naar dat gewest. Toen Groningen zich in juli 1594 aan de staatsen overgaf, vluchtte wat nog van het Friese Hof overbleef naar Brussel.⁴⁵ Zijn voorzitter Igram van Achelen werd er vrijwel onmiddellijk rekestmeester in de Geheime Raad⁴⁶ en hij zou later nog voorzitter van de Grote Raad te Mechelen worden. In 1587 was ridder Johan van Drenckwaert uit Dordrecht benoemd tot thesaurier-generaal van Domeinen en Financiën. Zijn strenge optreden als hoogbaljuw van Zuid-Holland tegen de protestanten had hem na de komst der watergeuzen in 1572 de wijk doen nemen en zich ten dienste doen stellen van de hertog van Alva. In juli 1577 volgde hij Don Juan naar Namen, wat hem in

43 J. Zaaijer, 'Het "verraad" van stadhouder Willem van den Bergh', in: *Rechtshistorische opstellen aan A.S. de Blécourt* (Groningen/Batavia 1939) 128-154.

44 H.J.Ph.G. Kaajan, 'Tussen winstbejag en staatsgezag: nieuw licht op de ambtelijke loopbaan van de Brabander Jacques Reingoud 1563-1586', *Bijdragen tot de geschiedenis* 65 (1982) 133-166; H. de Schepper, 'Brabant tussen Spanje en Oranje. Politieke, militaire en institutionele ontwikkelingen 1576-1591', *Bijdragen tot de geschiedenis, bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 75 (1992) 117-138.

45 O. Vries e.a., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland 1499-1811* (Hilversum/Leuwarden 1999) 63-68, 243-244.

46 Brief van aartshertog Ernst van Oostenrijk, landvoogd van de Nederlanden, aan Philips II, 22 sept. 1594 (ARB., *Audiëntie*, nr. 202, f. 57); appointement in de Geheime Raad, 22 sept. 1594 (Archivo General de Simancas, *Secretarías Provinciales - Negociación de Flandes*, libro 1420, f. 83vo).

1578 de benoeming tot commissaris in de wettelijke Raad van Financiën opleverde.⁴⁷

Een niet nader bepaald aantal priesters en andere katholieke geestelijken, waaronder de later beruchte theoloog en bisschop van Ieper, Cornelis Jansenius uit Leerdam, zou zich in Koninklijk Nederland vestigen. Bekende particulieren die in Spaans Nederland hun heil zochten, waren de Leidse schilder Otto Venius, die de leermeester werd van Rubens, en Willem, de jongste zoon van Johan van Oldenbarnevelt, die na de terechtstelling van zijn vader zelfs in het Spaansnederlandse leger dienst nam. Zij zijn waarschijnlijk vrij eenzame voorbeelden met enige faam.⁴⁸ Tot de weinige spijtoptanten die eerst naar de opstandige gebieden waren ontkomen, maar die na verloop van meestal korte tijd opnieuw hun haardstee opzochten, behoorden: Plantin, die na de val van de stad weer op zijn Antwerpse drukkerstoel ging zitten; Justus Lipsius nam in 1591 wegens een conflict in Leiden ontslag en kreeg meteen een leerstoel in Leuven; de onaangepaste Adriaen Brouwer keerde in 1631 na amper zes jaar terug. Willem Usselincx ging daarentegen na een lange, maar niet helemaal succesrijke zakencarrière uiteindelijk in zijn geboortestad sterven. In 1587 had ook Maria Pijpelinckx na de dood van haar man Jan Rubens met haar in 1577 te Siegen geboren zoon Peter Pauwel vanuit Keulen rechtsomkeer gemaakt naar Antwerpen, in plaats van verder de vluchtelingenstroom naar Holland of Zeeland te volgen; haar echtgenoot was bij Willem van Oranje in ongenade gevallen, omdat hij zijn taak van secretaris van Oranjes vrouw Anna van Saksen al te letterlijk had opgenomen.⁴⁹

Ondanks de calvinistische signatuur van de Republiek der Verenigde Provinciën is de uittocht uit de Spaanse Nederlanden naar de 'bevrijde provintiën' niet gecompenseerd door katholieke vluchtelingen in omgekeerde richting, hoewel zij er met open armen zouden zijn ontvangen en hun toestand snel geregulariseerd zou zijn. Hun impact in de Spaansnederlandse samenleving is dan ook in het algemeen gering geweest. De betekenis van de terugkeer van de familie Rubens kan echter voor de contrareformatorische barok in de Spaansnederlandse schone kunsten moeilijk onderschat worden.

Conclusie: binnenlandse vluchtelingen of vreemde migranten?

De catalogus bij een tentoonstelling in het Leidse gemeentearchief in 1985, stelde de uit Vlaanderen en Brabant gevluchte hoogleraren aan de Leidse universiteit in 1585 voor als afkomstig uit het buitenland en nog wel met name uit België (sic) en Frankrijk.⁵⁰ Vijf jaren geleden wijdde het tijdschrift *Holland* een themanummer aan de vestiging van buitenlanders in het gewest Holland. Hoewel in het 'Ten Geleide' wordt toegegeven dat de definiëring en interpretatie van begrippen als allochtoon, vreemdeling en immigrant van belang is, worden de 'Zuid-Nederlandse' vluchtelingen in de publicatie net zoals de Franse hugenoten, Spaanse en Portugese joden, Oldenburgse timmerlieden en Noorse zeelieden in de Hollandse steden tot de

47 Van Dalen, art. 'Drenckwaert (Johan van)', in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* VIII, kol. 386; Relación de las personas que siguen al señor Don Juan, 29 okt. 1577 (Archivo General de Simancas, *Secretaría de Estado-Negociación de Flandes*, legajo 570, folleto 70); reglement voor Financiën, 7 januari 1597 (ARB., *Raad van Financiën*, nr. 5, z.f.).

48 Naturalisatiebrieven (ARB., *Geheime Raad. Spaanse Tijd*, nrs. 1414-1415); residentiebrieven (*ibid.*, nr. 1404).

49 F. Baudouin, *P.P. Rubens* (Antwerpen 1977) 10.

50 T.N. Schelhaas e. a., *Van elders gekomen* (Leiden 1985) 21 en 28.

buitenlanders gerekend. Vluchtelingen uit Rijsel en Valencijn krijgen het predikaat Noord-Fransen en Frans-Vlamingen, hoewel dit laatste voor Valencijn niet opgaat.⁵¹ Daarentegen worden lieden die Brabant, Vlaanderen en de Oostelijke Nederlanden ontvluchtten, door de auteurs als landgenoten aangezien, in zoverre de betrokken territoria achteraf in de Republiek terechtkwamen en, zo niet, in het huidige Nederland (resic).⁵² Zij gaan uit van het sinds 1839 geldende criterium van het nationaal staatsburgerschap of Nederlanderschap, wat uiteraard voor de zestiende en zeventiende eeuw een anachronisme is. Ook het eerder verschenen boekwerk *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* van Lucassen en Penninx, gaat daarvan uit. Zij wijzen er op, dat 'er grote verschillen bestonden tussen Noord- en Zuid-Nederlanders. De dialecten waren onderling zo verschillend dat men elkaar nauwelijks kon verstaan.'⁵³ Ook dit is een projectie vanuit de tegenwoordige tijd. De cultuurverschillen waren daarentegen vanouds en om diverse redenen groter tussen de West-Nederlanders en de Oost-Nederlanders.⁵⁴ Ook de dialectgrens liep in die tijd overigens niet horizontaal, maar verticaal tussen oost en west. Ofwel beschouwt men de refugiés als Walen,⁵⁵ Brabanders, Vlamingen, Geldersen, Overijsselsen enz. ofwel beschouwt men ze als Nederlanders, maar volstrekt niet als vreemdeling. Voor de regering in Brussel hoefden vluchtelingen uit de Verenigde Provinciën –voor haar nog steeds opstandige landsdelen– overigens geen naturalisatiebrief, zoals immigranten die konden ontvangen na een grondig onderzoek, ten einde dezelfde rechten als de eigen landzaten te krijgen. De refugiés uit de Republiek hoefden daarentegen uiteraard geen naturalisatiebrief; zij verkregen met alle gemak vaste verblijfsvergunningen.

Mijn inziens kunnen wij ons niet laten leiden door de huidige staatsnationalistische visie. Historisch en sociaal-geografisch moet men het volgens de toenmalige tijdgeest veeleer hebben over binnenlandse vluchtelingen die in het raam van een nationale burgeroorlog over en weer hun heil zochten. Pas vanaf het einde van de zestiende eeuw voerden de autoriteiten in de Republiek trouwens een immigratiebeleid waardoor ook buitenlanders als Duitse Lutheranen en calvinisten, Polen, Engelse calvinisten en later Portugese en Spaanse joden zich in de Verenigde Provinciën kwamen vestigen. In tegenstelling tot de landgenoten uit Brabant en Vlaanderen hadden zij hun eigen kerkgenootschappen en vielen zij onder wat Van

51 Frans-Vlaanderen wordt in deze publicatie verward met Waals-Vlaanderen ofte Gallicant Vlaanderen. Frans-Vlaanderen ontstond eerst, nadat Lodewijk XIV van Frankrijk Waals-Vlaanderen (Flandre Gallicante) en zuidelijke delen van Vlaanderen (Flandre Flamingante) had geannexeerd; bij de Vredes van Aken (1668) en van Nijmegen (1678) gingen o.m. Zuid-Vlaanderen met plaatsen als Grevelingen, Duinkerke, Broekburg, Mardijk, Duinkerke, Belle, Sint-Winoksbergen, Hazebroek, Kassel, enz. definitief tot Frankrijk behoren. Frans-Vlaanderen slaat daarom ook niet op Artesië, noch op Valencijn noch op het deel van Henegouwen, die alle reeds in 1659 bij de Vrede van de Pyreneeën door Frankrijk waren geannexeerd.

52 *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* XXVII/4-5, 215-253. Een uitgewerkt theoretisch kader van het begrip 'vreemdeling' verstrekt boek IX van de *Recueils de la Société Jean Bodin* (Brussel 1958).

53 J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994) 32.

54 H. de Schepper, 'La quiebra del humanismo jurídico en los Países Bajos orientales bajo Carlos V', in: J. Martínez Millán (ed.), *Carlos V y la Quiebra del Humanismo Político en Europa 1530-1558* (Madrid 2000, in druk).

55 In de zestiende eeuw gingen inwoners van de provincies Namen, Henegouwen-Valencijn, Artesië en Waals-Vlaanderen voor Walen door.

Deursen 'een soort kleine apartheidswetgeving' noemde.⁵⁶ Het inzicht dat de volksverhuizing naar veilig en vrij geachte landsdelen een binnen-Nederlands fenomeen was in de loop van de burgeroorlog, zal het wellicht voor de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw onder de Republiek mogelijk maken de inbreng van de vluchtelingen te erkennen.

56 J.C.G.M. Jansen, 'Godsdienstig gedrag van joden en zigeuners in de 17de eeuw', in: D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* VIII (Haarlem 1979) 358-365 (i.h.b. 358-359); A.Th. van Deursen, *Het kopergeld van de Gouden Eeuw* I (Assen 1979) 54.

Edwin van Meerkerk

Dubbele loyaliteit

Hugenoten in de Republiek rond de Oostenrijkse Successieoorlog

Inleiding

Op een bijeenkomst in de woning van de Franse ambassadeur te Den Haag sprak de Amsterdamse boekhandelaar Henri du Sauzet in de loop van 1741 met de gastheer over de internationale politiek. De eveneens aanwezige Spaanse ambassadeur vroeg de boekverkoper of zijn sympathieën misschien bij het Engelse kamp lagen, waarop Du Sauzet op hoge toon verklaarde dat hij ten eerste Hollander was, vervolgens ook Fransman en vriend van de Franse staat voorzover zij met de Republiek bevriend was, maar dat hij de Fransen af zou zweren, zodra zij de Noordelijke Nederlanden kwaad zou berokkenen. De Franse ambassadeur Fénelon complimenteerde zijn gast met deze stellingname en stelde dat onderdanen zich altijd aan de zijde van hun soevereinen dienden te scharen.¹

De Franse gemeenschap in de Republiek vormde een opvallende groep. Van herkomst was zij zowel homogeen, namelijk Franstalig, als heterogeen, afkomstig uit alle hoeken van het francofone gebied. De overgrote meerderheid van de Franse immigranten was van protestantse huize, maar er bevonden zich duidelijke dissidente groepen onder hen, variërend van remonstranten tot deïsten. Velen van hen spraken noch schreven de taal van hun nieuwe vaderland en bleven zich vaak economisch en politiek op hun geboorteland richten. Door de internationale politieke ontwikkelingen ondervonden zij echter vaak de politieke en militaire dreiging van de Nederlandse rivaal Frankrijk.

Het zijn deze tegenstrijdige krachten op het inburgeringsproces van de Franse migranten, die in dit artikel onder ogenschouw worden genomen. Aan de hand van een vijftal personen zal ik een voorbeeld geven van de positie van de hugenoten in de Republiek der Nederlanden. Vertrekkend vanuit de Franse koning Hendrik van Navarra wordt de achtergrond van de komst van de Franse hugenoten naar de Republiek besproken. Vervolgens komt hun woon- en werksituatie in de Nederlanden aan bod, met als centrale persoon de journalist Pierre Bayle. Daarna komt de zojuist aangehaalde boekverkoper Du Sauzet voor het eerst in beeld. Na een portret van deze hugenoot zal, vertrekkend vanuit de voormalige Poolse koning Stanislas en de Franse ambassadeur Fénelon, de spagaat waarin Du Sauzet zich als hugenoot bevond, worden toegelicht.

1 Du Sauzet aan De Beyer, 9-1-1742, Rijksarchief Gelderland [RAG], Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.1: 'Je lui fis un jour ma déclaration en présence de l'ambassadeur de l'Espagne, qui me demandoit en riant si j'étois du parti Anglois. Voici ma réponse: Je suis 1° Hollandois; 2° François, ami de la France tant qu'elle sera amie de cette République, mais je l'abjure & la renonce si elle nous fait du mal. Mr de F. répliqua que je parlois en honnête homme, & que les sujets devoient penser comme les souverains.'

Hendrik van Navarra²

De ontwikkeling van de Reformatie in Frankrijk verliep volgens een geheel andere weg dan die in het Duitsland van Luther. Wellicht is dat niet zozeer te wijten aan het feit dat de Fransen onder invloed van hun naar Genève uitgeweken landgenoot Jean Cauvin (Calvijn) hun eigen hervorming kenden, maar eerder aan de afwijkende politieke situatie in Frankrijk. Het protestantisme was daardoor relatief laat in het Gallisch gebied doorgedrongen. De organisatie van de protestanten werd pas gestimuleerd door de katholieke fractie die zich had gevormd rond de Guises, die na de dood van Hendrik I in 1559 een grote invloed kregen aan het Franse hof. Om zich te beschermen tegen de aanvallen van deze partij, sloten de protestanten de gelederen. Rond deze tijd begonnen zij zich voor het eerst aan te duiden als hugenoten, een term die vermoedelijk is afgeleid van de Zwitserse 'eedgenoten', die enkele decennia eerder hun godsdienstvrijheid met bloed hadden betaald.

Dat bloed zou in Frankrijk ook al snel vloeien. Tussen 1562 en 1594 woedden hier de Godsdienstoorlogen, met als dramatisch hoogtepunt de bruiloft van Hendrik van Navarra en Margaretha van Valois op 18 augustus 1572, waar onder leiding van de familie de Guise de belangrijkste protestantse leiders werden gedood. Uiteindelijk zou koning Hendrik III zijn katholieke rivaal Henri de Guise laten ombrengen, waarna ook hij zelf, in 1589, werd vermoord. Dit maakte van de protestantse leider Hendrik van Navarra plotseling de belangrijkste troonpretendent, op voorwaarde dat hij overging tot het katholicisme.

Het was onder deze Hendrik IV dat de rust weerkeerde. In 1598 kondigde de voormalige protestantse leider het beroemde Edict van Nantes af, waarin aan de hugenoten belangrijke vrijheden werden toegekend. In feite vormden zij voortaan een staat binnen de staat, met eigen vestingen, leger en kerk. Het Edict van Nantes liep voor op zijn tijd in het denken over gewetensvrijheid en tolerantie.³ De uitvoering van het Edict liet, zeker na de dood van Hendrik IV, echter te wensen over. Onder Richelieu, en met name onder de persoonlijke regering van Lodewijk XIV, werden de privileges van de hugenoten langzaam maar zeker teruggedraaid.

De strijd van de protestanten was nog altijd een politieke strijd, zodat de hugenoten na de dood van Hendrik IV in 1610 opnieuw als een bedreiging voor de kroon werden gezien. De val van de protestantse havenstad La Rochelle in 1628 betekende een omslag in de positie van de hugenoten. Het zou echter duren tot de machtsgreep van Lodewijk XIV in 1661 voordat het einde van het protestantisme als zodanig tot doel werd verheven. Kerken werden gesloten, de politieke macht van de hugenoten werd gebroken en er werd een beloning uitgelooft voor hen, die vrijwillig terugkeerden naar de moederkerk. Bovendien richtten dragontroepen overal bewust verwoestingen aan in protestantse gebieden.

Deze maatregelen veroorzaakten een groeiende stroom van protestantse vluchtelingen naar omringende gebieden, zoals Zwitserland en de Republiek der

2 Dit overzicht is gebaseerd op H. Bots, G.H.M. Posthumus Meyjes en F. Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid: de hugenoten en de Nederlanden* (Amsterdam en Dieren 1985) 9-40 en Roger Zuber en Laurent Theis, *La révocation de l'Edit de Nantes et le protestantisme français en 1685: actes du colloque de Paris (15-19 octobre 1985)* (Parijs 1986).

3 Dat het ook nu nog tot de verbeelding spreekt, is al te zien aan het bestaan van een internetdomein met de naam www.edit-de-nantes.com

Nederlanden. Met de afkondiging van het Edict van Fontainebleau in 1685, waarin het Edict van Nantes werd herroepen, werd het voor de hugenoten definitief onmogelijk om in Frankrijk te blijven. Zij die zich niet onmiddellijk bekeerden, zo decreeteerde de zonnekoning, dienden het land binnen twee weken te verlaten. Een massale uittocht was het gevolg. Slechts op enkele plaatsen in het zuiden wisten groepen protestanten zich te handhaven, zoals in de onherbergzame Cévennes, waar een grote protestantse meerderheid bleef bestaan. In 1702 zouden deze erfgenamen van de hugenoten, onder invloed van een golf van profetisme, voor een laatste keer in opstand komen. Deze zogenaamde Camisard-rebellie zou pas in 1710 met geweld worden bedwongen.⁴

Aan de groei van de, in de zestiende eeuw door uit het zuiden gevluchte protestanten gestichte, Waalse kerken in de Republiek is duidelijk af te lezen wat de herroeping van het Edict van Nantes betekende voor de hugenoten. Tussen 1680 en 1700 verdrievoudigde het ledental van de Waalse kerk in Amsterdam.⁵ De migratie van de hugenoten was niet alleen van grote religieuze betekenis, maar had ook duidelijke economische gevolgen. In de Zwitserse, Duitse, Nederlandse en Engelse gebieden waar zij zich vestigden, toonden de hugenoten zich een hard werkende groep, voorzien van de nodige opleiding en een hoge motivatie.⁶ Voor de Fransen betekende dit uiteraard een evenredige aderlating.

Dat de hugenoten een economische impuls konden geven aan de gebieden waar zij zich vestigden, was meteen al duidelijk. De Republiek wierf zelfs arbeidskrachten onder de Franse geloofsgenoten via krantenadvertenties, waarbij de gunstige voorwaarden van vestiging in de Nederlanden werden aangeprezen.⁷ Het gevolg was, dat er verspreid over protestants Europa grote Franstalige groepen te vinden waren, die zich niet zelden tot de culturele en economische elite konden rekenen. De Fransen, hoewel zij overal in meer of mindere mate in hun omgeving werden opgenomen, bleven voor de buitenwacht herkenbaar als groep, die indertijd al werd omschreven als 'la colonie française'.⁸

Een groep hugenoten die met name in Holland van zich deed spreken, was die van de geleerden die zich op één of andere manier met schrijven, verwerken of uitgeven van boeken, tijdschriften en kranten bezighielden. Hiervoor zijn twee duidelijk gunstige omstandigheden aan te wijzen. Ten eerste bood de Republiek, met haar pragmatische tolerantie van afwijkend drukwerk een veilige haven voor hen die zich met het gedrukte woord in leven wilden houden.⁹ Bovendien lag voor Franstaligen

4 Henri Bosc, *La guerre des Cévennes, 1702-1710* (Montpellier 1985).

5 Hubert P. Nusteling, 'The Netherlands and the Huguenot émigrés' in: J.A.H. Bots en G.H.M. Posthumus Meyjes ed., *La révocation de l'Édit de Nantes et les Provinces-Unies: 1685: The revocation of the Edict of Nantes and the Dutch Republic* (Amsterdam en Maarssen 1986) 17-34, aldaar 20-25.

6 Vgl. Stefi Jersch-Wenzel, 'De l'importance des huguenots dans l'économie: l'exemple de Magdebourg' in: M. Magdelaine en R. von Tadden ed., *Le refuge huguenot* (Parijs 1985) 177-189.

7 Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid*, 68-70.

8 Jean des Champs, geciteerd in: Uta Janssens-Knorsch, *The life and "Mémoires secrets" of Jean Des Champs (1707-1767): journalist, minister, and man of feeling* (Londen 1990) 235.

G.C. Gibbs, 'Huguenot contributions to the intellectual life of England, c.1680-1720, with some asides on the process of assimilation' in: Bots en Posthumus Meyjes, *La révocation de l'Édit de Nantes*, 181-200.

9 Over persvrijheid: Ingrid Weekhout, *Boekencensuur in de Noordelijke Nederlanden: de vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw*, Nederlandse cultuur in Europese context 11. (Den Haag 1998).

aan het einde van de zeventiende eeuw de gehele geleterde wereld open. De gemeenschap van geleerden, die zich lange tijd bediend had van het Latijn als *lingua franca* schakelde langzaam over op het Frans als voertaal.¹⁰ Hugenoten vonden daardoor ook buiten Frankrijk een lezerspubliek.

Pierre Bayle

De Nederlandse hugenoten die tot de annalen hebben weten door te dringen, behoren veelal tot de groep intellectuelen die gedurende de laatste decennia van de zeventiende eeuw vanuit de Republiek de agenda van de geleerdenwereld bepaalde. De belangrijkste van hen was de journalist en schrijver Pierre Bayle (1647-1706). Bayle, afkomstig uit een dorpje in de Pyreneeën, ging naar school bij de jezuïeten in Toulouse, maar brak uiteindelijk met het katholicisme. Na een korte academische carrière in Frankrijk besloot hij vanwege zijn geloofsovertuiging naar de Nederlanden te vertrekken, waar hij een aanstelling kreeg aan de Rotterdamse hogeschool. Vanuit deze stad ontwikkelde hij zich tot één van de meest vooraanstaande leden van de internationale gemeenschap van geleerden, de zogenaamde 'Republiken'.¹¹

Bayle maakte tijdschrift *Nouvelles des Lettres*, dat hij gaf. De *Nouvelles* ditijschrift spreken, artikeberichten waren op. mee trad hij in de het Parijse *Journal des* ste periodiek de Eurohad bediend van regelten uit de Republiek der schrift wist door zowel de in concurrenten verre te overstijgen.

Bayle veroorzaakte met de *Nouvelles* een ware vloedgolf van in Holland uitgegeven Franstalige periodieken, veelal verzorgd door hugenoten. Deze tijdschriften, die zich vaak kenmerkten door hun onafhankelijke en kritische blik, domineerden de Republiek der Letteren tot ver in de achttiende eeuw.

Na drie jaar droeg Bayle het redacteurschap van zijn tijdschrift al weer over, en begon aan een nieuw project, dat in 1689 het licht zou zien: de *Dictionnaire historique et critique*. Deze encyclopedie *avant-la-lettre* maakte van Bayle definitief een fenomeen. In

naam met zijn *de la République* vanaf 1684 uitwas een geleerwaarin boekbeelen en nieuwsgenomen. Hiervoetsporen van *scavans*, dat als eerpese intellectuelenmatige nieuwsberichten. Bayles tijdhoud als de schrijfstijl zijn

10 H. Bots en F. Waquet, *La République des Lettres* (Parijs 1997) 54-55.

11 De informatie over Bayle is afkomstig uit: Hubert Bost, *Un "intellectuel" avant la lettre: le journaliste Pierre Bayle (1647-1706): l'actualité religieuse dans les Nouvelles de la République des Lettres (1684-1687)* (Amsterdam en Maarssen 1994) en H.H.M. van Lieshout, *Van boek tot bibliotheek: de wordingsgeschiedenis van de Dictionnaire historique et critique van Pierre Bayle (1689-1706)* (Grave 1992).

de voetnoten bij de lemmata in de *Dictionaire* brak de auteur een lans voor tolerantie, en toonde hij zich een kritisch beschouwer van de wetenschappelijke traditie. Verguisd en bewonderd werd het woordenboek van Bayle een *bestseller* en vormde het een inspiratiebron voor velen, niet in de laatste plaats voor de schrijvers van de *Encyclopédie*, een halve eeuw later. Met zijn zeer uiteenlopende oeuvre en vele internationale contacten moet Bayle overigens eerder als een ingezetene van de 'virtuele' Republiek der Letteren' worden beschouwd, dan als een ingeburgerd Nederlander.

Naast de vele hugenoten die in het voetspoor van Bayle hun brood verdienden in de Republiek der Letteren, van journalisten en schrijvers tot uitgevers en boekverkopers, waren vele Franse vluchtelingen en hun nakomelingen werkzaam in andere economische sectoren. Vele hugenoten kwamen zonder have en goed de Republiek binnen en waren genoodzaakt in hun levensonderhoud te voorzien als leerling in een of ander ambacht, al was dat vaak beneden hun stand. In alle takken van handel en nijverheid kunnen aan het einde van de zeventiende eeuw in de Hollandse steden dan ook hugenoten worden aangetroffen. Grote groepen van hen zouden nooit enige welstand weten te bereiken, wat uiteindelijk leidde tot een afnemende gastvrijheid van de Nederlandse overheid tegenover de voormalige vluchtelingen. In de loop van de eerste helft van de achttiende eeuw veranderden de hugenoten hierdoor van een bevoorrechte groep tot gewone burgers. Juridisch gezien waren zij zo, een halve eeuw na de herroeping van het Edict van Nantes, geheel geassimileerd.¹²

Henri du Sauzet

Hoewel hij vele jaren later dan de meeste andere hugenoten in de Nederlanden arriveerde, kan Henri du Sauzet (1687-1754) worden bestempeld als een schoolvoorbeeld van een Franse protestant in Holland. Hoewel hij een degelijke opleiding had genoten, en van niet onaanzienlijke afkomst lijkt te zijn geweest,¹³ arriveerde hij omstreeks 1714 met lege handen in de Republiek. Du Sauzet stortte zich op de boekhandel en uitgeverij, ook al had hij geen ambachtelijke scholing op dit gebied en moest hij de meesterproef afkopen.¹⁴ De debutant legde zich met name toe op de uitgave van tijdschriften, waarbij hij zich uiteraard liet inspireren door Pierre Bayle.¹⁵

Zoals de meeste van zijn directe confraters richtte Du Sauzet zich met zijn uitgaven op een internationale, Franstalige markt. De enige taal naast zijn moedertaal die in zijn fonds te vinden is, is Latijn. Hoewel onder de leden van de Republiek der Letteren het Frans gemeengoed was, betekende dit voor uitgevers als Du Sauzet, dat met name de band met Frankrijk zeer sterk was. Bovendien bestond er vanwege de

¹² Bots, Posthumus Meyjes en Wieringa, *Vlucht naar de vrijheid*, 111-119.

¹³ Voltaire duidt in een brief aan Du Sauzet, ca 12-1738, de uitgever aan als 'Un homme qui a de la naissance'. Voltaire, *Correspondence and related documents*, Theodore Besterman ed., 52 vol. (Oxford 1969-1977) D1692.

¹⁴ Adriaen Moetjens aan de overlieden van het boekverkopersgilde, 3-1-1715, Archief van het Amsterdamse boekverkopersgilde, 1662-1812, Bibliotheek van de koninklijke vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels, inv.nr.57, f.97.

¹⁵ *Nouvelles littéraires*, X-1 (1719), 5: 'Un savant homme [Bayle -EvM] l'a dit il y a longtemps: le devoir d'un journaliste est moins de faire l'office de juge, que celui de rapporteur.'

grote afzetmarkt voor Franstalig werk in Europa geen zakelijke prikkel om zich op de lokale markt te oriënteren; tot het eind van zijn leven heeft Du Sauzet naar alle waarschijnlijkheid geen woord Nederlands gesproken.

De uitgever is bij uitstek een tussenpersoon. Een eenmansbedrijf als dat van Du Sauzet was niet in staat het gehele productie- en distributieproces van een boek binnenshuis te houden. Du Sauzet woonde het grootste deel van zijn actieve bestaan op de hoek van Kalverstraat en Dam, aan de Beurssteeg.¹⁶ Hij huurde hier een pand, of een deel daarvan, waar zowel zijn bedrijf als de woning van zijn gezin in was gevestigd. Aan de voorzijde dreef hij zijn winkel. Daarachter zullen zich de woonvertrekken hebben bevonden, terwijl er op zolder ruimte was om de boekenvoorraad op te slaan.¹⁷ Naar de huidige maatstaven was er weinig ruimte voor een gezin van zes personen en twee bedienden.¹⁸

De werkdag van Du Sauzet zal met het eerste licht zijn begonnen.¹⁹ Voor er zich klanten aandienenden kan hij zijn administratie hebben bijgewerkt en de winkelvoorraad op orde hebben gebracht. Bestellingen van de dag ervoor zal hij nog door hebben gegeven aan drukker of binder. Geen van beide vaardigheden bezat hij immers. Tussen het helpen van klanten door was hij in de weer met het aanschrijven van de correspondenten van zijn tijdschrift en het verwerken van door hen toegezonden kopij. Klanten buiten de woonplaats wachtten op boeken, kranten en tijdschriften, die, voorzien van een begeleidend schrijven, naar het postkantoor moesten worden gebracht.²⁰ Wellicht liep Du Sauzet op de heen- of terugweg langs een collega om afspraken te maken, of ging hij bij de drukker na of zijn opdrachten naar behoren werden uitgevoerd. Het ligt voor de hand dat de klanten in de winkel ondertussen door zijn vrouw te woord werden gestaan. Wanneer 's avonds de boetiek gesloten was, liep Du Sauzet eens langs bij een van de vele koffiehuisen, om een krant te lezen, het laatste nieuws te vernemen, en zijn sociale contacten te onderhouden.²¹ Terug thuis kon de post van de dag nog bij kaarslicht worden beantwoord voor hij zich naar bed begaf.

Het moge duidelijk zijn: het werk van een uitgever bestond feitelijk uit het onderhouden van contacten, veelal per brief. De uitgever is dan ook in de literatuur met name als tussenpersoon, als *literary agent*, omschreven.²² In een tijd waarin

¹⁶ *Nouvelles littéraires*, 10-9-1718.

¹⁷ Vgl. het eerste huurcontract dat hij in Den Haag sloot: Notaris Jacobus van der Burch, 26-2-1715, Gemeentearchief Den Haag, Notarieel archief, BNR.372, inv.nr.1976, f.93. Over wonen in de nieuwe tijd: Thera Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft: bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 116.

¹⁸ Oldewelt ed., *Kohier van de personeele quotisatie*, II, 166.

¹⁹ Karl Tilman Winkler, *Handwerk und Markt: Druckerhandwerk, Vertriebswesen und Tagesschriftum in London, 1695-1750* (Stuttgart 1993) geeft als werktijden van boekverkopers in de achttiende eeuw van 8 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds aan.

²⁰ Du Sauzet aan Joly de Fleury, 15-10-1722, Bibliothèque Nationale de France, Collection Joly de Fleury 1, inv.nr. 2491, f.148v: 'J'ai remis moi-même tous les paquets à la poste.'

²¹ Du Sauzet aan De Beyer, 29-5-1742, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.46r: 'J'allai dimanche au café pour lire la gazette de Cologne.' Vgl. Thera Wijsenbeek, 'Ernst en luim: koffiehuisen tijdens de Republiek' in: *idem* en Pim Reinders ed., *Koffie in Nederland: vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) 35-54.

²² Anne Goldgar, *Impolite learning: conduct and community in the Republic of letters, 1680-1750* (New Haven en

communicatie verliep in een zeer wijdvertakt en invloedrijk stelsel van patronage en dienstverlening, maakte dit de uitgever vaak tot brandpunt van contacten; hij werd door de leden van de Republiek der Letteren gebruikt als postadres.²³ Uiteraard kwam het de zaken van een uitgever ten goede, wanneer hij op deze wijze zo veel mogelijk auteurs van dienst kon zijn.

Zoals gezegd vormde een zeer verfijnd systeem van patronage en dienstverlening de basis voor de communicatie in de Nieuwe Tijd.²⁴ Hierbij draaide het om twee sleutelwoorden: vriendschap en communicatie. Beide begrippen hadden in de zeventiende en achttiende eeuw een geheel andere lading dan tegenwoordig. Een vriend was toen niet zozeer iemand met wie je in een vertrouwensrelatie stond, of die je graag mocht, maar iemand met wie je in een relatie van geven en nemen stond. Te zeggen: 'ik ben jouw vriend', was het expliciet aanbieden van je diensten aan de ander. Daarbij moesten beide partijen erop kunnen vertrouwen dat er uiteindelijk een balans zou ontstaan tussen diensten en wederdiensten, al werd zo iets nooit openlijk uitgesproken.

Communicatie is het tweede sleutelwoord van het systeem van patronage en dienstverlening in de Nieuwe Tijd. Communicatie, in die tijd werd veelal het woord 'commercie' gebruikt, was een voorwaarde voor het systeem van vriendschapsrelaties: wie niet bleef communiceren, lees: brieven schrijven, verstoorde de balans. Bovendien was de brief, met de transportmiddelen van toen, het enige middel voor het onderhouden van contacten. Dat geldt vanzelfsprekend dubbelop voor een uitgever als Du Sauzet, die klanten over heel Europa had. Het onderhouden van een 'commercie' met een ander betekende bovendien dat toegang werd verleend tot andermans netwerk.

In het kader van dit 'vriendschapsdiscours' is het niet verbazingwekkend, dat Du Sauzet over een zeer uitgebreid relatienetwerk beschikte. Ten eerste bevonden zich daarin de boekverkopers met wie hij zaken deed; deze bevonden zich in de grote boekhandelscentra in het buitenland, zoals Leipzig, Genève en Parijs. Verder had Du Sauzet voor zijn tijdschriften correspondenten aangetrokken in Parijs, Londen, Lyon en Nijmegen. Tot slot verkocht hij regelmatig boeken en tijdschriften direct aan vaste klanten elders, dus zonder tussenkomst van een wederverkoper. Zo zond hij zijn *Nouvelles littéraires* aan de graaf Van Wassenaar-Obdam te Twickel²⁵ en aan de procureur-generaal van het parlement van Parijs, Joly de Fleury.²⁶ Aangezien één van de belangrijkste diensten die een 'vriend' kon verlenen, het opnemen van de correspondent in het eigen netwerk was, breidden de contacten van Du Sauzet zich vanuit deze eerste cirkel al snel verder uit. Hoewel hij een minder opvallend figuur was dan Pierre Bayle, is ook bij Du Sauzet een duidelijk kosmopolitisch element te bespeuren, hoewel hij als middenstander uiteraard vast geworteld was in de Hollandse

Londen 1995) 35-38. Robert Darnton, *The kiss of Lamourette: reflections in cultural history* (Londen 1990) 136-137.

23 Goldgar, *Impolite learning*, 17.

24 De volgende uiteenzetting is gebaseerd op: Luuc Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1997) en Saskia Stegeman, *Patronage en dienstverlening: het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Nijmegen 1996).

25 Huisarchief Twickel, Stukken van persoonlijke aard, inv.nr.543, rek.Wassenaer, map 2, 'boeken en prenten'.

26 Bibliothèque Nationale de France, Collection Joly de Fleury 1, inv.nr. 249.

burgerij.

Stanislas Leszczyński

Wellicht de belangrijkste uitgave van Du Sauzet was het driemaandelijke geleerdentijdschrift *Bibliothèque française*, dat hij in 1730 had overgenomen van zijn collega J.F. Bernard, en dat hij tot 1746 zou voortzetten. Het tijdschrift wordt, met name voor de jaren dat Du Sauzet het uitgaf, geroemd om zijn evenwichtige inhoud, heldere schrijfstijl en voorbeeldige periodiciteit. Met name aan dat laatste ontbrak het bij andere periodieken nogal eens.²⁷

Het succes van de *Bibliothèque française* bezorgde de uitgever een vaste toevoer aan kopij van lezers, en daarmee een uitbreiding van zowel zijn klantenkring als zijn correspondentienetwerk. Eén van de mensen die graag zijn pennenvruchten in Du Sauzets tijdschrift geplaatst zag, was de Fransman Pierre Joseph de Solignac (1687-1773). Deze lage edelman was secretaris van de voormalige koning van Polen, die evenals hij literaire ambities had.²⁸

Stanislas I Leszczyński is twee maal tot koning van zijn geboorteland gekozen, en werd twee maal afgezet. De voormalige grootmacht Polen was inmiddels vervallen tot een speelbal tussen de grote mogendheden Oostenrijk, Pruisen en Rusland, die de verkiezing van de vorst gebruikten om hun invloed op het in armoede vervallen land te vergroten. Juist op het moment dat alle hoop op een rol op het politieke toneel verkeken leek, kreeg de verbannen vorst een derde kans, toen de Franse koning Lodewijk XV zijn dochter Maria huwde. Stanislas beschikte nu over een machtige schoonzoon, die hem bovendien het hertogdom Lotharingen gaf. De reden hiervoor lag in Wenen, waar de enige Habsburgse erfgenaam, Maria Theresa, in het huwelijk was getreden met de vorige hertog. In het kader van het Europese politieke evenwicht was het ongewenst dat de Oostenrijkers dit centraal gelegen en aan Frankrijk grenzend gebied in handen kregen.

Stanislas kreeg met zijn nieuwe titel overigens geen politieke invloed; Lodewijk leverde de eerste minister en verzocht zijn schoonvader zich niet met staatszaken te bemoeien. De Poolse troonpretendent was in Lotharingen in feite een Frans onderdaan. Zonder hoop op een vaderland wierp Stanislas zich op een internationale carrière als koning-filosoof, sinds Plato een eeuwige droom van Europese vorsten. Het hof in Lunéville, nabij Nancy, werd omgetoverd tot een paradijs voor intellectuelen. Het was de taak van de koninklijke secretaris Solignac, de correspondent van Du Sauzet, om de pennenvruchten van de vorst in correct Frans te herschrijven.

De correspondentie tussen Du Sauzet en Solignac breidde zich al snel uit. Wellicht hoopte Du Sauzet vanaf het begin langs deze weg contact te leggen met de Poolse koning in ballingschap. Ongevraagd zette hij in de brieven aan Solignac zijn mening over de internationale politieke situatie van dat moment uiteen, waarschijnlijk in de hoop dat deze de vorst konden bekoren.²⁹ Deze bleek inderdaad geïnteresseerd te zijn in de bespiegelingen van de Amsterdamse uitgever, wat Du Sauzet interpreteerde als

27 Jean Sgard, *Dictionnaire des journaux* (Parijs 1991) nr.162.

28 Het volgende is gebaseerd op: Jacques Levron, *Stanislas Leszczyński, roi de Pologne, duc de Lorraine: un roi philosophe au siècle des lumières* (Parijs 1984).

29 Du Sauzet aan De Beyer, 2-3-1742, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.18: 'Le chevalier [de Solignac -EvM] me dit bien de douceurs sur mon heureux talent pour la politique.' Cursivering van Du Sauzet.

een uitnodiging om de ingeslagen weg te vervolgen.

In het licht van het zojuist geschetste discours, dat gold in de betrekkingen tussen geletterden in de achttiende eeuw, mag het geen verbazing wekken dat Du Sauzet het niet liet zitten bij het via Solignac aanschrijven van de Poolse vorst. Geheel volgens het motto 'voor wat hoort wat' verwachtte hij een tegenprestatie voor de moeite die hij nam om Stanislas te amuseren. Daar komt nog bij, dat de portokosten van zijn correspondentie naar Lunéville flink opliepen.³⁰ Het probleem voor Du Sauzet was, dat het binnen datzelfde vriendschapsdiscours ongepast was te vragen om een wederdienst.

Een eerste stap die Du Sauzet ondernam, was het impliciet in de brieven aan Solignac klagen over het gebrek aan wederdiensten, zonder dat Du Sauzet daarmee buiten zijn boekje ging. Hij had zijn klachten namelijk al wel aan de secretaris persoonlijk geuit. Hij legde zijn tactiek als volgt uit aan zijn vriend Justinus de Beyer:

Ik schrijf hem [Solignac] in de toekomst nog maar zeer zelden en ik zeg helemaal niets meer over de politiek. En dit is mijn redenering: als alles wat hij me zo vaak zegt waar is, zal de goede vorst verbaasd zijn over mijn stilzwijgen, en vragen wat de reden ervan is; de ridder [Solignac] zal dan gelegenheid hebben deze redenen uit te leggen. Als de vorst daar ongevoelig voor is, dan verdient hij het eerlijk gezegd niet dat ik mijn tijd aan hem verdoe om hem te plezieren. Ik heb alleen zoveel bereidwilligheid getoond omdat Stanislas bij iedereen geliefd is, en omdat hij bovendien door niemand wordt gevreesd en zich buiten de Europese aangelegenheden houdt.³¹

Helaas voor Du Sauzet bleek de koning in Lunéville niet erg gevoelig voor de 'pressie' die de uitgever op hem uitoefende. Du Sauzets vriend aan het Lotharingse hof, Solignac, kwam gelukkig met een beter plan: wanneer Du Sauzet een titel zou krijgen van de voormalige Poolse vorst, als blijk van waardering voor zijn brieven, dan kon daar vervolgens wellicht een financiële vergoeding aan worden gekoppeld.³² Deze insteek had aanmerkelijk meer succes en Du Sauzet werd op 10 januari 1743 erkend als officieel agent van de koning-zonder-land.³³ Hoewel het nooit tot het beoogde salaris is gekomen, steeg Du Sauzet met deze benoeming duidelijk in rang: hij kreeg een andere plaats in de kerk en werd uitgenodigd voor *soirées* bij andere buitenlandse vertegenwoordigers.

De Amsterdamse uitgever had het moment om toe te treden tot diplomatieke kringen niet beter kunnen kiezen. De opvolging van de Habsburgse troon door Maria Theresa enige jaren daarvoor was namelijk de aanleiding geweest tot een groot conflict, dat bekend staat als de Oostenrijkse successieoorlog (1740-1748). Onder het mom van een protest tegen een opvolging van de keizerskroon in vrouwelijke lijn viel de ambitieuze Pruisische vorst Frederik II in december 1740 de Oostenrijkse provincie

30 Du Sauzet aan De Beyer, 9-2-1742, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.11r.

31 *Ibidem*.

32 Du Sauzet aan De Beyer, 8-1-1743, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.109r-v: 'Le chevalier Solignac (...), le marquis de La Galaizière [et] le duc Ossolinsky (...) ont résolu de me mettre sur les voyes pour obtenir quelque chose de réel dans la suite, & ils ont conclu qu'il falloit commencer par un titre qui pût fonder des prétentions.'

33 Kopie van een brief van Stanislas aan Du Sauzet, 10-1-1743, RAG, Archief De Beyer, blok 0518, inv.nr.53., f.111. O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers, residerende in Nederland 1584-1810* (Den Haag 1983) 212.

Silezië binnen, wat zou leiden tot één van de meest complexe militaire en diplomatieke oorlogen in de Nieuwe Tijd. De internationaal georiënteerde immigrant zou al snel keuzes moeten maken.

De marquis de Fénelon

Nog voor Du Sauzet vaste voet had weten te krijgen aan de Lotharingse grond, had zijn politieke belangstelling hem al in contact gebracht met het Franse gezantschap te Den Haag. Waarschijnlijk opnieuw via zijn netwerk als uitgever en boekverkoper, was hij 'beviend' geraakt met de plaatsvervangend ambassadeur, de abbé La Ville. Ook hier was men zeer gecharmeerd van de politieke bespiegelingen van deze buitenstaander. Anders dan de Poolse banneling Stanislas, had het Franse ministerie van buitenlandse zaken echter wel baat bij informatie over de politieke gang van zaken in de Republiek.

De brieven die Du Sauzet aan La Ville schreef werden via de ambassadeur Fénelon doorgezonden naar de Franse minister van buitenlandse zaken, Argenson. Waarschijnlijk had de uitgever hier in eerste instantie geen weet van. Kennelijk werd de informatie hoog gewaardeerd aan het Franse hof, en op instructie van de minister stelde Fénelon zijn informant een jaarlijkse toelage van driehonderd gulden in het vooruitzicht. Mocht Du Sauzet met nog meer nieuws komen, dan kon dit bedrag zelfs met honderd gulden worden opgehoogd.³⁴ Korte tijd later deed de nieuwe spion wat er van hem werd verwacht. In vertrouwen had hij vernomen dat de Amsterdamse magistraat zich voorbereidde op een gewapend conflict, wat hij zonder enige scrupules doorgaf aan zijn Franse vrienden.³⁵

Zou Du Sauzet hebben beseft wat hij deed? Op dit moment was de Oostenrijkse successieoorlog al een jaar aan de gang. De Republiek zag zich, samen met Engeland, gebonden aan de Pragmatieke Sanctie. Na de geboorte van Maria Theresa hadden alle mogendheden zich onder druk van keizer Karel VI (1711-1740) door middel van dit verdrag gecommitteerd aan de opvolging door diens enige dochter. De Oostenrijkse erflanden werden één en ondeelbaar verklaard en zouden ook in vrouwelijke lijn worden bestuurd door de Habsburgers. Frankrijk en Pruisen keerden zich echter onmiddellijk na Karels dood tegen de jonge vorstin. De dreiging van een Franse invasie in de Zuidelijke Nederlanden was nu groter dan ooit. De vooruitgeschoven verdediging van de Republiek was echter sterk verzwakt, zodat het slechts wachten was op een nieuwe invasie, zoals die van 1672. Engeland en Oostenrijk oefenden druk uit op Den Haag om de Fransen de oorlog te verklaren, maar de Hollanders twijfelden.

Du Sauzets relatie met het hof in Lunéville komt door zijn rol als betaald informant in een nieuw licht te staan. Stanislas was immers niet meer dan een marionet van de Franse kroon. Hiermee moet de uitgever zich geheel in handen te hebben gegeven van zijn oude vaderland. Kennelijk was hij inderdaad niet in Holland ingeburgerd. Zijn uitspraak, aan het begin van dit artikel aangehaald, dat hij een trouw onderdaan van de Republiek was, moet met een flinke korrel zout worden genomen, zo lijkt het. Zo

34 Fénelon aan de marquis d'Argenson, P.S., 8-11-1741, bij brief van 7-11, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr. 440, f. 151v-152r.

35 Du Sauzet aan Fénelon, 25-12-1741, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr.440, f.390v.

eenduidig lagen de zaken echter niet; Du Sauzet had nog een verrassing in petto.

De informatie uit Amsterdam bereikte minister d'Argenson steeds via de Haagse ambassade. Via de geregelde persoonlijke bezoeken van ambassadeur Fénelon zal hij wel op de hoogte zijn gebracht van de identiteit van deze informant, die in de diplomatieke correspondentie steeds geheim werd gehouden. Hij zal dan ook verrast zijn geweest, toen hij in september 1745 rechtstreeks een brief ontving van de Nederlandse agent van de Poolse koning in ballingschap, Stanislas, hertog van Lotharingen en Bar, niemand anders dan zijn informant Henri du Sauzet. In dit schrijven hield Du Sauzet een uitvoerig pleidooi voor meer tolerantie voor de hugenoten in Frankrijk, nadat hij eerst een wit voetje had gehaald bij de minister door hem uitvoerig te complimenteren met enkele recente militaire successen:

Nadat ik Uwe Excellentie heb gefeliciteerd met de grote gebeurtenissen van deze campagne, wil ik u vragen mij toe te staan, mijnheer, uw bescherming af te smeken voor een deel van de onderdanen van de koning, die zuchten naar een vrijheid die hen onder de vorige koning is ontnomen. Zij hebben al hun hoop gesteld op de goedheid van hun Majesteit en zijn regering. Ik heb de eer u een geschrift aan te bieden dat de Franse protestanten in dit land hebben laten drukken en dat me de aandacht waard lijkt. Onafhankelijk van religieuze motieven lijkt het welzijn van het koninkrijk te verlangen dat men hen enige tolerantie verleent om hen voor hun vaderland te behouden en te voorkomen dat zij hun arbeidskrachten meenemen naar het buitenland, zoals zovele duizenden van hun broeders vóór hen hebben gedaan. Ik onderwerp hun redeneringen aan het oordeel van uw wijze en evenwichtige Excellentie en ik verzoek u ervan overtuigd te zijn van de oprechtheid van mijn stellingname. Mijn voornaamste doel is het voordeel en het welzijn van Frankrijk en de glorie van de koning en van u.³⁶

Argenson was verbijsterd over deze doorbreking van het protocol en de aanmatigende opmerkingen van Du Sauzet, en hij lichtte de (katholieke) Poolse vorst in over dit eigengereide gedrag van zijn Nederlandse agent.³⁷ Het mag geen verbazing wekken dat na deze brieven niets meer is vernomen van een rol van Du Sauzet op het politieke toneel. Zowel zijn correspondentie met de Franse ambassade als zijn agentschap voor de Poolse vorst moeten onmiddellijk zijn beëindigd.

Slot

De positie van de hugenoten in de Republiek der Nederlanden in de achttiende eeuw was moeilijk. Enerzijds waren zij door geloof en levensonderhoud gebonden aan het land waar zij woonden. Anderzijds bleven zij in hun hart Fransman. Deze halfslachtige inburgering in de Nederlandse Republiek kon leiden tot bizarre situaties, zoals het geval was bij Henri du Sauzet, die na een overduidelijke keuze voor de Franse zaak al zijn krediet verspeelde door een onmogelijk pleidooi voor tolerantie jegens de hugenoten in zijn geboorteland.

Toch moet ervoor worden gewaakt het handelen van Du Sauzet te bestempelen als

³⁶ Du Sauzet aan Argenson, 16-9-1745, Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr.456, f.391-392.

³⁷ Argenson aan La Ville, ca.20-9-1745 (minuut), Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance politique de Hollande, inv.nr.456, f.393r-v. [Mijn vertaling -EvM]

landverraad en ontrouw. De loyaliteit van burgers in de Nieuwe Tijd lag nu eenmaal anders dan tegenwoordig normaal wordt geacht. Diverse vormen van loyaliteit lopen door elkaar heen. Voor Du Sauzet was de ommezwaai van 'verraad' naar zijn tolerantie-pleidooi niet zo evident als voor ons. Zijn informatie aan de Franse diplomatieke dienst werd voornamelijk ingegeven door een wens tot vrede, gekoppeld aan een overduidelijke eigengereidheid. Het was zeker niet zijn bedoeling dat de Fransen de Republiek binnen zouden vallen, al zouden zijn inlichting daar natuurlijk uiteindelijk best toe hebben kunnen leiden. Uiteindelijk waren mensen als Du Sauzet trouw aan datgene waar zij zelf in geloofden, zowel op politiek als op religieus gebied. Zodra dat geloof niet strookte met de eisen die de natiestaat aan hen stelde, zagen zij er geen been in, tegen de belangen van hun thuisland te handelen.

Wim Delsman

Tegen wil en dank

De moeizame inburgering van de joden (1795-1900)

De diaspora

Een van de karakteristieke kenmerken van de geschiedenis van de joden is de diaspora. Al in de tweede helft van de achtste eeuw voor onze jaartelling voert Tiglatpileser III (746-727) de bovenlaag van de bevolking van het Noordrijk (2 Kon. 15:29) in ballingschap naar Assyrië. Na een opstand verovert Sargon II (722-705) in 721 Samaria en wordt het laatste stukje van het tienstammenrijk een Assyrische provincie. Honderdvijftig jaar later is het Zuidrijk aan de beurt. Het stamgebied van Juda en Benjamin wordt door Nebukadnezar II (605-562) ingenomen. In 587 valt Jeruzalem. Duizenden bewoners van het Zuidrijk worden in ballingschap naar Babylonië weggevoerd, alwaar zij vanwege hun verdriet hun citers aan de wilgen hangen (Ps 137:2). Velen zijn in deze tijd ook naar Egypte gevlucht. Het eindresultaat was dat de meeste joden buiten hun oude vaderland kwamen te wonen. Het wenen in Babylon heeft echter niet lang geduurd. Toen de joden na de verovering van het Babylonische Rijk door de Perzen op grond van het edict van Cyrus in 539 naar huis mochten terugkeren, gaven maar weinigen daar gehoor aan.

Tijdens de eerste joods-Romeinse oorlog (67-73) werd in het jaar 70 door Titus, de zoon van keizer Vespasianus, de stad Jeruzalem met zijn tempel verwoest. Hierdoor kwam de traditionele, priesterlijke tempeldienst aan zijn einde en veranderde het jodendom in zijn godsdienstige beleving principieel van karakter. De farizee partij zou het winnen van de andere bestaande joodse groeperingen en haar vorm van het jodendom zou uiteindelijk de normatieve worden. In het beth ha-midrash ('het studiehuis') worden de geschriften bestudeerd en de synagoge wordt de belangrijkste plaats van gebed voor de joodse gemeente. Na de tweede joods-Romeinse oorlog (132-135) wordt het de joden als straf verboden nog langer in Judea te wonen. Jeruzalem wordt omgedoopt tot Aelia Capitolina. Joden wonen in Palestina alleen nog maar in de kustvlakte en in het noorden. De diaspora is haast standaard geworden. De al sinds de Babylonische ballingschap in Babylonië woonachtige joodse gemeenschap werd zelfs zo belangrijk, dat daar de Babylonische talmoed, de belangrijkste codificatie van de mondelinge leer, kon ontstaan. Dit laatste bewijst al, dat er tussen de joden in de diaspora en die in hun oorspronkelijke vaderland altijd warme contacten zijn blijven bestaan. Men zag de ballingschap als een door God opgelegde straf voor de door de joden begane zonden. Maar eens, in de messiaanse tijd, zou alles weer goed komen en zou de messias alle joden doen terugkeren. In de diaspora zijn zij eigenlijk alleen maar voorbijgaand. Zij leven er als een kleine minderheid onder de plaatselijke bevolking. Hoe de verhouding met de burens was, wisselde al naar gelang tijd en plaats. Dikwijls werden de taal en de gebruiken van de omgeving overgenomen.

Ten tijde van het Romeinse Rijk werd de joden aanvankelijk niet veel in de weg gelegd¹. Keizer Constantijn de Grote (312-337), die met zijn tolerantie-edict van

¹ Vgl. Noethlichs (1996).

Milaan (313) de basis voor het christendom als staatsgodsdienst legde, streefde naar een sociale isolering van de joden. Die politiek werd door zijn opvolgers, met uitzondering van keizer Julianus (361-363), die de heidense godsdiensten, waartoe hij ook het jodendom rekende, tegenover het christendom probeerde te versterken, voortgezet. Ten tijde van keizer Theodosius I of de Grote (379-395), die het christendom tot de Romeinse staatsgodsdienst verhief en in 392 een verbod op de heidense godsdiensten uitvaardigde, verslechterde de situatie voor de joden. Zo vond de reeds door Melito van Sardes (gestorven ±180) in een paaspreek geuite beschuldiging, dat de joden eigenlijk godsmoordenaars zijn, omdat zij Jezus gekruisigd hebben, steeds meer aanhangers. Als straf hiervoor dienden zij tot aan het einde der tijden al zwerfend door de wereld te trekken.² Deze opvatting leidde er onder andere toe, dat het joden niet toegestaan was land te bezitten. Zij werden daardoor gedwongen zich vooral op de losse handel en het bankwezen te richten. Het onderling uitlenen van geld tegen rente was christenen immers verboden³, terwijl de maatschappij toch niet zonder de geldhandel kon. Dat de geldhandelaars dikwijls als uitbuiters werden beschouwd, zal ons niet verbazen. Ook dat kwam de positie van de joden niet ten goede.

Langzaam maar zeker ontstond er een onderscheid tussen de joden die in het mediterrane gebied waren gebleven, de sefardiem, en de joden die naar Midden- en Oosteuropa waren getrokken, de hoogduitse of askenazische joden. Dit kwam niet in de laatste plaats door het politieke bewind ter plaatse. De sefardiem leefden veelal onder islamitische heerschappij, terwijl de askenaziem onder een christelijk bewind vielen. De sefardiem ontplooiden mettertijd uitgebreide handelsactiviteiten, iets waartoe de askenaziem veel minder in staat waren. De in Europa steeds weer terugkerende jodenvervolgingen leidden dikwijls tot verdrijving van de joden, onder andere uit Engeland en Frankrijk. Zij trokken daarop naar Duitsland en Spanje. Het met de kruistochten gepaard gaande geweld tegen de joden in de Duitse contreien verdreef tienduizenden van hen naar Polen.⁴ Ze zouden daar uitgroeien tot een gemeenschap van meer dan drie miljoen mensen voor de massamoord in de twintigste eeuw. Voor Nederland is de verdrijving van de joden uit Spanje in 1492 bij de vereniging van Castilië en Arragon door het huwelijk van koning Ferdinand en koningin Isabella van belang. Aanvankelijk vluchtten zij toen voornamelijk naar het Ottomaanse Rijk en naar Portugal. Maar toen koning Emanuel I in december 1496 een decreet uitvaardigde, dat alle joden zijn land binnen een jaar zouden moeten verlaten, namen zij ook de vlucht naar het noorden. Zo kwamen zij in Antwerpen en later in Amsterdam terecht. De noordelijke provincies leken na de opstand tegen de Spanjaarden een veilige haven geworden. Zo bepaalde de Unie van Utrecht (1579) dat niemand vanwege zijn geloof mocht worden vervolgd, al dacht men daarbij zeker niet aan de aanhangers van de joodse godsdienst. Er was in de noordelijke provincies

² Voor deze uitspraken zie Schreckenbergh (1995).

³ Deut. 23:20-21 '(20) Gij zult van uw broeder geen rente nemen noch van geld noch van levensmiddelen noch van iets, dat men tegen rente lenen kan. (21) Van de buitenlander moogt gij rente nemen, maar van uw broeder zult gij geen rente nemen - ...'. Vergelijk ook Ex. 22:24; Lev. 25:36.

⁴ De naam van dit land werd soms gelezen, alsof het Hebreeuws was: 'po lin' ('overnacht hier'). Dit werd dan verklaard als: hier, in deze diaspora, moeten wij overnachten, totdat God de verstrooiden van Israël weer vergadert. Vergelijk het verhaal hierover van de nobelprijswinnaar (1966) S. J. Agnon, Kol sipûraw, II, Jeruzalem, 1971, blz. 353.

evenwel geen inquisitie en ook joden waren er betrekkelijk vrij. Hier ging een aanzuigende werking vanuit. De sefardiem met hun overzeese contacten vestigden zich voornamelijk in de havensteden, in het bijzonder in Amsterdam⁵. De asjkenaziem waren als kleinhandelaren meer op het platteland te vinden.

De Staten-Generaal en ook de gewestelijke Staten ontwikkelden aanvankelijk geen eigen politieke houding ten opzichte van de joden. De plaatselijke overheden moesten zelf maar zien, wat ze met de joden wilden doen. Dit leidde ertoe, dat er geweldige verschillen tussen de diverse steden ontstonden. Ook maakte men nog al eens onderscheid tussen de sefardiem met hun internationale handelscontacten en de asjkenaziem, die meestal niets te bieden hadden en alleen maar geld kostten. Zo had Amsterdam aanvankelijk alleen een sefardische gemeenschap⁶. Op steun van geloofsgenoten hoefden nieuwkomers meestal niet te rekenen. Reeds gevestigde joden keerden zich nog al eens tegen hen uit vrees voor concurrentie en voor de aanslag op de kas van de armenzorg. Omdat de joden bijna nergens lid van de gilden konden worden⁷, waren de meeste beroepen voor hen verboden. Zij moesten ook hier in hun levensonderhoud voorzien door de geldhandel en de losse handel. Daarnaast stortten zij zich op nieuwe beroepen, die niet onder een gilde vielen zoals in de tabaksindustrie en de diamantnijverheid. Een geliefd beroep was dat van slager. Iedere joodse gemeenschap, hoe klein ook, had behoefte aan iemand, die in staat was ritueel te slachten en koosjer vlees te leveren. De slaggers en joodse veehandelaren boden hun diensten ook aan de niet-joodse bevolking aan en konden zo in hun levensonderhoud voorzien, als het er tenminste niet te veel werden!

Door de politieke en de daarmee gepaard gaande economische achteruitgang in de achttiende eeuw verarmde de bevolking van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën sterk. Dit kwam de joodse kleinhandel niet ten goede. De joden werden armer en armer. Velen trokken naar de grote stad. Ze dachten, overigens ten onrechte, dat het leven daar gemakkelijker zou zijn. Wanneer een joodse gemeente evenwel al te klein werd, werd het leven er onmogelijk, omdat men niet meer aan de eisen van de halacha, de religieuze wet, kon voldoen. Wie zorgde voor het koosjere eten? En waar moest men minjan, de tien religieus-meerderjarige mannen⁸, die voor het houden van sommige diensten in de synagoge noodzakelijk zijn, vandaan halen? Wie moest trouwens dan de synagoge onderhouden en voor de joodse begraafplaats zorgen? Er zat vervolgens niets anders op dan het leven volgens de halacha op te geven of naar een grotere gemeente te verhuizen. Het eindresultaat van deze ontwikkeling was, dat in 1795 in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën ongeveer 30.000 joden stonden geregistreerd, waarvan het grootste gedeelte in Amsterdam woonde (19.000 asjkenaziem, 3.000 sefardiem). De meesten moesten leven van de bedeling. In

5 Ofschoon de meesten eigenlijk van huis uit Spanjaarden waren, noemden zij zich hier Portugezen om niet met de Spaanse vijand in verbinding gebracht te worden.

6 Per plaats kan men alle gegevens gemakkelijk vinden in het lexicon van de joodse gemeenten in: Michman / Beem / Michman (1985) 268-584.

7 Een opmerkelijke uitzondering is Zwolle. Vgl. Michman / Beem / Michman (1985) 579: 'Tussen 1724 en '42 werden 32 joden toegelaten tot het kramersgilden. Vanaf 1756 gingen ook het huidenhandelaarsgilde en het leerlooiersgilde open voor joden.'

8 Een jongen wordt met zijn dertiende religieus meerderjarig (bar mitswa = zoon van het gebod), een meisje met haar twaalfde (bat mitswa = dochter van het gebod).

1793 had Frankrijk stadhouder Willem V als 'tiran' de oorlog verklaard. Toen het Franse revolutionaire leger in 1795 de Republiek veroverde, werd de politieke structuur van het land fundamenteel gewijzigd. Wat eens een federatieve statenbond was, werd nu een centraal geregeerde eenheidsstaat. Eerst de Bataafse Republiek, toen het Koninkrijk Holland (1806-1810) en ten slotte de inlijving in het Franse Rijk (1810-1813). Al deze gebeurtenissen gingen aan de joden niet ongemerkt voorbij.

Gelijke rechten

In Frankrijk was op 14 juli 1789 in Parijs het historische oproer uitgebroken, dat wij de Franse Revolutie noemen. Mede naar het voorbeeld van de Verenigde Staten, waar in de onafhankelijkheidsverklaring (1776) niemand van de burgerrechten werd uitgesloten⁹, leidde de revolutie ertoe, dat al op 26 augustus 1789 in Frankrijk de naar Amerikaans voorbeeld en met behulp van de Amerikaanse ambassadeur in Parijs, Thomas Jefferson, opgestelde 'Verklaring van de rechten van de mens en van de burger' werd aangenomen. Zij opende de weg voor de gelijkberechtiging van de joden in Frankrijk¹⁰. De sefardiem werden op 28 januari 1790 als Franse staatsburgers erkend, de asjkenaziem op 27 september 1791. De Franse joden hadden nu dezelfde rechten als alle andere Franse burgers verworven.

Van Parijs uit ging de leuze 'Vrijheid, gelijkheid, broederschap' in de jaren na 1789 als een lopend vuurtje door Europa. Ze bereikte ook de Republiek, waar de patriotten er wel wat in zagen: vrijheid en gelijkheid voor iedereen! Dat ging echter nog niet zover, dat een progressief Amsterdams genootschap¹¹ als Felix Meritis ('Gelukkig vanwege de verdienste'), dat in 1777 was opgericht, bereid was om joden tot een van de afdelingen toe te laten. Hetzelfde gold voor de cultureel-educatieve Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, die in 1784 met haar werkzaamheden begonnen was. Haar instellingen stonden voor iedereen open, zolang het maar geen joden waren. Het zou nog tot ver in de negentiende eeuw duren, voor dat hier verandering in kwam¹². Het tij was echter niet meer te keren.

Op 4 maart 1795 was het zover. De eerste democratisch gekozen Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek nam ook hier een 'Verklaring van de rechten van de mens en van de burger' aan. Hierdoor verwierven lidmaten van tot die tijd slechts getolereerde religieuze groeperingen als de lutheranen, de remonstranten, de doopsgezinden en de katholieken volledige burgerrechten. Zo niet echter de joden. De meerderheid van de regering wilde echter ook voor de joodse gemeenschap in de Bataafse Republiek een nieuwe bestuursstructuur. Hiernaar streefde ook de sociëteit Felix Libertate ('Gelukkig door vrijheid'), een in februari 1795 met toestemming van het plaatselijke Revolutionaire Comité in Amsterdam opgerichte patriottische sociëteit. Voornamelijk verlichte asjkenaziem werden er lid van alsmede enige

9 Er woonden daar destijds nauwelijks joden. Men schat hun aantal op nog geen duizend. De verklaring was voor de Europese joden voornamelijk van belang vanwege het uitstralings-effect, dat ervan uitging.

10 De discussie over de rechten van de joden werd voortgezet. Dequeker (1983) 53 citeert een bijzonder leerrijke uittaling in de Assemblée van 23 december 1789: 'Aan de joden als natie moet alles worden geweigerd. Als individuen daarentegen hebben ze alle rechten. Wij kunnen niet aanvaarden dat zij een staat in de staat worden. De burgerrechten die hen worden toegekend, zijn louter individueel.'

11 De genootschappen zijn een product van de Verlichting. Er ontstonden er duizenden. Vgl. Hanou (1996).

12 Nog in 1850 zou de Haagse jurist Abraham de Pinto (1811-1878) zich genoodzaakt zien een 'Maatschappij tot Nut der Israëlieten in Nederland' op te richten.

sefardiem en wat niet-joden¹³. De meeste leden hadden een academische opleiding tot jurist of arts gevolgd en waren al voor 1795 voorstanders van politieke veranderingen geweest. Nu zagen zij hun kans schoon. Het eerste doel waarnaar Felix Libertate streefde, werd het verkrijgen van burgerrechten voor de joden. Er werd daartoe door de sociëteit tot twee keer toe (gedateerd 26 maart en 12 augustus 1796 en door zes leden ondertekend), een verzoek om spoedige verlening van alle burgerrechten aan de joden bij de Nationale Vergadering ingediend¹⁴. Als reactie hierop werd de commissie-Van Leeuwen in het leven geroepen, die een concept-decreet aan de Nationale Vergadering zou moeten voorleggen. Deze vergaderde hier maar liefst acht dagen over. Eindelijk, op 2 september 1796, nam ze unaniem het voorstel van de commissie-Van Leeuwen over: 'Decreet over den Gelykstaat der Joodsche met alle andere Burgers, den 2 September 1796 unaniem genoomen.'¹⁵ Onder decreet nummer één lezen we: 'Geen Jood zal worden uitgestooten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsch Burgerrecht verknocht zijn, en die hy begeeren mogt te genieten, mits hy bezitte alle die vereischten, en voldoe aan alle die voorwaarden, welken bij de algemeene Constitutie van iederen activen burger in Nederland gevorderd zullen worden.' Dat het voorstel unaniem werd aangenomen, was een zeer verrassende uitkomst. Het lijkt, alsof het gemakkelijk gegaan was. Het tegendeel was echter het geval. Zoals reeds gezegd, was er niet minder dan acht dagen¹⁶ over beraadslaagd en eenendertig leden hadden aan de discussies deelgenomen. Michman¹⁷ vermeldt, dat op 30 augustus de stemmenverhouding nog 45 vóór en 24 tegen was. De unanimiteit, waarmee het rapport twee dagen later werd aangenomen, is volgens hem dan ook enkel te verklaren uit de druk die de Franse gezant François Noël had uitgeoefend. Tenslotte was de op 19 januari 1795 ontstane Bataafse Republiek niet meer dan een vasalstaat van Frankrijk. Wat de voorgeschiedenis van de stemming ook geweest moge zijn, Felix Libertate heeft de overwinning behaald. Op twee punten nog wel. Enerzijds werden de joden gelijkberechtigd, anderzijds werd aan de bestuursleden van de joodse gemeenten, de parnassiem, met wie de leden van Felix Libertate voortdurend overhoop lagen, de macht ontnomen om de gemeenteleden hun wil op te leggen, indien nodig zelfs met behulp van de overheid¹⁸. Ook werden bij de verkiezingen voor de tweede Nationale Vergadering op 1 augustus 1797 zelfs twee leden van Felix Libertate, beide ondertekenaar van de twee verzoekschriften aan de Vergadering, gekozen: Hermannus L. Bromet (1724-1812) en Hartog de Lemon (1755-1823), de eerste twee joodse parlementariërs ter wereld. Zij maakten deel uit van de radicale fractie, die zich op 22 januari 1798 door een staatsgreep van de macht zou meester maken.

Het decreet van de Nationale Vergadering wordt meestal gezien als het einde van de strijd om de emancipatie van de joden. De verdere geschiedenis zou alleen maar de uitwerking van het decreet van 1796 zijn. Dit is echter geenszins het geval. Men kan alleen zeggen, dat de politiek jegens de joden zoals die in het decreet over 'De

13 Tweederde van de leden was jood, eenderde christen.

14 Vgl. voor de volledige teksten: Bolle (1960) 217-219.

15 Vgl. voor de volledige tekst: Bolle (1960) 169-171.

16 Van maandag 22 augustus tot vrijdag 2 september.

17 Michman (1976) 494.

18 In punt 2 van het decreet.

Gelykstaat der Joden' uitgesproken werd, door de latere machtshebbers niet weer werd ingetrokken zoals in veel andere landen na het vertrek van de Fransen gebeurde. Als zodanig is het een keerpunt. Maar van een acceptatie en een echte gelijkberechtiging van de joden was nog geen sprake zoals de discussies over het decreet al hadden kunnen doen vermoeden. Het decreet werd namelijk niet uitgevoerd. De bezwaren van de tegenstanders tegen het verlenen van burgerrechten aan de joden bleven gewoon bestaan. Dit bleek al een week later (9 september 1796) bij de discussie in de commissie voor de grondwet 'of het wel mogelijk was te denken, dat de Jooden zig qua natie van alle anderen onderscheidende en der Christenen Godsdienst vloekende zig met de Christenen inderdaad zullen verbroederen, dat zij zig zelfs als vreemdelingen blijvende beschouwen door geen inwooning genaturaliseerd kunnen worden ...'¹⁹

Hang naar een eigen natie

Het is de moeite waard nog even nader in te gaan op de bezwaren van de tegenstanders, daar deze steeds weer zullen terugkeren. Ze lagen zowel op ethisch en economisch als op politiek en theologisch vlak. Ethisch: joden deugen niet; ze flessen altijd de zaak en proberen op slinkse wijze aan hun geld te komen. Economisch: wanneer aan joden het burgerrecht wordt verleend, zullen zij recht hebben op een vrije beroepsuitoefening en een bedreiging voor de werkgelegenheid van de christelijke ambachtslieden vormen. Bovendien zou hier dan ook nog eens een aanzuigende werking op joden in andere landen van uitgaan. Politiek deugen de joden niet, omdat de meerderheid van hen Oranjegezind is. Een belangrijke rol spelen tenslotte ook de verschillende theologische bezwaren tegen de joden: zien zij zichzelf niet als het uitverkoren volk, wiens wetten het opgaan in de andere volkeren verbieden? Verwachten zij niet een messias, die ze naar hun vaderland Israël zal doen terugkeren? Leefde de overgrote meerderheid van de joden daarom niet liever onder de eigen religieuze wetten en wees ze de gelijkberechtiging niet van de hand? Men zag wel in, dat men de individuele jood het burgerrecht niet met goed fatsoen kon weigeren, maar als gemeenschap waren de joden toch een bijzonder geval en hadden zij geen recht op gelijkberechtiging zoals de christenen. De vraag was steeds weer: zijn de joden nu een zelfstandig volk, een natie, of aanhangers van een bepaalde godsdienst? De tegenstanders van gelijke rechten beschouwden de joden meer als een volk dan als een religieuze denominatie. De joden zijn in hun ogen in wezen vreemden. Uiteindelijk horen ze ook naar hun eigen religieuze overtuiging in Israël thuis. De voorstanders van gelijke rechten zagen in de joden aanhangers van een bepaalde godsdienst. De joden maakten in hun visie gewoon deel uit van het Nederlandse volk. Welke godsdienst ze belijden, is hun privézaak. De opvatting van de voorstanders brengt natuurlijk wel als consequentie met zich mee, dat er een einde moet komen aan de autonomie van de kehilloth (joodse gemeenten). Als medeburgers behoren de joden niet alleen gelijke rechten, maar ook gelijke plichten te hebben!

Dat de meeste joden zichzelf ook liever als een eigen natie zagen, was voor de tegenstanders van gelijke rechten voor de joden mooi meegenomen. De parnassiem hadden geen enkele behoefte aan vernieuwingen, bang als zij waren de effectieve

19 Michman (1976) 494.

macht over hun gemeenteleden te verliezen en tot administrateurs gedegradeerd te worden. En het eenvoudige gemeentelid liet zich het liefste leiden door het gezegde 'je weet wel wat je hebt, maar je weet niet wat je krijgt'. Dus bij voorkeur geen experimenten. De parnassiem slaagden er dan ook zonder problemen in tot aan het einde van de Bataafse Republiek in 1806 alle vernieuwingen tegen te houden. Als zij hierbij niet de steun van de plaatselijke overheden gehad zouden hebben, zou dit hun zeker niet gelukt zijn. Maar ook de plaatselijke overheden wilden hun macht via de parnassiem over de leden van de joodse gemeenschap niet verliezen. De burgerlijke overheid sloot daarmee overigens aan bij een oude traditie. Ze beschouwde de joden al eeuwenlang als vreemdelingen, die er een eigen taal²⁰ en een eigen religie op na hielden en bij wie de godsdienst een grote invloed op het dagelijkse leven uitoefende. Zo maakten het onderhouden van de sabbat en vooral het zich houden aan de spijswetten intensieve contacten met de niet-joodse bevolking praktisch onmogelijk. Mettertijd ontwikkelde zich hieruit een grote mate van autonomie voor iedere afzonderlijke joodse gemeente. De joodse bestuurders moesten er echter wel voor zorgen, dat ze de bevelen van de staatsoverheid in de eigen gemeente doorvoerden en vooral de rust handhaafden.

Al met al speelde het dagelijkse joodse leven zich daardoor gescheiden van het leven van de niet-joodse burgers af. De joden hadden niet alleen in de parnassiem hun eigen burgerlijke bestuurders, maar ook in de rabbijnen hun eigen geestelijke leiders. Vanzelfsprekend hadden zij ook hun eigen gebedshuizen, begraafplaatsen, slagers, bakkers en ook nog eens vele vormen van liefdadigheid, waaronder de armenzorg niet de minste was. Ook hadden zij hun verenigingen voor de studie van de Tanach, de joodse bijbel, en de latere rabbijnse literatuur, in het bijzonder de Babylonische talmoed. Het 'lernen' had in de joodse traditie altijd al een grote plaats ingenomen, omdat het als een religieuze plicht werd beschouwd. Er hadden zich eigen juridische codices ontwikkeld, waarvan de door Jozef ben Ephraim Karo (1488-1575) opgestelde Sjoelchan Aroech ('gedekte tafel'), samen met de aanvullingen daarop door Mozes ben Israel Isserles (1520-1572) in zijn Mappa ('tafelkleed'), de belangrijkste was en voor de joodse orthodoxie tot op heden is. Het dagelijkse leven, de rituele wetgeving, het huwelijksrecht en het burgerlijke recht zijn daarin vastgelegd. De joden konden door dit alles, wanneer hun tenminste de ruimte daarvoor werd gegund, naar hun eigen rechtsbeginselen leven. Dit betekende overigens niet, dat zij het recht van het land van inwoning niet erkenden. De talmoed leert ons immers 'dina demalkoeta dina' ('de wet van de regering is de wet'). Daarmee bedoelde men dat de wetten van het land waar men als jood woont, voorzover het het burgerlijke recht betreft, in beginsel even rechtsgeldig zijn als de eigen joodse wetgeving.

De interne joodse organisatie kon alleen maar door financiële zelfstandigheid in stand gehouden worden. De parnassiem slaagden daarin, doordat zij de bevoegdheid hadden zelf belastingen aan hun gemeenteleden op te leggen en financiële straffen uit te delen. Wanneer een individuele jood in geval van onenigheid met de parnassiem bij de burgerlijke overheid in beroep ging, stelde deze meestal de parnassiem in het gelijk. Dit betekende in de praktijk, dat een joodse gemeente volledig van zijn welgestelde leden afhankelijk was. De grote massa bezat immers geen cent. Uit deze

²⁰ De sefardiem spraken Ladino, de asjkenaziem Jiddisch.

welgestelden werden ook de parnassiem gekozen. De armen hadden hier weinig of niets op tegen. Het was immers ook in hun belang, dat heel de gemeente profiteerde van het financiële succes van enkele van haar leden.

Geleidelijke aanpassing

Al leefde een joodse gemeente min of meer haar eigen leven, de individuele jood kwam natuurlijk wel in contact met de niet-joodse bevolking. Dit gold niet alleen voor de kleine joodse zakenman die met zijn handel in eigen levensonderhoud moest voorzien, maar nog meer voor de Haagse of Amsterdamse sefardiem, die het tot bankier of groothandelaar hadden gebracht. Door hun werkzaamheden kwamen zij voortdurend met de bovenlaag van de niet-joodse bevolking in contact, die harerzijds grote waardering had voor de joodse cultuur. Onder invloed van de Verlichting was men in de achttiende eeuw bovendien wat minder dogmatisch en in religiosis wat verdraagzamer geworden. Men paste zich gemakkelijker aan de ander aan, of, negatief geformuleerd, er vond een zekere vorm van assimilatie plaats. Dit leidde ertoe, dat men elkaar meer zag, ook buiten de strikt zakelijke sfeer om. Zo trof men elkaar bijvoorbeeld in het theater, waar men in vroeger tijden vanwege religieuze redenen geen jood gezien zou hebben, maar ook op de universiteit. Van de niet-joodse wereld ging een zekere aantrekkingskracht op de joden uit, vooral op de joodse elite. Verlicht als zij waren, wilden zij ook graag emanciperen. Zij zagen het jodendom niet meer als een manier van leven die het totale leven beheerste, maar als een godsdienst, waar men zelf voor moest kiezen. Dit had als consequentie, dat men ook niet meer bereid was de totale controle over het private leven door de joodse gemeente te accepteren. De macht van de parnassiem moest gebroken worden. Het was de hoogste tijd voor een scheiding tussen kerk en staat. De tegenstanders van de emancipatie zagen dit uiteraard met lede ogen aan. Zij betreurden de aantasting van de bestaande structuren. Het jodendom was in hun ogen juist geen individuele aangelegenheid, maar iets collectiefs. De individuele burger had niet het recht zichzelf te bevrijden. De verlossing van de Israëlieten zou door de komst van de messias te zijner tijd gebracht worden. Hij zou dan tevens een einde aan de diaspora maken. Het decreet 'de Gelykstaat der Joden' kon in 1796 dan ook alleen maar door factoren van buitenaf, de gewijzigde politieke, economische en sociale structuren in de niet-joodse wereld, tot stand komen. Slechts een enkele verlichte jood stond erbij te juichen.

Toen het in Amsterdam na de invoering van de gelijke burgerrechten voor de joden dan ook niet verliep zoals de joodse leden van Felix Libertate hadden verwacht, maar de parnassiem gewoon op de oude voet doorgingen, scheidde in maart 1797 een aantal leden zich van de joodse gemeente af en richtte de nieuwe gemeente 'Adath Jesjoeroen' ('gemeente van Jesjoeroen'²¹) op. De parnassiem reageerden hier onmiddellijk op met het opleggen van een boete van duizend gulden voor ieder afgescheiden lid en met een reeks bedreigingen. Ook begonnen zij met een juridische procedure, die jaren zou gaan duren maar niets opleverde. Pas in 1808 zou het door koning Lodewijk Napoleon ingevoerde reglement, dat de asjkenazische gemeenten dwong om zich in één verband te organiseren, tot het einde van Adath Jesjoeroen leiden. Dit reglement was overigens bijna geheel in overeenstemming met de

²¹ Israël wordt in Deut. 32:15, 33:5.26 en Jes. 44:2 Jesjoeroen genoemd.

denkbeelden van de aanhangers van de Verlichting. Maar zover was het nog niet. Op 22 januari 1798 pleegde de radicale fractie een staatsgreep. Voor de joden betekende dit, dat de verlichten het nu voor het zeggen kregen. Dit leidde in de grootste joodse gemeente, die van Amsterdam, tot het ontslag op 16 maart 1798 van de parnassiem. Hiervoor in de plaats werden vijf directeuren benoemd, die lid waren van Felix Libertate, maar niet van Adath Jesjoeroen. Zij stelden zich zeer liberaal op en probeerden de beleving van het jodendom tot de religie te beperken. Dit had succes bij de joodse elite, die langzaam maar zeker politiek, sociaal en cultureel aansluiting vond of al gevonden had bij de niet-joodse bourgeoisie. De orthodoxen bleven leven zoals zij dat voor de gelijkstelling gewoon waren geweest. De grote massa van de joden had inmiddels noch aan de verlichten, noch aan de orthodoxen meer een boodschap. Ze had met beiden weinig van doen en vervreemdde als proletariaat steeds verder van zowel de verlichten als de orthodoxen. De ontbinding van de gildes ingevolge artikel 53 van de nieuwe staatsregeling van 1798 had immers de positie van de arme joden niet verbeterd. Zij konden slechts moeilijk tot andere beroepsgroepen doordringen, niet in de laatste plaats doordat men uit vrees voor concurrentie wel weer andere maatregelen verzond om ze uit te sluiten. Bijvoorbeeld het decreet van 2 december 1805, dat bepaalde dat men om een handwerk te mogen uitoefenen een patent moest bezitten, dat jaarlijks opnieuw aangevraagd moest worden en waarvoor men te betalen had. Zo ontstonden in plaats van de opgeheven gildes de corporatiën, die in 1808 bij de wet werden geregeld. De joden waren weer terug bij af.

Na de tijd van de Bataafse Republiek, waarin er voor de joden in feite niet veel veranderde, regeerde koning Lodewijk Napoleon van 23 juni 1806 tot 9 juni 1810 in opdracht van zijn keizerlijke broer het Koninkrijk Holland. Zijn regeringsperiode zou voor de joden heel belangrijk worden. Zo legde hij de fundamenteën voor de herindeling van de joodse gemeenten. De door hem genomen besluiten zouden nog lang doorwerken. Al bij zijn troonsbestijging riep hij voor alle gezindten, waarbij inbegrepen het jodendom, volledige rechtsgelijkheid uit. Hij probeerde dit ook echt in de praktijk te brengen. Zo nam hij al direct contact op met twee vooraanstaande joodse juristen, Jonas Daniël Meyer (1780-1834) en Carolus Asser (1780-1836), met het verzoek hem bij zijn besluitvorming van advies te dienen. Hun adviezen leidden tot het hervormingsplan dat de koning probeerde door te voeren. Hij werd overigens al snel geconfronteerd met de verdeeldheid van de Hollandse joden, die het maar niet eens konden worden over de afvaardiging naar een door keizer Napoleon in mei 1806 uitgeschreven vergadering tussen de leiders van de joodse gemeenschappen in Frankrijk en de door Frankrijk veroverde gebieden. Deze had plaats van 9 februari tot 6 april 1807 in Parijs en moest antwoord geven op een aantal door Napoleon voorgelegde vragen. Van de reactie hierop zou zijn verdere houding jegens de joden afhangen. De antwoorden, die een compromis tussen de halacha en de staatswetten waren, bevielen Napoleon. Daarom besloot hij tot instelling van een Groot Sanhedrin met 71 leden (45 rabbijnen en 26 leken). Het moest de basis leggen voor een 'Consistoire Central', dat leiding zou moeten gaan geven aan alle staatsburgers van het mozaïsche geloof. Na veel ruzie vertegenwoordigde Adath Jesjoeroen uiteindelijk het Koninkrijk Holland onder de 111 afgevaardigden. Ze was echter niet gemachtigd enige verplichting op zich te nemen die voor alle Hollandse joden zou gelden.

Lodewijk Napoleon was oprecht begaan met het lot van de in schrijnende armoede levende joodse massa. Hij probeerde daar iets aan te doen door een aantal discriminerende maatregelen op te heffen. Zo liet hij de op vele plaatsen gebruikelijke zaterdagmarkt naar een andere dag in de week verplaatsen en schafte hij de her en der speciaal aan joden opgelegde belastingen af. Voor een verdere verbetering van hun lot meende hij, dat alle joden in zijn koninkrijk in één overkoepelende organisatie verenigd moesten worden. Dat zou dan gelijk een einde maken aan het conflict in Amsterdam tussen de oude gemeente en Adath Jesjoeroen. Al waren velen erop tegen, op 12 september 1808 stelde Lodewijk Napoleon per decreet voor de asjkenaziem een Opperconsistorie in het Koninkrijk Holland in, dat uit dertien leden zou bestaan. Negen van hen kwamen uit Amsterdam. Het Opperconsistorie kreeg het gezag over alle asjkenazische gemeenten. Zij moest aanwijzingen van het Consistoire Central te Parijs uitvoeren en viel zelf onder de controle van het Ministerie van Erediensten. Ook de opperrabbijnen verloren de eigen jurisdictie in hun opperrabbinaat en vielen voortaan onder het Opperconsistorie. De asjkenazische joden van het Koninkrijk Holland zouden voortaan 'Hollandse Hoogduitse joden of Israëlieten' heten, terwijl de sefardiem als 'Portugese Israëlieten' in Den Haag en Amsterdam met hun eigen Portugese gemeente zelfstandig verder mochten gaan.

Veel ophef veroorzaakte een Koninklijk Besluit van 8 juli 1809, waarin Lodewijk Napoleon tot de oprichting van een regiment infanterie besloot, dat uit twee joodse bataljons van 883 man, verdeeld in acht compagnieën, zou moeten bestaan. In hun preek op de sabbat van 5 augustus moesten de rabbijnen hiervoor mannen werven. Dit deden zij zonder bezwaren, ofschoon zij geen enkele garantie voor een soldatenleven overeenkomstig de halacha hadden gekregen. Een succes werd het regiment overigens niet. Al op 2 mei 1810 werden de twee bataljons weer ontbonden en werden de joodse soldaten bij het gewone leger ingedeeld. Ook als soldaat werden de joden met een zeer discriminerende maatregel geconfronteerd. In maart 1811 werd het besluit uitgevaardigd, dat joodse soldaten geen remplaçanten konden stellen, een gebruikelijke manier om aan het leger te ontkomen.

Napoleon Bonaparte, die door de joden wel 'Chelek Tov' ('goed deel'='Bona parte') werd genoemd, ontnam zijn eigengereide broer Lodewijk Napoleon in juli 1810 het koningschap en lijfde het land bij Frankrijk in. Prins Charles F. Lebrun werd hier de gouverneur van de keizer. De Franse wetgeving zou voortaan van kracht zijn. Tot grote veranderingen voor de joden leidde dit niet. Slechts het Opperconsistorie werd iets gedecentraliseerd door de instelling van vier Consistories en ook moesten de rabbijnen en leraren in maart 1813 nog eens een verklaring tekenen, waarin zij toezegden alle leerstellige besluiten van het Groot Sanhedrin te accepteren. Direct in het leven ingrijpend was wel een verordening uit 1811, waarin iedereen werd verplicht een achternaam aan te nemen. Deze naam moest ook gebruikt worden bij het oproepen voor de lezing uit de Tora in de synagoge in plaats van met de naam van de vader. In orthodoxe kringen was men hier erg kwaad over. De joodse volksmassa beschouwde de Consistories als collaborateurs met de Franse bezetter. Ze herinnerde zich de prins van Oranje en verlangde terug naar die tijd. Pas na de Volkerenslag bij Leipzig in 1813 zou er een einde aan de Franse tijd komen.

Gedwongen inburgering

Toen Napoleon in 1813 na zijn mislukte veldtocht tegen Rusland in 1812 ook jongeren van welgestelde huize voor de krijgsdienst wilden oproepen, braken er overal in het land anti-Franse opstootjes uit. Hierbij werd ook door de joodse bevolking als vanouds om hulp van de Oranjes geroepen. Men vond gehoor. De erfprins Willem van Oranje (1772-1843), zoon van de in 1806 overleden stadhouder Willem V, kwam op verzoek van een comité onder leiding van Gijsbert Karel van Hogendorp op 30 november 1813 naar Nederland en nam op 2 december 1813 na zijn inhuldiging als soeverein vorst onder de naam Willem I het bestuur over het land op zich. Anders dan men verwacht had, liet de koning het merendeel van de bestuurlijke structuren uit de Franse tijd in stand. Voor de joden betekende dit, dat de besluiten van het Consistoire Central gewoon van kracht bleven. Het Opperconsistorie was hier fel op tegen en wilde van geen toegeven weten. De spanning liep hoog op. Willem I zag zich er zelfs door genoodzaakt de joodse aangelegenheden nog vóór de reorganisatie van de christelijke kerken af te handelen. Zo benoemde hij op 26 februari 1814 een Commissie tot de Zaken der Israëlieten, die een nieuwe structuur voor de organisatie van de joodse gemeenten moest voorbereiden. De jurist Jonas Daniël Meijer, die we reeds als raadgever voor joodse zaken van koning Lodewijk Napoleon zijn tegengekomen, ging deze functie, zij het niet officieel, ook bij Willem I vervullen. Hij was het enige joodse lid van de door de vorst op 29 maart 1814 geïnstalleerde Vergadering van Notabelen.

Het resultaat van Meijers werkzaamheden was, dat er twaalf hoofdsynagogen kwamen met elk een eigen opperrabbin. Deze was voor zijn ressort de hoogste religieuze autoriteit. De kleinere synagoges vielen als ringsynagoges onder een van de opperrabbinaten, die op hun beurt weer direct onder het Ministerie van Erediensten vielen. De macht van 'het consistorie van de Zuyderzee', in feite de joodse gemeente Amsterdam, over de rest van het land was door deze constructie gebroken. De koning streefde echter naar centralisatie. Hij stelde politieke orde boven geestelijke vrijheid. Langzaam maar zeker wist hij de joodse gemeenten strikt hiërarchisch te organiseren. Iedere instantie diende het over haar gestelde hogere gezag te erkennen. Uiteindelijk kwam men zo bij de koning uit. Via een reeks Koninklijke Besluiten werd zijn greep op de joden steeds groter. Zo regelde hij de verkiezing van de opperrabbijnen (1815), het onderwijs (1817), het kerkelijke huwelijk (1817), de bestuurlijke hiërarchie en haar taken (1821) en de examens en toelatingseisen voor rabbijnen en godsdienstleraren (1825). Bovendien zou de overheid ook nog eens de reglementen voor de rabbinale seminaria vaststellen, voor het asjkenazische in 1836, voor het Portugese in 1839.

Daar koning Willem I het Nederlands als een bovengewestelijke algemene landstaal wilde invoeren, bond hij de strijd aan met de dialecten. Hij rekende daaronder ook het Jiddisch, waarop Moses Mendelssohn (1729-1786), de grondlegger van de Haskala (de joodse Verlichting), in Duitsland reeds de aanval had ingezet. De joden in Nederland moesten leren Nederlands te spreken in plaats van hun 'barbaarse' omgangstaal. Het gebruik van het Jiddisch was op school en in de synagoge overigens al in de Franse tijd verboden, maar aan dat verbod was in de praktijk geen gevolg gegeven. Immers, de meeste leraren en rabbijnen spraken Nederlands noch Frans. Het uitvaardigen door de overheid van een verbod op het gebruik van iemands moedertaal

is overigens een van de ergste vormen van discriminatie en van staatsinmenging in iemands leven. Het valt evenwel niet te ontkennen, dat het gebruik van het Jiddisch en het gebrek aan kennis van het Nederlands in de eerste helft van de negentiende eeuw grote hindernissen op de weg naar de maatschappelijke integratie van de joden waren. In de tweede helft van de negentiende eeuw zou men in het gebruik van het Hebreeuws weer zo'n hindernis zien.

Als een van de beste middelen om zijn doelstellingen aangaande de joden te bereiken zag Willem I goed onderwijs voor de joden. Zo richtte hij met het 'Besluit op het Joodsche Onderwijs' van 10 mei 1817 ter verbetering van het door de inspectie vastgestelde lage joodse onderwijspeil 'de Israëlietische godsdienstige armenschoolen' op. Op deze scholen zou de joodse jeugd niet alleen in de eigen godsdienst, maar vooral ook in algemene vakken moeten worden onderwezen. Zo zouden de joden vanzelf mettertijd, als waren zij onmondige kinderen, tot voorbeeldige staatsburgers opgroeien. Aan het hoofd van deze Israëlietische godsdienstige armenschoolen kwamen door de staat ingestelde commissies te staan, die het volledig voor het zeggen hadden. Zij konden de leraren aanstellen en ontslaan. Kennis van het Nederlands werd een vereiste om les te mogen geven, want het Nederlands zou voortaan de lestaal moeten zijn. Na een paar jaar werd dr. Samuel Israël Mulder (1767-1862), een belangrijke hebraïcus, de centrale inspecteur voor het joodse onderwijs. Hij schreef zelf veel nieuwe leerboeken voor zijn armenschoolen. Het 'Besluit op het Joodsche Onderwijs' zou veertig jaar van kracht blijven. In 1857 verdween met de scheiding tussen kerk en staat in de schoolwet van minister J. J. L. van der Brugghen de religieuze staatsschool. Het was toen nog wel toegestaan bijzondere scholen op te richten, maar enige subsidie werd er niet meer voor gegeven. Het joodse onderwijs ging dan ook spoedig vrijwel geheel ten onder. De joodse kinderen moesten voortaan naar openbare scholen, hetgeen er sterk toe heeft bijgedragen dat het Nederlands het Jiddisch verdrong als spreektaal van de joden. Het godsdienstonderwijs moest in eigen organisatie na schooltijd worden gegeven. Zoals te verwachten viel, was de belangstelling ervoor gering. De openbare school bracht het joodse kind wel meer dan ooit in contact met de normen en waarden van de Nederlandse samenleving. Dit bevorderde de assimilatie van de joodse massa gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw. De rijken onder de joden zorgden voor eigen onderwijs voor hun kinderen en behielden hun joodse identiteit, al hadden zij de joodse levenswijze veelal losgelaten. Zij waren vrijwel volledig op het niet-joodse establishment georiënteerd. Het synagogebezoek nam langzaam maar zeker bij alle joodse groeperingen af, en de sabbatrust en spijswetten werden steeds minder in acht genomen.

Besluit

Aan het proces van verzuiling gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw, op vrijwel alle maatschappelijke gebieden door aparte organisaties voor de verschillende levensbeschouwelijke groeperingen, werd door de joden niet meegedaan. Dit heeft natuurlijk in de eerste plaats met hun relatief geringe aantal te maken, maar toch ook met de liberale houding van de joodse notabelen. Zij waren voor een strikte scheiding tussen kerk en staat en wezen verzuiling op religieuze grondslag daarom af. Zij vonden

politiek de weg naar de liberale zuil²². Te zeer leefde bij hen nog de herinnering aan het verleden, toen het de joden geen goed had gedaan als aparte groep behandeld te worden. De arme joodse massa organiseerde zich evenmin op religieuze basis. Zij vond haar politiek tehuis aan de andere kant van het politieke spectrum en sloot zich bij de socialistische beweging aan. De joodse identiteit bleef bij beide groepen gehandhaafd, al werd ze veelal niet meer religieus, maar op een andere manier beleefd. Een verklaring hiervoor is gelegen in het besef uiteindelijk toch tot het joodse volk te behoren, of men wilde of niet. De buitenwereld zal je toch altijd als jood blijven bestempelen. Jood zijn is daarom voor hen meer dan het aanhangen van een bepaalde godsdienst. Mede daarom heeft het in Duitsland als gevolg van de Verlichting opgekomen progressieve jodendom als antwoord op de moderne tijd en als middenweg tussen afzondering en assimilatie in Nederland in de negentiende eeuw geen succes gehad. Ook het aan het einde van die eeuw sterk opkomende politieke zionisme²³, waarin het verlangen naar integratie of assimilatie definitief is opgegeven en gestreefd wordt naar een eigen thuisland, vond hier nauwelijks aanhangers. Daarvoor was de ontwikkeling al te ver voortgeschreden. Nederland was hun vaderland geworden. De zionistische beweging zou hier pas na de eerste wereldoorlog veel aanhangers vinden. Het Joods Nationaal Fonds voor de opbouw van Palestina verdiende ondersteuning voor zijn hulp aan de joodse slachtoffers van de pogroms in Oost-Europa. Palestina was voor de Nederlandse jood geen optie. Hij was in het vaderland immers niet bedreigd. De Tweede Wereldoorlog zou anders leren!

De gelijkstelling der joden uit 1796 is een eeuw later uiteindelijk voor de meeste Nederlandse joden op een vergaande vorm van assimilatie uitgelopen, wat niet hetzelfde is als integratie. De dominante meerderheidscultuur had haar wil opgelegd aan de minderheidscultuur. Van een wisselwerking tussen beide zoals men die bij integratie mag verwachten, was geen sprake geweest. Het inzicht dat een minderheidscultuur het recht heeft zichzelf te blijven en anders te zijn, zou nog een eeuw op zich laten wachten.

Literatuur

- Berg, H. (red.), *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid* (Amsterdam/Zwolle 1996).
- Blom, J. C. H., R. G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995).

22 Een mooi voorbeeld is de Amsterdamse bankier A. C. Wertheim (1832-1897). Hij geldt als het prototype van de geassimileerde, geseculariseerde jood. Ondanks veel weerstand in zijn eigen partij werd hij tenslotte toch voor de liberalen lid van de Eerste Kamer (1886-1897). Ofschoon hij vrijmetselaar was en zich absoluut niet aan de religieuze voorschriften hield, bekleedde hij uit solidariteit met zijn 'geloofsgenoten' toch vele joods-bestuurlijke functies. Zo was hij o.a. lid van het bestuur van de asjkenazische gemeente in zijn woonplaats (1865-1897). Van 1886 af was hij zelfs zijn voorzitter. Hij ondersteunde, overeenkomstig zijn motto 'Het jodendom moet orthodox zijn of het moet niet zijn', de rabbijnen in godsdienstige aangelegenheden. Voor hem zelf was dit overigens geen reden om zich aan hun uitspraken of aan de religieuze voorschriften te houden. Zo was hij dol op oesters, een verboden schaaldier. Wertheim was ook zeer actief betrokken bij zowel joodse als algemene sociale instellingen.

23 In 1896 verscheen als reactie op de door anti-semitisme tot stand gekomen veroordeling van Alfred Dreyfus in Frankrijk Theodor Herzls boekje *Der Judenstaat*, dat tot het eerste internationale zionistencongres (1897) in Bazel zou leiden.

- Bolle, M. E., *De opheffing van de autonomie der kehilloth (joodse gemeenten) in Nederland 1796* (Amsterdam 1960).
- Brugmans, Hk. en A. Frank (red.), *Geschiedenis der joden in Nederland*, Eerste deel (tot circa 1795) (Amsterdam 1940).
- Dequeker, L., *Geschiedenis van het Jodendom en het Zionisme* (Leuven/Amersfoort 1983²).
- Eitje, C., *Vreemdeling of burger. Voorgeschiedenis van de Joodse emancipatie* (Amsterdam 1956).
- Frishman, J., 'Gelijke rechten voor de joden in Nederland', in: J. Frishman, K. D. Jenner en G. A. Wiegers (red.), *Godsdienstvrijheid en de religieuze identiteit van joden, christenen en moslims. Verwachting en realiteit* (Kampen 2000) 137-143.
- Fuks-Mansfeld, R. G., *De Sefardim in Amsterdam tot 1795. Aspecten van de ontwikkeling van een joodse minderheid in een Hollandse stad* (Wilp 1989).
- Gans, M. H., *Memorboek. Platenatlas van het leven der joden in Nederland van de middeleeuwen tot 1940* (Baarn 1971).
- Michman, J., 'Gothische torens op een Corinthisch gebouw. De doorvoering van de emancipatie van de Joden in Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976) 493-517.
- Michman, J., *The History of Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian Building* (Amsterdam 1995).
- Michman, J., H. Beem en D. Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen/Amsterdam 1985).
- Noethlichs, K. L., *Das Judentum und der römische Staat. Minderheitenpolitik im antiken Rom* (Darmstadt 1996).
- Reijnders, C., *Van 'joodsche natiën' tot joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1969).
- Schreckenbergh, H., *Die christlichen Adversus-Judaeus-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (1.-11. Jh.)* (Bern 1995³).
- Stoutenbeek, J. en P. Vigeveno, *Joods Nederland. Een cultuurhistorische gids* (Amsterdam 1989).
- Zwiep, I. E., 'Het Hebreeuws en de joodse emancipatie in Nederland', *Alef Beet* 9/1 (1999) 34-41.
- Zwiep, I. E., 'Yiddish, Dutch and Hebrew: Language Theory, Language Ideology and the Emancipation of Nineteenth Century Dutch Jewry', *Studia Rosenthaliana* 34 (2000) 56-73.

Het integratieproces van Turken in Nederland

Nederland telt momenteel ongeveer 300.000 inwoners van Turkse afkomst. Daarmee vormen de Turken een van de grootste migrantengroepen in Nederland. De Nederlandse Turken vormen ook een van de grootste Turkse populaties in Europa. Alleen Duitsland telt een veel groter aantal Turkse inwoners.

De eerste Turkse migranten kwamen begin jaren zestig in Nederland aan. Ze kwamen via Duitsland of België, waar de werving van Turkse arbeiders al eerder op gang was gekomen. Ze werden hier met open armen ontvangen: de Nederlandse economie kampte toentertijd met een groot tekort aan arbeidskrachten. In 1964 sloot de Nederlandse overheid een wervingsovereenkomst met Turkije. Daarna nam het aantal Turkse arbeiders in Nederland snel toe. In 1974 was de Turkse bevolkingsgroep aangegroeid tot 50.000 personen. In dat jaar werd een wervingsstop afgekondigd.

Sindsdien is de Turkse bevolkingsgroep in Nederland voortdurend object van zorg en vrees geweest. De immigratie ging na de wervingsstop onverminderd door. Steeds meer Turkse arbeiders lieten hun gezin naar Nederland overkomen. Eind jaren zeventig ontstond grote bezorgdheid over de integratiemogelijkheden van Turkse jongeren. Zij werden omschreven als een 'sociale tijdbom'. Achteraf gezien was dat een sterk overdreven voorstelling van zaken, maar de bezorgdheid over de toekomst en integratie van de Turkse bevolkingsgroep is onverminderd groot gebleven.

De afgelopen jaren is de Turkse bevolkingsgroep veel in het nieuws geweest en de aanleiding was bijna altijd negatief. De parlementaire enquête Opsporingsmethoden vestigde de aandacht op de Turkse georganiseerde misdaad en vooral ook op de betrokkenheid van Turkse migranten daarbij.² Daarnaast waren er berichten over toenemende spanningen binnen de Turkse populatie; de vrees bestond dat het conflict tussen Turken en Koerden naar Nederland zou overslaan. Enkele vechtpartijen tussen Turkse en Koerdische jongeren kregen daarom veel aandacht. Ook de oprichtingsvergadering van een Koerdisch parlement in ballingschap, die plaatsvond in Den Haag, zorgde voor commotie.³ De brand in een woning in het Haagse Schilderskwartier, waarbij zes leden van een Turks-Koerdisch gezin omkwamen, hield de gemoederen wekenlang in beweging.⁴ Ten slotte waren er berichten over de groeiende aanhang van islamitisch-fundamentalistische organisaties

1. Dit artikel is gebaseerd op A. Böcker, 'Op weg naar een beter bestaan: de ontwikkeling van de maatschappelijke positie van Turken in Nederland', in H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, Het Spinhuis, Amsterdam, 1994.
2. Tijdens de publieke hoorzittingen van de enquêtecommissie verklaarde de criminoloog Bovenkerk dat 'een aanzienlijk deel' van de Turkse mannen bij de handel in drugs betrokken is (Enquêtecommissie 1996: 40).
3. Niet alleen de Turkse regering reageerde aangebrand, maar ook een aantal organisaties van Turkse migranten: ze vonden dat de Nederlandse regering de vergadering had moeten verbieden en riepen het Turkse bedrijfsleven op tot een boycot van Nederlandse producten. Andere Turkse organisaties distantieerden zich van de oproep, die vervolgens al snel werd ingetrokken.
4. Eerst werd aangenomen dat het om een racistische aanslag ging. De Turkse minister Esengün haalde fel uit naar de Nederlandse regering: die de mensenrechten van Turken in Nederland onvoldoende zou beschermen. Vervolgens viel de verdenking op de PKK. Uiteindelijk bleek een familielid de dader te zijn.

onder Turkse jongeren.⁵

In de commentaren bij al deze gebeurtenissen en ontwikkelingen werd gewezen op de uitzichtloze positie waarin de Turkse bevolkingsgroep in Nederland zou verkeren: met name de jongere generaties zouden daardoor vatbaar zijn voor de verlokkingen van drugshandel en extremistische bewegingen. Een centrale vraag in deze bijdrage is of de positie van de Turken in Nederland inderdaad zo uitzichtloos is. Eerst wordt de (ontwikkeling van de) maatschappelijke positie beschreven vervolgens wordt gezocht naar verklaringen.

Maatschappelijke positie

De arbeidsmigranten die in de jaren zestig in Nederland aankwamen, kregen een marginale positie toegewezen binnen de Nederlandse samenleving. Ze werden niet als immigranten gezien, maar als 'gastarbeiders' die hier tijdelijk de tekorten op de arbeidsmarkt kwamen opvullen. Ze kregen een tijdelijke verblijfsvergunning voor het verrichten van arbeid, die ze in geval van werkloosheid en een beroep op de 'openbare kas' konden verliezen. Mede daardoor keerden in de jaren zestig vrij veel arbeidsmigranten terug naar Turkije. In de jaren zeventig verkregen steeds meer migranten een vergunning tot verblijf voor onbepaalde duur. Toen werd ook duidelijk dat de meeste Turkse migranten in Nederland zouden blijven. Hoe heeft de maatschappelijke positie van de migranten zich sindsdien ontwikkeld? Op deze vraag is in feite geen eenduidig antwoord te geven. Er hebben zich gunstige ontwikkelingen voorgedaan, maar ook zeer ongunstige.

De rechtspositie van de Turkse bevolkingsgroep is duidelijk verbeterd. De overheid voert sinds 1983 een minderhedenbeleid met als belangrijkste doelstellingen de bestrijding en opheffing van achterstand en achterstelling en het streven naar een tolerante, multiculturele samenleving. De Turken behoren, evenals Molukse, Surinaamse, Antilliaanse, Marokkaanse en Zuid-Europese immigranten tot de doelgroepen. Het is duidelijk dat dit beleid tot een meer gelijkwaardig ingezetenschap heeft geleid. Vandaag de dag hebben migranten die hier legaal verblijven vrijwel op voet van gelijkheid met Nederlanders toegang tot overheidsvoorzieningen, bijvoorbeeld op het terrein van de sociale zekerheid. Migrantenvrijen die vijf jaar met een vergunning in Nederland verblijven, hebben sinds 1986 kiesrecht bij gemeenteraadsverkiezingen.

Misschien wel de belangrijkste verbetering is dat het gemakkelijker is geworden om de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen. In Nederland geboren jongeren (de tweede generatie) hebben sinds 1985 de mogelijkheid om tussen hun achttiende en vijfentwintigste jaar te opteren voor het Nederlanderschap. Zij behoeven daarbij geen afstand te doen van de Turkse nationaliteit. Sinds 1992 bestaat ook voor migranten die in Turkije geboren zijn de mogelijkheid om de Nederlandse nationaliteit te verkrijgen zonder de Turkse op te geven. Deze mogelijkheid heeft velen over de streep getrokken. In de jaren 1992-1998 verkregen ruim 150.000 Turken het Nederlanderschap (tegenover nog geen 17.500 in de jaren 1985-1991). Ongeveer tweederde van de groep heeft nu de Nederlandse nationaliteit; de komende jaren zal

5. De meeste van die berichten hadden betrekking op de Milli Görüş beweging. In het Amsterdamse stadsdeel de Baarsjes was Milli Görüş verwikkeld in een jarenlang slepend conflict met de deelraad over de bouw van een groot moskeecomplex.

dit aandeel nog verder toenemen (Muus 2000).

Het minderhedenbeleid heeft tot positieve resultaten geleid op terreinen waar de overheid een grote invloed op de verdeling van maatschappelijke goederen heeft. Behalve de rechtspositie is bijvoorbeeld ook de huisvestingssituatie van de migranten duidelijk verbeterd. Op het cruciale terrein van arbeid en inkomen daarentegen, bleken achterstand en achterstelling veel moeilijker te bestrijden. Turkse werkenden zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd in de laagst gekwalificeerde functies. De werkloosheid onder de Turken is vier tot vijf keer zo hoog als onder de totale bevolking. Deze ongunstige arbeidsmarktpositie valt voor een deel te herleiden tot het gemiddeld lage opleidingsniveau in de Turkse bevolkingsgroep. Ook bij een gelijk opleidingsniveau verkeren Turken echter in een ongunstiger positie dan Nederlanders. In het onderstaande wordt de arbeids- en onderwijspositie van de Turkse bevolkingsgroep nader bekeken; daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen de oudere generatie migranten en de jongere generaties.

Eerste generatie

De mannen van de eerste generatie kwamen naar Nederland om de tekorten op de arbeidsmarkt op te vullen. In de jaren zeventig verspreidden ze zich over steeds meer sectoren en bedrijfstakken, om overal de ongeschoolde functies te vervullen. Ze bleven echter oververtegenwoordigd in de industriële sector. Veel Turkse vrouwen die in de jaren zeventig voor gezinshereniging naar Nederland kwamen, begaven zich ook op de arbeidsmarkt. Zij kwamen net als hun mannen in ongeschoolde functies terecht, vaak ook in de industrie. In de tweede helft van de jaren zeventig begon de werkloosheid onder de Turkse migranten op te lopen. In de jaren tachtig zette deze ontwikkeling door. De eerste generatie werd grotendeels uitgestoten uit het arbeidsproces. De meeste mannen boven de vijftig jaar nemen niet meer aan de arbeidsmarkt deel. Velen van hen zijn arbeidsongeschikt verklaard. Hun vrouwen zijn in nog veel mindere mate op de arbeidsmarkt aan te treffen (Veenman 1994).

Het opleidingsniveau van de eerste generatie is gemiddeld laag. Driekwart van de mannen die in de jaren zestig en zeventig naar Nederland kwamen, had in Turkije hooguit de basisschool afgemaakt. Hun vrouwen waren soms helemaal niet naar school geweest. Een klein deel van de migranten had wel een hoge opleiding. Van de eerste generatie Turken is - afgezien van een aantal succesvolle ondernemers - vrijwel uitsluitend deze categorie in staat geweest tot positieverbetering. De betreffende migranten kwamen meestal terecht in 'etnische functies', ten dienste van de eigen groepering. Velen sloegen min of meer gedwongen deze weg in. Hun in Turkije gevolgde opleiding werd hier minder gewaardeerd.

Veel Turkse migranten stamden uit families van kleine zelfstandigen (boeren, ambachtslieden en winkeliers). Velen hadden aanvankelijk voor ogen om zich na hun terugkeer in Turkije als zelfstandige te vestigen. Toen de terugkeerplannen niet te verwezenlijken bleken, besloten sommigen in Nederland een bedrijfje op te zetten. De machines van ter ziele gegane kledingfabrieken, bijvoorbeeld, werden bijna allemaal opgekocht door Turkse migranten. Vandaag de dag staat de loonconfectie in Nederland bekend als een Turkse bedrijfstak. De aantrekkingskracht van het zelfstandig ondernemerschap werd nog vergroot door de werkloosheid. Toch heeft slechts een kleine minderheid van de eerste generatie zich daadwerkelijk als

zelfstandige gevestigd. Behalve de vestigingseisen vormden ook de vereiste investeringen een belemmering (Van den Tillaart & Reubsaet 1988).

De ongunstige arbeidsmarktpositie van deze generatie migranten werkt uiteraard door in hun inkomenspositie. Werkloosheids- en arbeidsongeschiktheidsuitkeringen zijn voor veel oudere migranten de voornaamste inkomensbron. Zij hebben een inkomen op het niveau van het sociale minimum. Het beeld wordt ietwat gunstiger, als het totale huishoudensinkomen wordt bekeken. Een groot aantal oudere migranten heeft inwonende kinderen met eigen inkomsten. Sommigen hebben bovendien een aardig vermogen opgebouwd in hun land van herkomst (Böcker 1994).

De tussengeneratie

Met de term 'tussengeneratie' worden de jongeren aangeduid die in de jaren zeventig en tachtig voor gezinshereniging naar Nederland kwamen. Deze jongeren bereikten een hoger opleidingsniveau dan hun ouders. Zij maakten, hetzij in Turkije, hetzij in Nederland, in ieder geval de basisschool af en volgden vaak ook nog enkele jaren voortgezet onderwijs. De meesten behaalden echter geen diploma. Vooral jongeren die pas na hun twaalfde naar Nederland kwamen, verlieten voortijdig de school. De uitgangspositie van deze jongeren op de arbeidsmarkt was daardoor niet veel beter dan die van hun ouders.

Begin jaren tachtig bleek al dat de werkloosheid onder deze Turkse jongeren veel hoger was dan onder hun Nederlandse leeftijdgenoten. De werkende jongeren verrichtten voornamelijk ongeschoold en laaggeschoold werk. Hun arbeidsomstandigheden waren in de regel matig of slecht. Slechts een kleine minderheid van de jongeren had beter werk met redelijke vooruitzichten. De arbeidsmarktpositie van deze generatie migranten vertoonde daarmee meer overeenkomst met die van hun ouders dan met die van hun Nederlandse leeftijdgenoten (Brassé e.a. 1983). Sindsdien is het deze jongeren - die nu dertigers of veertigers zijn - weinig beter vergaan dan hun ouders. Het aantal langdurig werklozen is ook in deze leeftijdsgroep toegenomen. Veel vrouwen hebben zich teruggetrokken van de arbeidsmarkt. De inkomenspositie van de gezinnen van de tussengeneratie - met opgroeiende kinderen - is vaak slechter dan die van gezinnen van de eerste generatie, die veelal meerdere kostwinners hebben. De tussengeneratie is ook minder in de gelegenheid geweest om vermogen op te bouwen in Turkije.

De positie van de jongere leden van de tussengeneratie is beter dan die van hun oudere generatiegenoten. Deze jongeren hebben vaak wel een diploma op zak. Meestal is dat echter een diploma van het laagste niveau van het lager beroepsonderwijs, dat op de arbeidsmarkt weinig in tel is. De werkloosheid onder Turkse jongeren is dan ook relatief hoog gebleven. Daar komt bij dat laaggeschoolde jongeren steeds minder kans maken op een vaste baan. Begin jaren tachtig had de overgrote meerderheid van de werkende migrantenjongeren een vast dienstverband. Vandaag de dag geldt dat nog slechts voor de helft van de werkende Turkse jongeren. Veel migrantenjongeren maken alleen via uitzendbureaus of op basis van losse contracten kans op (tijdelijk) werk (Arends 1990; Buijs 1990; Veraart 1996).

De arbeidsmarktpositie van de tussengeneratie is dus in veel opzichten slechter dan die van de eerste generatie vroeger, maar er zijn een paar lichtpuntjes. De oververtegenwoordiging in de industrie is vooral in de jongere leeftijdsgroep sterk

afgenomen. Geleidelijk aan neemt het aantal werkenden in administratieve, commerciële, wetenschappelijke en aanverwante beroepen toe. Het gemiddelde functieniveau is aan het stijgen, al verricht de overgrote meerderheid van de jongere migranten nog eenvoudig tot zeer eenvoudig werk. Verder oefent het zelfstandig ondernemerschap ook op deze generatie grote aantrekkingskracht uit (Veraart 1996). De laatste jaren is het aantal Turkse zelfstandigen sterk gestegen. De meeste nieuwe ondernemers behoren tot de tussengeneratie. Ondernemers uit deze generatie vestigen zich in verschillende branches en bedienen steeds meer een algemeen (niet exclusief Turks) publiek. Vooral in de grote steden scheppen ze ook arbeidsplaatsen (zowel 'witte' als 'zwarte') voor andere Turkse migranten. (Choenni 1993; Rath & Kloosterman 1998).

Nieuwkomers

Nadat in de jaren zeventig steeds meer arbeidsmigranten hun gezin naar Nederland hadden laten overkomen, daalde het Turkse immigratiesaldo: er waren steeds minder gezinnen die nog herenigd moesten worden. In 1985 begon het saldo weer te stijgen. Steeds meer kinderen van migranten kwamen in de leeftijd van gezinsvorming. Het bleek dat de meesten van hen een bruid of bruidegom uit het land van herkomst lieten overkomen. Deze huwelijksmigratie gaat nog steeds door, al is het immigratiesaldo in de jaren negentig wel gedaald (Muus & Penninx 1991; Muus 2000).

Het opleidingsniveau van de huidige nieuwkomers is hoger dan dat van eerdere Turkse migranten. De meesten, zowel mannen als vrouwen, hebben in Turkije ten minste de basisschool voltooid. Een derde tot de helft van de nieuwkomers heeft bovendien een middelbare opleiding afgerond. Een deel hiervan zet zijn opleiding in Nederland voort. Een groter deel begeeft zich kort na aankomst in Nederland op de arbeidsmarkt. Velen blijken de eerste paar jaar echter moeilijk aan de slag te kunnen komen (Roelandt e.a. 1992; Bronsveld 1994).

De tweede generatie

Ruim een derde van de Turkse bevolkingsgroep is in Nederland geboren. Deze tweede generatie bestaat voornamelijk uit jongeren: tachtig procent is nog geen vijftien jaar oud. Daarom valt over de arbeidsmarktpositie van de tweede generatie nog weinig te zeggen (Martens & Verweij 1997; zie ook Tesser & Veenman 1997: 222-224). Wel staat vast dat deze generatie een beduidend hoger opleidingsniveau zal bereiken dan de tussengeneratie. Leerlingen van de tweede generatie blijken op de basisschool aanzienlijk beter te presteren dan leerlingen van de tussengeneratie. Ze gaan ook - meisjes zowel als jongens - naar hogere typen van voortgezet onderwijs. Van de huidige schoolgaande Turkse kinderen gaat minder dan een op de drie naar het lager beroepsonderwijs, tegenover twee op de drie vroeger. Een andere gunstige ontwikkeling is dat het leerplichtverzuim in de tweede generatie veel lager is dan in de tussengeneratie. Daardoor neemt ook het aantal vroegtijdige schoolverlaters sterk af. De laatste jaren is het aantal Turkse studenten aan universiteiten en hogescholen toegenomen. De komende jaren kan op een verdere toename gerekend worden.

De onderwijspositie van de tweede generatie is aanzienlijk beter dan die van hun ouders en oudere broers en zusters. Niettemin houden Turkse jongeren een

achterstand ten opzichte van hun Nederlandse leeftijdgenoten, die eveneens grote vooruitgang hebben geboekt ten opzichte van hun ouders (Tesser 1993; Crul 1996, 2000; De Wit, Suhre & Mulder 1997).

Verklaringen voor de achterstand

Hoe komt het dat de Turkse bevolkingsgroep de afgelopen decennia op verschillende terreinen een achterstand heeft behouden? Hieronder wordt de rol van een aantal factoren en processen in beschouwing genomen. Enerzijds gaat het daarbij om factoren en processen aan de kant van de Nederlandse samenleving, anderzijds om factoren en processen binnen de groep zelf.

De Nederlandse economie en arbeidsmarkt

Tot 1975 was de werkloosheid onder Turkse migranten lager dan onder de totale bevolking en kenden zij nauwelijks langdurige werkloosheid. Daarna kwam in Nederland een proces van economische herstructurering op gang, dat zeer nadelig uitpakte voor de Turken. In de industriële sector ging veel werkgelegenheid verloren. De hardste klappen vielen in die bedrijfstakken en op die functieniveaus waarvoor voorheen buitenlandse arbeiders geworven waren. Bedrijfstakken als de textiel- en metaalindustrie werden gedecimeerd. De automatisering van arbeidsprocessen leidde in de gehele industriële sector tot het verdwijnen van ongeschoolde en laaggeschoolde arbeidsplaatsen. Tegenover de afbraak van industriële werkgelegenheid stond een toename van het aantal banen in de dienstensector, maar veel van die banen vereisten een hoger opleidingsniveau. Voor zover er laaggeschoolde arbeidsplaatsen geschapen werden, ging het veelal om *junk jobs* met een tijdelijk dienstverband, lage betaling en een gebrek aan vooruitzichten. Bovendien leidde het ruime aanbod op de arbeidsmarkt tot verdringingsprocessen. In de industriële sector werden lager opgeleiden verdrongen door hoger opgeleiden. In de dienstensector moesten migranten concurreren met (her)intredende vrouwen en jongeren (*babyboomers*), die in de jaren tachtig in groten getale tot de arbeidsmarkt toetraden (Dagevos 1995).

In een landenrapport van de OESO (1994) wordt geconcludeerd dat het proces van herstructurering in Nederland nog pijnlijker was dan in andere Europese landen en dat werkloosheid in Nederland als een structureel probleem moet worden beschouwd. Het zal duidelijk zijn dat deze conclusies voor de Turkse bevolkingsgroep a fortiori gelden.

Beeldvorming, discriminatie en racisme

Toen in 1993 in het Duitse Solingen vijf vrouwen en kinderen uit een Turkse familie omkwamen in de vlammen na een brandbomaanslag op hun huis door rechts-extremistische jongeren, werd op de Nederlandse radio opgeroepen tot een protestactie. Honderdduizenden Nederlanders gaven gehoor aan de oproep en zonden bondskanselier Kohl een briefkaart met de tekst: 'Ik ben woedend'.

Daarmee werd weer eens bevestigd dat Nederlanders zichzelf graag zien als een tolerant volk, toleranter dan bijvoorbeeld hun oosterburen. Toch zijn ook Nederlanders niet immuun voor vreemdelingenhaat of racisme. In de jaren zeventig ging de instroom van migranten in veel buurten gepaard met spanningen tussen

nieuwkomers en gevestigden. In sommige wijken kwam het tot gewelddadige uitbarstingen. Begin jaren negentig leek het klimaat opnieuw te verhard. Er werd een toename van racistisch geweld geregistreerd. In 1992 vond bijvoorbeeld een golf van aanslagen op moskeeën plaats. Verder bleek uit opinie-onderzoek dat het aantal Nederlanders dat vond dat er teveel immigranten zijn toenam. Bij de verkiezingen in 1994 boekten rechts-extremistische partijen met name in de grote steden een ongehoorde winst. Bij de verkiezingen in 1998 werden ze echter weer vrijwel weggevaagd.

Historische studies laten zien dat iedere groep nieuwkomers in de Nederlandse samenleving aanvankelijk object was van negatieve beeldvorming en discriminatie. In de meeste gevallen ging het echter om een tijdelijke, voorbijgaande fase in het proces van integratie (Lucassen & Penninx 1994). Het is nog te vroeg om te zeggen of dit ook in het geval van de Turken zal opgaan. Uit onderzoek naar de beeldvorming over migranten blijkt dat zij vooralsnog de laagste positie innemen in de 'etnische hiërarchie' - een positie die zij delen met Marokkanen. Over Surinamers en Zuid-Europeanen, met name Italianen, bestonden ook een tijd lang negatieve stereotypen, maar inmiddels is de beeldvorming over deze groepen duidelijk positiever geworden (zie bijv. Hagendoorn 1993).

Uit onderzoek onder werkgevers en personeelsfunctionarissen is bekend dat zij ook min of meer negatieve beelden hebben over Turkse migranten. Nu hoeven negatieve beelden niet perse door te werken in het personeelsbeleid, maar ook in gedragsonderzoek waarin testpersonen uit verschillende etnische groepen solliciteerden naar dezelfde banen, is discriminatie op etnische gronden op de Nederlandse arbeidsmarkt duidelijk vastgesteld. Het precieze aandeel van discriminatie in de verklaring van de disproportioneel hoge werkloosheid in de Turkse groep is echter niet vast te stellen (Veenman 1994: 90-91; Bovenkerk e.a. 1995).

Het migratieproces en de achtergronden en oriëntatie van de migranten

Het merendeel van de Turkse 'gastarbeiders' was afkomstig uit dorpen en provinciestadjes in midden-Anatolië en langs de kust van de Zwarte Zee. De meesten stamden uit families van kleine boeren. Velen waren bij hun vertrek uit Turkije al gehuwd. Ze kwamen naar Nederland met de bedoeling van een tijdelijk verblijf: ze wilden in korte tijd zoveel mogelijk geld verdienen om mee terug te nemen naar huis.

Deze achtergronden en oriëntatie waren niet bevorderlijk voor het verwerven van een goede maatschappelijke positie in Nederland. Het was de migranten te doen om een beter bestaan in Turkije, niet in Nederland. Voorzover ze al kansen kregen om hun positie hier te verbeteren, lieten ze die vaak voorbijgaan. Ze namen bijvoorbeeld minder deel aan cursussen en bedrijfsopleidingen dan hun Zuid-Europese collega's. De achtergronden en oriëntatie van de arbeidsmigrantendrukten hun stempel op het verdere verloop van het migratieproces. De 'gastarbeiders' werden immigranten, maar werden dat meestal tegen wil en dank. De gezinshereniging vond vaak pas na vele jaren en in stappen plaats en maakte geen einde aan de oriëntatie op Turkije. Men bleef zich in sterke mate verbonden voelen met de verwantengroep aldaar, ging door met investeren in onroerend goed in Turkije ook al moest men zich daar in Nederland van alles voor onttrekken, en stuurde de kinderen soms voor langere tijd

terug (Böcker 1994; Veraart 1997).

De oriëntatie van de eerste generatie en de manier waarop de gezinshereniging verliep, werkten vooral ook in het nadeel van de tussengeneratie. Kinderen die pas na hun twaalfde jaar naar Nederland kwamen, ondervonden grote aansluitingsmoeilijkheden in het Nederlandse onderwijs. Daar kwam bij dat sommige ouders hun kinderen liever zagen werken (en bijdragen aan het gezinsinkomen) dan naar school gaan. Hun streven was erop gericht hun kinderen het nodige economisch kapitaal mee te geven; de notie van diploma's als 'cultureel kapitaal' was hun vreemd.

De achtergronden en oriëntatie van de eerste generatie leidden tot allerlei beslissingen die nadelig uitpaktten voor de tussengeneratie. Ze hebben er ook toe bijgedragen dat problemen en conflicten die in Turkije spelen (zoals de gewelddadigheden tussen rechts- en links-extremistische groeperingen eind jaren zeventig, en de 'Koerdische kwestie' nu) steeds opnieuw hun weerslag hebben op de migrantengemeenschappen in Nederland. Bovendien lijken ze voor een minderheid⁶ van de migranten de stap naar de handel in drugs te hebben verkleind: die stap kon althans worden gelegitimeerd door te stellen dat het drugsprobleem niet hun probleem was en dat zij slechts profiteerden van de mogelijkheden om eraan te verdienen (Bovenkerk & Yesilgöz 1998: 315 e.v.).

Dezelfde achtergronden en oriëntatie hebben echter ook positief te waarden effecten gehad. De werkloosheid onder Turkse migranten werd en wordt getemperd door hun sterke arbeidsethos. Aanvankelijk werd werk vooral gezien als een middel om geld te verdienen; slechte arbeidsomstandigheden werden op de koop toegenomen. Langzaam maar zeker is deze houding veranderd. De meeste jongeren zouden liefst een vaste baan hebben, zonder al te veel inconvenianten en met een redelijke beloning. De omstandigheden op de arbeidsmarkt (discriminatie, verdringing van laaggeschoolden en 'flexibilisering' van laaggeschoolde functies) werken echter niet mee. Gesteld voor de keuze tussen geen werk of ongeschoold productiewerk zonder vaste basis of vooruitzichten, kiezen veel jongeren toch voor het laatste. Het arbeidsethos blijkt nog altijd sterk te zijn (Veraart 1996).

Geleidelijk aan heeft de oriëntatie op (een terugkeer naar) Turkije plaats gemaakt voor een oriëntatie op (een toekomst in) Nederland. Uit onderzoek blijkt dat Turkse ouders navenant meer belang zijn gaan hechten aan een goede opleiding voor hun kinderen. Het probleem lijkt nu eerder te zijn dat de verwachtingen van ouders te hooggespannen zijn. Sommige ouders kiezen een te hoog schooltype (hoger dan geadviseerd door de basisschool) voor hun kind en zijn teleurgesteld als het kind vervolgens slecht presteert (Mulder, Vierke & Petersen 1997).

Normen en praktijken op het gebied van huwelijk, gezin en familie

Als de demografie van de Turkse bevolkingsgroep wordt vergeleken met die van de autochtone bevolking en van andere migrantengroepen, springen een aantal verschillen in het oog. In de eerste plaats valt op dat het percentage alleenstaanden in de Turkse groep zeer laag is. Dat is deels te danken aan de jeugdige leeftijdsopbouw: er komen nog weinig weduwen en weduwnaars voor. Ook het percentage gescheiden

6. Over de omvang en samenstelling van die minderheid bestaat veel onduidelijkheid: zie de discussie tussen Staring en Bovenkerk en Yesilgöz in *Migrant studies*, jrg. 14 (1998), nr. 3; zie ook het hoofdstuk over Turkse migranten in Engbersen e.a. (1999).

mannen en vrouwen blijkt echter zeer laag te zijn. Bovendien komen onder de Turkse volwassenen weinig ongehuwden voor. Zowel Turkse mannen als Turkse vrouwen trouwen op jonge leeftijd. Daarbij trouwen zij veel minder dan andere migrantengroepen met Nederlandse partners. Vooral huwelijken tussen Turkse vrouwen en Nederlandse mannen komen zeer weinig voor. Tenslotte valt op dat in de Turkse groep relatief veel grote huishoudens voorkomen en dat gehuwde jongeren soms inwonen bij hun ouders of schoonouders (Van Praag 1989; Martens & Verweij 1997).

Al deze gegevens wijzen op een vasthouden, door velen binnen de Turkse groep, aan traditionele normen en praktijken op het gebied van huwelijk, gezin en familie. De meeste migranten van de eerste generatie kwamen, als gezegd, naar Nederland met de bedoeling van een tijdelijk verblijf. Sommigen hoopten ook na de gezinshereniging nog op een terugkeer naar Turkije. In afwachting daarvan bleven gehuwde zoons, net zoals op het Turkse platteland gebruikelijk was, inwonen bij hun ouders en probeerden ouders en zoons gezamenlijk het nodige vermogen op te bouwen in hun land van herkomst. Dat ook vandaag de dag veel zoons nog enige tijd blijven inwonen - alhoewel de hoop op terugkeer is vervlogen - heeft te maken met de lage huwelijksleeftijd en de nog altijd sterke bemoeienis van ouders met de huwelijksluiting van hun kinderen.

Veel jongeren worden door hun ouders aangemoedigd of zelfs onder druk gezet om op jonge leeftijd te trouwen. Een dochter behoort als maagd het huwelijk in te gaan. Blijkt zij haar maagdelijkheid verloren te hebben, dan is dat voor de meeste Turken nog altijd een smet op het blazoen van de familie. Bij een zoon hopen de ouders misschien te voorkomen dat hij met een Nederlandse thuiskomt. Bovendien is het huwelijk van een zoon of dochter bij uitstek een gelegenheid tot statusconsumptie: hoe groter de bruiloft, de uitzet en de huwelijksgeschenken, des te groter het aanzien van de familie. Ook daarom wachten veel ouders liever niet te lang (Böcker 1994; Lindo 1996).

Wat de partnerkeuze betreft, valt op dat de meeste jongeren trouwen met een partner uit Turkije vaak zelfs met een verwant(e). Het zijn vooral de ouders die de voorkeur geven aan een schoonzoon of schoondochter uit de kring van achtergebleven verwanten. Niet zelden oefenen die verwanten druk uit op een huwbare jongere en zijn of haar ouders - vooral in het geval van meisjes. Zeer veel jonge Turken zouden graag naar Nederland (of bijvoorbeeld Duitsland) emigreren, maar het is moeilijk om nog toelating te verkrijgen. Een huwelijk met een landgenoot die hier al gevestigd is, is praktisch de enige weg⁷ (Böcker 1992).

De hechte familiebanden en het vasthouden aan traditionele normen en waarden lijken enerzijds gunstige effecten te hebben gehad. Problemen als druggebruik, de vorming van jeugdbendes en kleine (straat)criminaliteit - die tot op zekere hoogte

7. In vergelijking met Duitsland heeft Nederland betrekkelijk weinig asielmigratie uit Turkije gekend. In de tweede helft van de jaren zeventig vroegen enkele duizenden Turkse christenen asiel aan in Nederland. Het politieke geweld voorafgaand aan en volgend op de staatsgreep van 1980 leidde tot een nieuwe stroom asielzoekers. Sindsdien heeft Turkije vrijwel zonder onderbroken in de 'top-tien' van landen van herkomst van asielzoekers in Nederland gestaan. De huwelijksmigranten hadden echter een veel groter aandeel in de immigratie vanuit Turkije (Muus & Penninx 1991; Böcker 1996).

typerend zijn voor de tussengeneratie in migrantengroepen - zijn onder Turkse jongeren veel minder tot ontwikkeling gekomen dan bijvoorbeeld onder hun Marokkaanse leeftijdgenoten (Nota 1997). Anderzijds is de druk om op jonge leeftijd te trouwen nogal eens ten koste gegaan van de schoolloopbaan van Turkse jongeren - vooral meisjes. Langzaam maar zeker zijn veel ouders belang gaan hechten aan een goede opleiding, ook voor hun dochters, maar ze blijven het een veiliger idee vinden als die dochters getrouwd zijn.

Omdat de meeste jongeren van de tussengeneratie voor een huwelijkspartner uit Turkije kozen, is de migratie van Turken naar Nederland blijven doorgaan. Zonder deze huwelijksimmigratie - zo betogen sommige onderzoekers - zou het werkloosheidscijfer van de Turken de afgelopen jaren gedaald zijn. Nu stond tegenover de toename van het aantal werkenden een even sterke of sterkere groei van de Turkse beroepsbevolking. Bovendien zijn de huwelijksimmigranten in zekere zin weer eerste-generatiemigranten, die eerst nog hun weg moeten vinden in de Nederlandse samenleving (Veenman 1994).

Tegen deze redenering valt weinig in te brengen. Wel kan als kanttekening worden gemaakt dat de tijd ook in Turkije niet stil is blijven staan. Het oude type Turkse migrant, afkomstig van een min of meer geïsoleerd platteland, is langzaam maar zeker verdwenen. De huidige huwelijksimmigranten hebben een aanzienlijk hoger opleidingsniveau en zijn bij hun aankomst vaak al ingesteld op een langdurig verblijf in Nederland. Bovendien worden zij hier opgevangen door een netwerk van verwanten of bekenden die al langer in Nederland gevestigd zijn.

Overigens zullen jongeren van de tweede generatie, die in Nederland geboren en getogen zijn, waarschijnlijk steeds meer gaan kiezen voor partners die ook al in Nederland wonen. Deze generatie voelt zich minder dan de tussengeneratie verbonden met Turkije en de verwanten aldaar. Waarschijnlijk kunnen de ouders bij deze jongeren ook niet meer zo'n sterke invloed uitoefenen op de partnerkeuze.

Sociale netwerken

De migratie van Turken naar Nederland is in sterke mate een proces van kettingmigratie geweest. Veel arbeidsmigranten werden indertijd door verwanten of bekenden die hier al werkten geholpen naar Nederland te komen en fungeerden zelf ook weer als bruggenhoofd voor aspirant-migranten. De wervingsstop maakte geen einde aan deze kettingmigratie. Aspirant-migranten konden geen toelating meer verkrijgen als arbeidsmigrant, maar bijvoorbeeld nog wel als huwelijkspartner van een verwant(e) of bekende die hier al woonde.

Als gevolg van deze kettingmigratie hebben bijna alle Turkse migranten hier wel een aantal verwanten en dorps- of streekgenoten wonen. In sommige steden is meer dan de helft van de plaatselijke Turkse gemeenschap uit een bepaalde streek in Turkije afkomstig (Den Exter 1993). Er konden zich dan ook hechte sociale netwerken vormen. Vooral voor migranten van de eerste generatie vervullen deze netwerken een toevluchtsfunctie: binnen het netwerk van verwanten en streekgenoten kan de vertrouwde leefwereld, die men door de migratie achter zich heeft moeten laten, herleven. Bovendien kunnen de leden op elkaar terugvallen voor allerlei praktische noden en behoeften. Voor wie op zoek is naar bijvoorbeeld werk of huisvesting, fungeert het netwerk als een bron van informatie en referenties.

Migranten die een eigen bedrijfje willen opzetten, worden ook vaak door verwanten of bekenden aan het benodigde beginkapitaal geholpen (Kumcu e.a. 1998).

De hechte netwerken lijken echter ook minder gunstige effecten te hebben. De sociale contacten van Turkse migranten beperken zich - méér dan in de meeste andere migrantengroepen het geval is - tot de eigen kring. Vooral oudere migranten hebben nauwelijks of geen contacten met Nederlanders. Een tijd lang waren de geboden informatie en referenties zeer nuttig voor wie op zoek was naar laaggeschoold werk. Wie wilde opklimmen op de maatschappelijke ladder, had echter weinig van zijn netwerk te verwachten. Nu velen in de Turkse groep langdurig werkloos zijn en werkgevers ook voor laaggeschoolde functies uit vele gegadigden kunnen kiezen, blijken de netwerken ook voor wie op zoek is naar laaggeschoold werk zelden meer iemand aan een baan te kunnen helpen.

De sociale controle binnen de netwerken van verwanten en streekgenoten is sterk. Evenals de hechte familiebanden heeft deze controle helpen voorkomen dat de tussengeneratie marginaliseerde. Juist deze sociale controle wordt echter steeds meer als knellend ervaren. Vooral Turkse meisjes en jonge vrouwen klagen vaak dat ze in hun bewegingsvrijheid worden beperkt doordat niet alleen hun ouders of echtgenoot, maar ook verdere verwanten en dorps- of streekgenoten toezien op hun gedrag (De Vries 1993; Brouwer 1997). Sommige jonge gezinnen proberen zich aan de controle van verwanten en streekgenoten te onttrekken door naar een andere buurt te verhuizen. Jongeren van de tweede generatie lijken ook meer en meer geneigd hun eigen vrienden te kiezen. Het belang van regionale herkomst als basis voor sociale relaties zal daardoor afnemen.

Organisatievorming

De meeste Turkse migranten hebben bij het vinden van hun weg in de Nederlandse samenleving meer profijt gehad van informele sociale relaties dan van formele organisaties. Het is niet zo dat de Turken zich niet aaneengesloten hebben in eigen organisaties - integendeel. Maar die organisaties hebben lange tijd hoofdzakelijk een toevluchtsfunctie vervuld. Van een 'brugfunctie' naar de Nederlandse samenleving was nauwelijks sprake, en ook de functie van collectieve belangenbehartiging kwam maar moeizaam van de grond. Dat had te maken met allerlei factoren: het lage opleidingsniveau van de eerste generatie, de sterke oriëntatie op (een terugkeer naar) Turkije, het ontbreken van een traditie op het gebied van collectieve belangenbehartiging en de vele onderlinge tegenstellingen (tussen Turken en Koerden, soennieten en alevieten, islamisten⁸ en secularisten, enzovoort). Alhoewel de toevluchtsfunctie nog steeds overheerst is ook de brugfunctie langzaam maar zeker van de grond gekomen. Bovendien lukt het de verschillende groeperingen steeds beter om over de onderlinge tegenstellingen heen te stappen als het om de behartiging van de collectieve belangen van de achterban in Nederland gaat. In het Inspraakorgaan Turken, bijvoorbeeld, werken organisaties van steeds meer diverse pluimage samen. Wanneer het daarentegen om de relatie met Turkije gaat overheerst al snel de verdeeldheid.

8. De termen 'islamist' en 'islamisme' worden gebruikt voor (aanhangers van) bewegingen die de samenleving een islamitisch karakter willen geven.

Islamitische organisaties hebben de grootste aanhang. Nederland telt momenteel zo'n 200 Turkse moskeeën. De vestiging van deze moskeeën is een moeizaam proces geweest. Niet alleen het vergaren van fondsen, maar ook het vinden van een geschikte locatie had vaak veel voeten in de aarde. Niet zelden gooiden protesten van omwonenden roet in het eten. Het ontbreken van geschoold kader met kennis van de Nederlandse taal vormde een extra handicap. Bij de eerste moskeevestigingen verleenden Nederlandse 'zaakwaarnemers' broodnodige ondersteuning. Later konden plaatselijke moskeeverenigingen terugvallen op verschillende koepelorganisaties, waaronder de Turks-Islamitische Culturele Federatie (TICF) en de Islamitische Stichting Nederland (ISN). Deze organisaties representeren de 'officiële' Turkse islam; ze zijn gelieerd aan het Presidium voor Godsdienstzaken (Diyanet İşleri Başkanlığı) in Turkije. Bewegingen als de Süleymanlı's en Milli Görüs' hebben hun eigen organisaties opgericht (Doomernik 1991; Landman 1992).

De laatste beweging heeft de afgelopen jaren een sterke groei doorgemaakt; ze lijkt beter dan andere organisaties in staat om Turkse jongeren aan te spreken. De groei van Milli Görüs, die banden onderhoudt met de islamistische partij van Necmettin Erbakan in Turkije, gaf aanleiding tot bezorgde commentaren in de Nederlandse media. In een recente studie, waarin drie plaatselijke moskeeverenigingen (aangesloten bij respectievelijk TICF/ISN, de Süleymanlı's en Milli Görüs') met elkaar worden vergeleken, wordt echter benadrukt dat Milli Görüs' eind jaren tachtig een nieuwe koers is ingeslagen. Die nieuwe koers kenmerkt zich door een grotere openheid jegens andersdenkenden, samenwerking met andere organisaties en vooral ook een sterkere oriëntatie op de Nederlandse samenleving (Sunier 1996). Ook binnen verenigingen die zijn aangesloten bij de TICF/ISN en bij de Süleymanlı's is sprake van een sterkere oriëntatie op de Nederlandse samenleving. Deze ontwikkeling hangt samen met de wisseling van generaties binnen de besturen: jongere bestuurders nemen steeds meer de plaats van ouderen in.

Organisaties waarin moslims van verschillende nationaliteiten samenwerken, komen maar moeizaam van de grond. Ook bij de vestiging van islamitische scholen wordt lang niet altijd samengewerkt. Nederland telt nu ongeveer dertig van dergelijke scholen. Iedere nieuwe aanvraag voor een school op islamitische grondslag roept bezorgdheid op bij de Nederlandse autoriteiten. Gevreesd wordt dat deze scholen zullen leiden tot een verdergaande afzondering van de Nederlandse samenleving. De oprichters brengen daartegen in dat ze islamitische kinderen juist een betere uitgangspositie willen geven in de Nederlandse samenleving. De tijd zal moeten leren welk effect overheerst. Uit een eerste meting blijkt dat leerlingen op islamitische scholen het niet slechter doen dan leerlingen op andere scholen, maar ook niet beter (Driessen 1996). Vooralsnog bezoekt slechts een kleine minderheid van de Turkse kinderen een dergelijke school.

Als het integratieproces van de Turken wordt vergeleken met dat van andere migrantengroepen, valt op dat de cohesie binnen de Turkse groep sterk is. Daar staat een zwakkere sociaal-culturele integratie (minder contacten met Nederlanders, minder gemengde huwelijken, meer angst voor 'vernederlandsing') tegenover. De Turken vormen een meer gesloten groep dan de meeste andere migrantengroepen. De groepscohesie lijkt tot nu toe niet echt bevorderlijk te zijn geweest voor

maatschappelijke stijging, maar heeft wel sociale desintegratie en marginalisering helpen voorkomen.

Conclusie en vooruitblik

De huidige, zwakke maatschappelijke positie van de Turkse bevolkingsgroep in Nederland is grotendeels terug te voeren op de ongunstige uitgangspositie van de eerste generatie. De Turkse arbeidsmigranten werden naar Nederland gehaald om de levensduur van een aantal verouderde industriële bedrijfstakken te verlengen en waren de eerste slachtoffers toen die bedrijven toch moesten sluiten of inkrimpen. Daarnaast moet worden bedacht dat de verblijfsduur van de groep in Nederland nog relatief kort is. De meerderheid van de Turken in Nederland (bijna zestig procent) is geboren in Turkije. Er zijn maar weinig voorbeelden van migrantengroepen die meteen in de eerste en tweede generatie al succesvol waren. Een en ander neemt niet weg dat ook een aantal factoren en processen binnen de Turkse groep zelf tot nu toe weinig bevorderlijk is geweest voor maatschappelijke stijging. Enkele Zuid-Europese migrantengroepen zijn er, ondanks een vergelijkbaar ongunstige uitgangspositie, wel in geslaagd hun maatschappelijke positie te verbeteren.

Hoe zijn nu de vooruitzichten: in hoeverre bestaat het gevaar dat achterstanden binnen de Turkse groep van generatie op generatie worden overgedragen? Het is duidelijk dat noch de eerste generatie, noch de tussengeneratie veel uitzicht op positieverbetering heeft; hun uitgangspositie is en blijft ongunstig. Op de wat langere termijn zijn vooral de onderwijsresultaten van de tweede en derde generatie van belang. Dan zijn er twee factoren binnen de Turkse groep die een zeker optimisme rechtvaardigen. In de eerste plaats de sterke gerichtheid op sociale stijging. Aanvankelijk streefden de meeste Turkse migranten naar positieverbetering op korte termijn, in het land van herkomst, maar dit streven heeft langzaam maar zeker plaats gemaakt voor het besef dat men het in Nederland zal moeten maken. Ouders die daar zelf niet meer toe in staat zijn, projecteren hun ambities op hun kinderen. Dat is een gunstige ontwikkeling. In de tweede plaats valt te wijzen op de hechte sociale netwerken binnen de Turkse bevolkingsgroep. Vanaf het begin van de Turkse migratie hebben deze netwerken gefungeerd als een bron van informatie en referenties. Tot nu toe waren de geboden informatie en referenties vooral van belang voor wie op zoek was naar laaggeschoold werk. Wie wilde opklimmen op de sociale ladder, werd soms meer gehinderd dan geholpen. Nu langzaam maar zeker meer Turkse jongeren een hogere opleiding afsluiten, kan dat veranderen. Steeds meer netwerken zullen ook een aantal hoger opgeleiden omvatten, die als voorbeeld en bron van informatie en referenties voor andere jongeren kunnen fungeren.

De bovengenoemde factoren rechtvaardigen een zeker optimisme, maar dat optimisme wordt weer getemperd door twee andere factoren, die elkaar lijken te versterken. In de eerste plaats wordt de Nederlandse arbeidsmarkt gekenmerkt door een enorme diploma-inflatie. Voor hetzelfde werk wordt een steeds hogere opleiding vereist. Jongeren die met veel pijn en moeite een lbo- of mavo-diploma behaald hebben, zijn daarmee nauwelijks beter af dan een vroegtijdige schoolverlater een generatie geleden. Daar komt bij dat Turken, als allochtone bevolkingsgroep, met extra uitsluitingsmechanismen te maken hebben. Allochtonen blijken op de

Nederlandse arbeidsmarkt systematisch slechter af te zijn dan autochtone Nederlanders met vergelijkbare kwalificaties. Als hier geen verandering in komt bestaat op de langere termijn wel het gevaar dat de ambities van schoolgaande jongeren en hun ouders ondermijnd worden.

Literatuur

- Arends, H., *Jonge Turkse vrouwen in het bedrijfsleven*. (Leiden 1990).
- Böcker, A., 'Gevestigde migranten als bruggenhoofden en grenswachters: kettingmigratie over juridisch gesloten grenzen' *Migrantenstudies*, 8 dl.4 (1992) 61-78.
- Böcker, A., *Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?* (Amsterdam 1994).
- Böcker, A., 'Refugee and asylum-seeking migration from Turkey to Western Europe.' *Bogaziçi Journal*, 10 dl.1-2 (1996) 55-75.
- Bovenkerk, F., M.J.I. Gras & D. Ramsoedh., *Discrimination against migrant workers and ethnic minorities in access to employment in the Netherlands*. (Genève 1995).
- Bovenkerk, F., & Y. Yesilgöz, *De maffia van Turkije*. (Amsterdam 1998).
- Brassé, P., W. van Schelven, L. van der Valk & M. de Vries, *Jonge Turken en Marokkanen op de Nederlandse arbeidsmarkt*. (Amsterdam 1983).
- Bronsveld, C., *Op weg in Rotterdam. Een onderzoek naar de traditionele opvang van Turkse en Marokkaanse nieuwkomers in Rotterdam*. (Rotterdam 1994).
- Brouwer, L., *Meiden met lef. Marokkaanse en Turkse wegwolters*. (Amsterdam 1997).
- Buijs, F., *Aan de rand van de arbeidsmarkt. Turkse jongemannen en Nederlandse werkgevers*. (Leiden 1990).
- Crul, M., 'Succesfactoren in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie' *Tijdschrift voor Sociologie*, 17 dl.3 (1996) 403-420.
- Crul, M., *De sleutel tot succes. Over hulp, keuzes en kansen in de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren van de tweede generatie*. (Amsterdam 2000).
- Dagevos, J.M., *De rafelrand van de arbeidsmarkt: dynamiek in het laagste segment en arbeidskansen van allochtonen*. (Assen 1995).
- Doomernik, J., *Turkse moskeeën en maatschappelijke participatie. De institutionalisering van de Turkse islam in Nederland en de Duitse Bondsrepubliek*. (Amsterdam 1991).
- Driessen, G., 'Prestaties, gedrag en houding van leerlingen op islamitische scholen.' *Migrantenstudies* 12 dl.3 (1996) 136-151.
- Engbersen, G., J. van der Leun, R. Staring, & J. Kehla, *Inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen (De ongekende stad 2)*. Amsterdam 1998).
- Enquêtecommissie opsporingsmethoden, *Inzake opsporing*. (Den Haag 1996).
- Exter, J. den, 'Regionale herkomst van Turken in Nederland' *Migrantenstudies* 9 dl.3 (1993) 18-34.
- Hagendoorn, L., 'Ethnic categorization and outgroup exclusion: the role of cultural values and social stereotypes in the construction of ethnic hierarchies.' *Ethnic and Racial Studies*, 16 dl.1 (1993) 26-51.
- Kumcu, A., J. Lambooy & S. Safaklioglu, 'De financiering van Turkse ondernemingen.' In: J. Rath & R. Kloosterman (red.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland* (Amsterdam 1998) 131-142.

- Landman, N., *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland.* (Amsterdam 1992).
- Lindo, F., *Maakt cultuur verschil? De invloed van groepsspecifieke gedragspatronen op de onderwijsloopbaan van Turkse en Iberische jongeren.* (Amsterdam 1996)
- Lucassen, J., & R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993.* (Amsterdam 1994).
- Martens, E.P., & A.O. Verweij, *Turken in Nederland. Kerncijfers 1996.* (Rotterdam 1997).
- Mulder, L., H. Vierke & B. Petersen, *De vierde fase van de OVB-cohortonderzoeken in het basisonderwijs: het leerling, school- en klasonderzoek in het schooljaar 1994-95.* (Groningen 1997).
- Muus, Ph.J., *Migration, immigrants and policy in the Netherlands.* SOPEMI - Netherlands - 1999. (Utrecht 2000).
- Muus, Ph.J., & R. Penninx, *Immigratie van Turken en Marokkanen in Nederland. Een analyse van de ontwikkeling 1970-1990, een vooruitblik op de te verwachten immigratie en de consequenties voor beleid.* (Den Haag 1991).
- Nota Criminaliteit in relatie tot integratie van etnische minderheden.* (Den Haag; Ministerie van Binnenlandse Zaken/Ministerie van Justitie 1997).
- OECD Economic Surveys 1993-1994: *The Netherlands.* (Parijs 1994).
- Praag, C. van, 'Huishoudens en huishoudensvorming bij etnische minderheden in Nederland.' *Migrantenstudies* 5 dl. 3 (1989) 25-35.
- Rath, J., & R. Kloosterman (red.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland.* (Amsterdam 1998).
- Rath, J., R. Penninx, K. Groenendijk & A. Meijer, *Nederland en zijn islam. Hoe een ontzuilende samenleving reageert op het ontstaan van een geloofsgemeenschap.* (Amsterdam 1996).
- Sunier, T., *Islam in beweging. Turkse jongeren en islamitische organisaties.* (Amsterdam 1996).
- Roelandt, Th., J.H.M. Roijen & J. Veenman, *Minderheden in Nederland. Statistisch vademecum 1992.* (Den Haag 1992).
- Tesser, P.T.M., *Rapportage minderheden 1993.* (Rijswijk 1993)
- Tesser, P., & J. Veenman, *Rapportage minderheden 1997.* (Rijswijk 1997)
- Tillaart, H. van den, & T. Reubsat, *Etnische ondernemers in Nederland.* (Nijmegen 1988).
- Veenman, J., *Participatie in perspectief. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone groepen in Nederland.* (Houten 1994)
- Veraart, J., *In vaders voetspoor. Jonge Turken op de arbeidsmarkt.* (doctoraalscriptie Amsterdam 1996).
- Vries, M. de, 'Turkse meisjes in Nederland: de veranderende rol van roddel.' *Migrantenstudies*, 9 dl.1 (1993) 32-45.
- Wit, W. de, C. Suhre & L. Mulder, *OVB-doelgroepbelevingen in het voortgezet onderwijs.* (Nijmegen 1996).

Herman Obdeijn & Philip Hermans

Marokko aan de kusten van de Noordzee

De komst: de werving van gastarbeiders

De komst van grote groepen Marokkanen naar Nederland is in de jaren zestig begonnen en werd gestimuleerd door grote behoefte op de West-Europese arbeidsmarkt aan ongeschoolde arbeidskrachten. In het begin zocht men vooral arbeiders voor de mijnen en wendde men zijn blik hiervoor naar Zuid-Europa, maar spoedig ook naar Turkije en Noord-Afrika. Van de Noordafrikanen werden vooral de Marokkanen belangrijk. Waar Nederland in 1960 drie officieel in het land verblijvende Marokkanen telde, migreerden de volgende jaren tienduizenden Marokkanen naar de kusten van de Noordzee.²

Seizoenarbeiders uit het Rifgebied, die niet meer in Algerije terecht konden wegens de oorlog, zochten het verderop en kwamen via Frankrijk en België naar Nederland. Maar de Nederlandse overheid wierf ook actief migranten. In 1969 werd een verdrag gesloten tussen de Marokkaanse regering en de Nederlandse overheid over de migratie en de tewerkstelling van Marokkaanse gastarbeiders. In het begin konden de immigranten slechts in een beperkt aantal bedrijfstakken terecht: mijnbouw, metaalnijverheid en bouw. Later breidde dit zich ook uit naar andere sectoren.

In principe moest de werving verlopen volgens procedures die waren vastgelegd in de officiële wervingsovereenkomsten. Marokkanen konden zich inschrijven bij lokale Marokkaanse arbeidsbureaus die op basis van de aanmeldingen, de vraag van de werkgevers in Europa en de economische situatie in de verschillende provincies in Marokko, lijsten met geschikte kandidaten samenstelden. Hieruit konden de wervingslanden dan hun keuze maken waarna een medische keuring volgde. Van deze mooie afspraken is niet veel terechtgekomen. In werkelijkheid trokken allerlei wervingscommissies door het land; louche bemiddelaars ronselden arbeiders en wervingsambtenaren bleken omkoopbaar. Zo deed de politie in 1970 een inval in de woning van een Nederlandse functionaris van het wervingsbureau in Casablanca. Bij hem werden blanco arbeidscontracten aangetroffen alsmede bewijzen dat hij een grote som geld vroeg voor een machtiging tot voorlopig verblijf in Nederland. Dit alles leidde tot het overhaaste vertrek van het hoofd van het bureau, zijn medewerker ging voor meer dan twee jaar een Marokkaanse gevangenis in.

De Europese werkgevers zochten jonge sterke werknemers: vaak was de leeftijdsgrens 35 jaar voor ongeschoolden en 40 tot 45 jaar voor geschoolde arbeiders. De strenge medische keuring had soms veel weg van een slavenmarkt: te kleine of te magere mannen, en mensen met een slecht gebit werden al snel terzijde geschoven. Bovendien was er aanvankelijk ook een duidelijke voorkeur voor ongehuwden.

De werving van Marokkaanse arbeiders is door toedoen van de Marokkaanse overheid vooral gericht geweest op de Rif. Deze streek had een hoge

¹ Dit artikel is een bewerkte versie van het hoofdstuk 'Marokkanen in de Lage Landen' uit: Herman Obdeijn, Paolo De Mas en Philip Hermans, *Geschiedenis van Marokko* (Amsterdam 1999).

² H. Obdeijn, 'Op weg naar werk ver van huis. Marokkaanse emigranten in historisch perspectief', *Migrantenstudies* 9:4 (1993) 34-47.

bevolkingsdichtheid die niet in verhouding stond tot haar agrarische productiecapaciteiten, was economisch achtergebleven en kende een traditie van autonomie tegenover het centrale gezag. Vandaar dat zeventig procent van de Marokkaanse Nederlanders van Riffijnse afkomst is.

De migratie via de wervingsbureaus zou in latere jaren leiden tot kettingmigratie: meer en meer Marokkanen vernamen van familieleden en vrienden in Europa hoe goed het er was waardoor zij op hun beurt hier hun geluk gingen zoeken. Zij werden door hun landgenoten opgevangen en wegwijs gemaakt. De werkgevers stelden hen zonder arbeidsvergunning tewerk en de overheid liet de verplichting voor een arbeidsvergunning voor de overkomst naar Nederland vallen. Wie de nodige papieren niet had kon dat later wel regelen.

Men ging er in het begin van de arbeidsmigratie nog vanuit dat de komst van de arbeiders slechts tijdelijk zou zijn. Men sprak van 'internationale forensen'. Het aantal dat zou blijven werd op 7% geschat.³ Twee factoren hebben er in de loop der jaren echter toe bijgedragen dat de verblijfsduur steeds langer werd. Ten eerste drongen veel werkgevers aan op verlenging van de werkvergunning en op een minder strakke toepassing van het rotatiesysteem dat officieel door de Nederlandse overheid werd voorgestaan. Ten tweede waren de Marokkaanse arbeiders zelf hier ook steeds minder geneigd een eenmaal verworven baan op te geven, toen het moeilijker werd werk te vinden en de toelatingseisen steeds strenger werden.

Gezinshereniging en gezinsvorming

De oliecrisis van 1973 maakte een eind aan de hoogconjunctuur in Europa waardoor de vraag naar ongeschoolde arbeiders daalde. In Nederland werd in 1974 de arbeidsmigratie in feite stopgezet. De quasi vrije immigratie was voorbij en louter het hebben van werk was geen garantie meer voor een verblijfsvergunning. Maar het stopzetten van de werving van Marokkaanse arbeiders betekende niet het einde van de Marokkaanse emigratie naar Europa. Integendeel. Uit de statistieken zou later blijken dat de grote intocht pas na 1973 op gang is gekomen. Was er in de jaren zestig nog sprake van tijdelijk werk in Europa, na 1973 werd een verblijfsvergunning in Europa steeds meer een privilege dat men niet wilde verspelen door een al dan niet tijdelijke terugkeer naar Marokko.

De mannen die alleen gekomen waren hadden slechts tijdens hun jaarlijkse vakantie contact met hun gezinnen. Hun lange uithuizigheid gaf vaak aanleiding tot spanningen in het huwelijk en tot problemen met de opgroeiende kinderen. Partners groeiden uit elkaar en jongens die op middelbare-schoollleeftijd emigreerden waren van hun vaders vervreemd en vonden hier maar moeilijk aansluiting op school of arbeidsmarkt. Steeds meer mannen die in Europa werkten lieten daarom hun gezinnen overkomen. Gezien de gemiddelde gezinsgrootte in Marokko betekende dit in de praktijk dat met elke gezinshereniging vaak 5 tot 6 personen naar hier kwamen.⁴

Vanaf de jaren tachtig groeide de Marokkaanse bevolking in de Lage Landen vooral door geboorten en door gezinsvorming. De immigratieregels werden strenger en het

3 R. Wentholt, *Buitenlandse arbeiders in Nederland. Een veelzijdige benadering van een complex vraagstuk*. (Leiden 1967).

4 P. De Mas en M. A. F. Haffmans, *De gezinshereniging van Marokkanen in Nederland 1968-1984. Een onderzoek naar de omvang, de aard en de gebieden van herkomst en vestiging*. (Den Haag 1985).

proces van gezinshereniging was grotendeels afgerond. Migratie naar Europa blijft echter een vurige wens voor veel jonge Marokkanen. Bij een recente grootscheepse enquête in Marokko gaf maar liefst 80% van de mannen tussen de 18 en 30 te kennen dat zij naar Europa zouden gaan als zij de kans kregen. Velen proberen het via een clandestiene oversteek naar Spanje, met alle tragische gevolgen vandien, want heel wat bootjes vergaan. Een huwelijk met iemand die legaal in Nederland verblijft en een eigen inkomen heeft, is ongeveer de enige manier voor Marokkanen om toestemming te krijgen zich hier te vestigen. Op deze manier komen er jaarlijks nog ongeveer 4000 immigranten uit Marokko, vaak na het betalen van een hoge bruidschat, want een Marokkaanse vader met enige dochters kent tegenwoordig de prijs. Er worden bedragen betaald van f 20.000,- tot f 30.000,-.

Oorspronkelijk hadden veel migranten de bedoeling in Europa vlug fortuin te vergaren en vervolgens terug te keren om een eigen zaak te beginnen. Deze droom zijn velen blijven koesteren maar is slechts door weinigen gerealiseerd. Hoewel de sociaal-economische positie van Marokkanen in Nederland een grote achterstand vertoont met die van de autochtonen, stellen zij het meestal beter dan hun familieleden die in Marokko gebleven zijn. Het systeem van de sociale zekerheid, de rechtszekerheid, de werkgelegenheid, de geneeskundige verzorging, de huisvesting en andere aspecten van de welvaartsstaat ontbreken grotendeels in Marokko. Weinigen nemen het risico om dit alles in de waagschaal te stellen in ruil voor een onzeker bestaan in hun vaderland. Ook het feit dat hun kinderen in Nederland opgroeien of hier intussen zijn gevestigd en van Marokko zijn vervreemd, speelt mee in het uitstellen van de remigratiedroom.

Met hoevelen zijn zij?

Nederland telde op 1 januari 2000 252.493 mensen van Marokkaanse afkomst. Hiervan zijn er ruim 150.000 in Marokko geboren. De overigen vormen de zogenaamde tweede generatie⁵

De aanwezigheid van de Marokkanen is niet in alle regio's even groot. De meeste Marokkanen wonen in stedelijke agglomeraties. In 1999 woonde 22% in Amsterdam. Ook de steden Rotterdam, Utrecht en Den Haag tellen veel Marokkanen. De Marokkaanse bevolking is zeer jong in vergelijking met de autochtone en de andere allochtone bevolkingsgroepen. 39% van de Marokkanen is jonger dan 14 jaar terwijl dit voor de Nederlanders zelf 18% is.

Integratie en behoud van eigen cultuur

In de beginjaren van de migratie werden de Marokkanen, even als andere immigranten, aanvaard als arbeiders die hier tijdelijk het werk deden dat de autochtone bevolking niet wilde verrichten. Vroeg of laat zouden ze naar hun land van oorsprong terugkeren. Zij vormden een aparte klasse die niet rivaliseerde met de autochtone arbeidersklasse.⁶ Gaandeweg is het klimaat onverdraagzamer geworden. De economische crisis is hiervoor waarschijnlijk een oorzaak geweest. Deze deed bij sommige autochtonen het idee ontstaan dat de Marokkanen en andere migranten

5 Philip J. Muus, *Migration, immigrants and policy in The Netherlands. Recent trends and developments. Sopemi report 1999*. (Utrecht 2000).

6 W. Tinnemans, *Een gouden armband. Een geschiedenis van Mediterrane immigranten in Nederland 1945-1994* (Utrecht 1994).

teveel profiteerden van de westerse welvaart. Marokkanen werden ook zichtbaarder in de samenleving: sommigen gingen typisch Marokkaanse kleding dragen en in bepaalde stadswijken begonnen ze het straatbeeld te bepalen. Meer en meer werden ze geassocieerd met achterstanden op gebied van bijvoorbeeld onderwijs en werkgelegenheid. Ook gingen ze zich meer als moslims profileren. Al deze factoren speelden een rol bij het aanpassen in hun nieuwe omgeving.

Het Nederlandse beleid

In Nederland is aanvankelijk geen migrantenbeleid gevoerd omdat men ervan uitging dat de aanwezigheid van gastarbeiders tijdelijk zou zijn. Bij het begin van de arbeidsmigratie had men hoge verwachtingen van de positieve effecten van de remigratie op het herkomstgebied. Met in Europa opgedane ervaringen zouden remigranten een impuls kunnen geven aan nieuwe economische activiteiten in Marokko. Het Nederlandse Remplod-project uit de jaren zeventig, opgezet door het Ministerie van Ontwikkelingssamenwerking, beoogde remigratie tot een onderdeel van ontwikkelingsamenwerking te maken. Van de hooggespannen verwachtingen is weinig uitgekomen. Allereerst kwamen slechts weinig migranten in functies terecht waar zij ervaring op konden doen die in Marokko van pas zou kunnen komen. Ten tweede was, en is, de animo onder migranten om terug te keren gering, zeker onder hen die nog werk hebben in Europa. De remigranten bleken voornamelijk mensen te zijn die aan hun pensioen toe waren of om andere redenen uitgeschakeld zijn.

Ondanks de pessimistische conclusies van de Remplodstudies heeft de Nederlandse overheid toch nog geprobeerd remigratieprojecten te bevorderen door aan remigranten die een bedrijfje in Marokko wilden beginnen leningen te verstrekken. Ofschoon in dit kader wel enig succes is geboekt, werd toch halverwege de jaren tachtig geconcludeerd dat het project te duur was en dat veel projecten om allerlei redenen mislukten. Remigranten ondervonden in Marokko vaak weinig medewerking en zij moesten grote bedragen uitgeven om de nodige vergunningen te verkrijgen van de lokale autoriteiten.

In de jaren zestig en zeventig werden in een aantal steden instellingen opgericht onder de benaming Stichting Buitenlanders die de belangen van gastarbeiders behartigden. Vanaf de jaren tachtig begon de overheid zich te realiseren dat veel van de gastarbeiders in Nederland zouden blijven en werd een beleid ontwikkeld dat ervan uitging dat migranten hun culturele identiteit moesten kunnen behouden en dat achterstand op sociaal-economisch gebied en achterstelling in het algemeen moest worden aangepakt. Integratie moest vooral plaatsvinden via verbetering van de arbeidsparticipatie. Maar juist daar wrong de schoen.

Een duidelijke stellingname van VVD-partijleider Bolkestein bracht in 1992 het denken over integratie in een stroomversnelling. Hij pleitte voor een actief integratiebeleid waarbij migranten zich actief zouden moeten inzetten om zich beter voor te bereiden op hun functioneren in Nederland. Hiermee heeft hij heftige protesten uitgelokt maar het uitwerken van inburgeringstrajecten die nieuwkomers verplichten Nederlands te leren en bepaalde sociale kennis en vaardigheden op te doen is hiervan een gevolg geweest. Om de integratie te bevorderen werden de volgende maatregelen genomen: vergroting van de kwaliteit en van het aantal Nederlandse taallessen, werkgevers verplichten tot rapportage over het aantal

allochtonen dat ze in dienst hebben en aangifte van hoe ze in de toekomst het aandeel van deze werknemers denken te vergroten, de toekenning van het gemeentelijk stemrecht aan alle migranten die minstens vijf jaar in het land verblijven en het versoepelen van de naturalisatie. Van deze laatste mogelijkheid hebben intussen reeds meer dan 100.000 Marokkanen gebruik gemaakt. Wie echter de Marokkaanse nationaliteit bezit kan deze niet verliezen of er afstand van doen. Eens Marokkaan, altijd Marokkaan! Dit betekent dat de tot Nederlander genaturaliseerde Marokkanen altijd de dubbele nationaliteit bezitten en in Marokko als Marokkaan worden beschouwd.

Integratie en cultuurverschillen

Al dan niet los van de inspanningen van de overheid assimileren Marokkanen in belangrijke mate aan de cultuur van Nederland. Marokkanen wensen te delen in allerlei aspecten van de westerse moderniteit. Jonge Marokkanen zijn mijlenver verwijderd van het traditionele economische systeem waarin hun ouders en grootouders zijn opgegroeid en wensen hun plaats te vinden in het huidige postindustriële economische systeem. In veel aspecten van hun feitelijke gedrag laten zij zich leiden door dezelfde principes als hun Nederlandse leeftijdgenoten: zij wensen grotendeels dezelfde consumptie-goederen en hetzelfde comfort. Zij waarderen westerse waarden zoals democratie, sociale rechtvaardigheid en individuele vrijheid.

Op het gebied van huwelijk en kinderwens is bij jonggehuwde Marokkanen een verschuiving in de richting van de westerse opvattingen vast te stellen. Waar hun ouders nog vaak uitgehuwelijkt werden kiezen zij steeds vaker zelf hun partner. Ook kiezen ze voor kleinere gezinnen. In 1980 kregen Marokkaanse vrouwen in Nederland gemiddeld nog zeven kinderen; inmiddels is dit via vijf kinderen in 1990 teruggelopen tot 2,2 in 1999. De meesten zien hun toekomst in Europa en niet in Marokko omdat dit land hun weinig concrete vooruitzichten kan bieden. Naturalisatie en gemengde huwelijken worden niet langer als een verraad van de eigen cultuur ervaren.

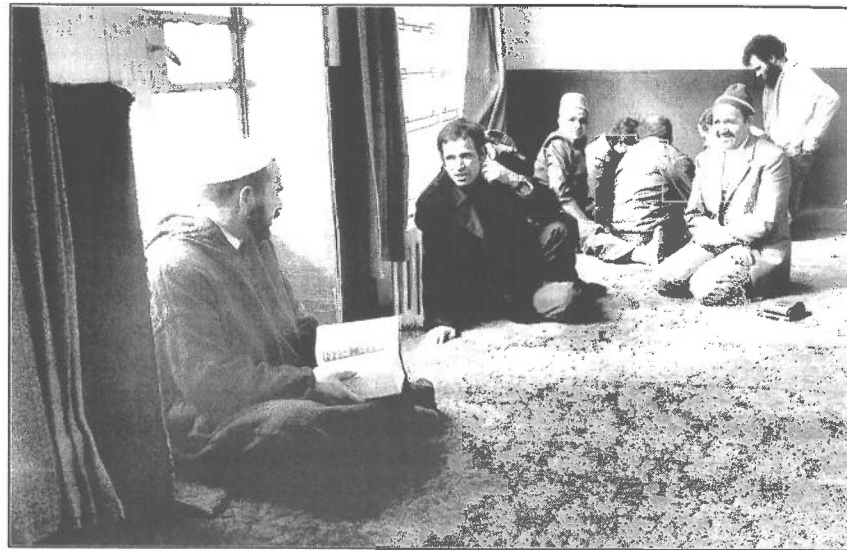
Het Marokkaans Arabisch en het Berbers worden wel gebruikt als omgangstaal maar zijn in veel situaties ondergeschikt aan het Nederlands. Weinigen slagen er in het Standaard Arabisch onder de knie te krijgen. Marokkanen in Nederland ervaren dit soms als spijtig, maar niet als een essentieel verlies van cultuur. Jongeren die studeren en daardoor zowel rechtstreeks als indirect meer inzicht krijgen in de westerse samenleving, nemen de daarmee verbonden waarden gemakkelijker over dan hun werkende leeftijdgenoten. Ook in de opvoeding van hun kinderen sluiten Marokkaanse ouders meer en meer aan bij westerse waarden zonder echter een aantal centrale culturele waarden los te laten. Marokkaanse moeders geven hun kinderen bijvoorbeeld meer uitleg dan vroeger en hechten meer belang aan het onderwijs, ook voor hun dochters. Zij geven hun dochters meer vrijheid dan ze zelf ooit kregen, maar ze vinden eerbaarheid nog steeds belangrijk.

De stelling dat Marokkanen in het Westen een eigen leefwereld construeren waaraan ontwikkelingen in Marokko en het Westen voorbij gaan en die daardoor achterlijker en traditioneler is dan die van hun familie ter plaatse, moet zeker worden genuanceerd. Dit betekent uiteraard niet dat er geen belangrijke culturele verschillen meer bestaan tussen Marokkanen en Nederlanders.

Duidelijke verschillen bestaan bijvoorbeeld op het gebied van de opvattingen over

de plaats en het belang van de godsdienst in de samenleving.⁷ Voor Marokkanen blijft de familie belangrijk, zowel voor de steun en geborgenheid die ze kan bieden als voor de controle die ze uitoefent. Veel Marokkanen vinden dat de man duidelijk de leiding in het gezin behoort te hebben en dat mannen meer vrijheden hebben dan vrouwen.

Ook in het dagelijkse bestaan blijven tal van aspecten van het Marokkaanse leven in tact. Zo kunnen Marokkanen bij hun kruidenier, slager en bakker of op de wekelijkse markt zo goed als alle ingrediënten voor Marokkaanse gerechten krijgen. Religieuze feesten worden op zijn Marokkaans gevierd. Zo vormt de jaarlijkse vastenmaand van de ramadan een periode van verhoogde belangstelling voor de islam en de eigen cultuur en van intensief sociaal contact. Ter gelegenheid van het jaarlijkse offerfeest laten veel gezinshoofden een schaap slachten voor het feestmaal. Huwelijks- en besnijdenisfeesten worden zoveel mogelijk *à la marocaine* gevierd. Naar Marokkaanse gewoonte nemen mensen ook meer de tijd om met elkaar om te gaan en staan ze meer open voor onverwacht bezoek dan Nederlanders. Vaak ontstaat zo een nieuwe manier van doen die meer is dan de som van Marokkaanse en westerse elementen zodat men kan spreken van cultuurcreatie.

Nog belangrijker voor de integratie dan objectieve cultuurverschillen is het etnisch zelfbewustzijn. De boven beschreven integratie betekent immers niet dat Marokkanen zich geen Marokkaan meer zouden voelen. Marokkaan zijn blijft voor velen een vanzelfsprekendheid waaraan niet te ontkomen valt en waaraan men vaak ook zeer gehecht is. Een Marokkaan ziet er uit als een Marokkaan en men beleeft dit vaak als een logisch uitvloeisel van zijn of haar afstamming. Een andere nationaliteit verandert daar weinig aan.

Vaak wordt het etnisch zelfbewustzijn onbedoeld versterkt. Dit gebeurt op ongestructureerde wijze bij jongeren die gemarginaliseerd raken en die zich afzetten

⁷ Frank Kemper, *Religiositeit, etniciteit en welbevinden bij mannen van de eerste generatie Marokkaanse moslimmigranten*. (Nijmegen 1996).

tegen de westerse maatschappij. Af en toe komt dit tot uitdrukking bij botsingen tussen jonge Marokkanen en de politie in steden als Amsterdam. Andere jonge Marokkanen wensen deel te nemen aan de samenleving zonder hun identiteit op te geven en zetten zich in voor emancipatie van hun groep. Ze sluiten zich aan bij de integratiemodellen van de overheid maar eisen tevens bijzondere aandacht voor hun situatie zonder zichzelf in een slachtofferrol te duwen. In bepaalde zelforganisaties verwerpt men dan weer de officiële integratiegedachte omdat ze een te radicale assimilatie betekent. Hier verzet men zich tegen de stichtingen, voorzieningen en instanties die aan 'integratiewerk' doen. Ze zijn de discriminatie, het paternalisme en de betutteling beu en wensen voor zichzelf op te komen. Het integratieconcept wordt hier vervangen door de idee van een Marokkaanse gemeenschap die de rechten en middelen moet krijgen zichzelf te organiseren. Van de oudere eerste generatie Marokkanen leven er velen in een sociaal isolement. Ze hebben geen werk meer en hebben buiten hun familie weinig contacten met Europeanen, of zelfs met hun landgenoten. Zij zijn dan aangewezen op regelmatige bezoeken aan Marokko.

Onderwijs en werkgelegenheid

Veel Marokkaanse migranten van de eerste generatie hebben in Marokko slechts enkele jaren lager onderwijs of koranschool gevolgd. Vooral mannen uit de rurale gebieden en vrouwen waren ongeletterd. Dit was geen groot probleem omdat de mannen voor ongeschoold werk werden gerekruteerd en hun vrouwen vooral in het eigen huishouden werkten. Het betekende wel dat de eerste generatie Marokkanen een grote achterstand vertoonde in scholingsgraad ten opzichte van Nederlandse leeftijdgenoten. Deze achterstand wordt nu geleidelijk door de jongeren ingelopen.

In vergelijking met hun ouders en andere migranten van de eerste generatie hebben Marokkanen die hier zijn opgegroeid inderdaad een gunstiger positie, maar vergeleken met jonge Nederlanders blijft hun achterstand zorgwekkend. De schoolachterstand uit zich door oververtegenwoordiging van Marokkaanse leerlingen in het beroeps- en speciaal onderwijs en een ondervertegenwoordiging van Marokkaanse studenten in het voortgezet en hoger onderwijs. Spijbelen, voortijdig afhaken en het niet behalen van een eindexamen komt bij Marokkaanse studenten veel meer voor dan bij de Nederlandse. Dit geldt vooral voor de jongens, meisjes doen het relatief beter.

In Nederland zijn veel maatregelen genomen om de achterstand en achterstelling van migrantenleerlingen weg te werken. Daartoe behoren het aanbieden van het Nederlands als tweede taal, het inschakelen van extra leerkrachten en interculturele bemiddelaars, betere begeleiding, pogingen tot het spreiden van allochtone leerlingen, het organiseren van voorschoolse gezinsinterventieprogramma's en het invoeren van intercultureel onderwijs. De vraag is echter of Marokkaanse ouders zich voldoende herkennen in het Nederlandse onderwijs. Enerzijds geloven ze in en hopen ze op de sociale promotie die onderwijs voor hun kinderen kan betekenen, anderzijds vinden ze dat hun eigen opvoedingsdoelen onvoldoende door het onderwijs worden ondersteund en voelen ze zich gediscrimineerd. Sommigen denken zelfs dat de school een verborgen agenda heeft en hun kinderen van hun oorspronkelijke Marokkaanse cultuur en godsdienst wil losweken.

Marokkaanse leerlingen kregen sinds 1981 de mogelijkheid om lessen te volgen in hun eigen taal en cultuur (*Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur*). In de praktijk hield dit

in dat Marokkanen lessen kregen in Standaard Arabisch en ingeleid werden in aspecten van de geografie, geschiedenis en cultuur van Marokko. In 1991 werd het element 'cultuur' uit dit onderwijs gehaald en werd door de onderwijsautoriteiten benadrukt dat het onderwijs van de eigen taal vooral ondersteunend moest zijn voor de ontwikkeling van het taalgevoel bij de Marokkaanse leerlingen.

In de ogen van de Marokkaanse overheid was dit onderwijs echter vooral bedoeld om Marokkaanse leerlingen voor te bereiden op een eventuele terugkeer naar Marokko, en het Marokkaanse ministerie van opvoeding vond dat dit type onderwijs onder de verantwoordelijkheid van de Marokkaanse autoriteiten moest worden gegeven.⁸ De Nederlandse overheid heeft van meet af aan echter duidelijk gemaakt dat hiervan geen sprake kon zijn. Het Nederlandse onderwijs bereidt de leerlingen voor op het leven in de Nederlandse samenleving en wat op de school gebeurt valt onder de bevoegdheid van het Nederlands gezag. Marokkaanse leerkrachten werden dus benoemd en betaald door de Nederlandse overheid en de inhoud van de programma's werd in Nederland vastgesteld.

Marokko heeft steeds grote moeite gehad met dit principe en heeft herhaaldelijk, maar tevergeefs aangedrongen op een grotere betrokkenheid bij het OETC-onderwijs in Nederland. In één opzicht heeft de Marokkaanse overheid wel een belangrijk punt gescoord: in het cultureel verdrag tussen Nederland en Marokko is vastgelegd dat onder 'Eigen Taal' de officiële landstaal van Marokko wordt verstaan, dat wil zeggen het Standaard Arabisch. Ongeveer zeventig procent van de Marokkanen in Nederland is echter afkomstig uit het Berbersprekende Rifgebied, zodat voor de meeste Marokkaanse leerlingen niet echt gesproken kan worden van onderwijs in de moedertaal. Sommige activisten die ijveren voor de Berber cultuur wensen dat het Berbers zou worden onderwezen, maar de meerderheid van de ouders wil dat niet.

De lessen werden in sommige gevallen geïncorporeerd in het gewone lesprogramma, in andere gevallen buiten de gewone lesuren gegeven. In 1996 werd dit onderwijs herdoopt in *Onderwijs in Allochtone Levende Talen* (OALT) en besliste men dat het alleen buiten de officiële lesuren kan worden gegeven.

Veel Marokkanen van de eerste generatie hebben na verloop van tijd hun werk verloren en voor leden van de nieuwe generaties was het lange tijd moeilijk om aan de slag te komen. De werkloosheid onder de Marokkanen in Nederland liep halverwege de jaren negentig op tot 40%. Inmiddels is dit, mede door het gunstige economische klimaat, gedaald tot 16%, maar het is in vergelijking met het werkloosheidspercentage van de autochtone bevolking van 3% nog steeds erg hoog.

Voor veel jonge Marokkanen heeft dit te maken met hun lage scholingsgraad, maar ook Marokkanen die wel gestudeerd hebben vinden niet gemakkelijk werk. In de competitie om banen gaat bij gelijke kwalificaties vaak de voorkeur uit naar een Nederlander. De Wet Bevordering Evenredige Arbeidsdeelname Allochtonen beoogt de werkloosheid onder migranten terug te dringen door werkgevers te verplichten het aandeel van allochtone werknemers in hun bedrijf te registreren en om een planning te vragen hoé meer allochtonen te werven.

Niet alleen werken in loondienst maar ook het zelfstandig ondernemen kan voor

8 Judith Richters, 'Les Pays-Bas', in: Herman Obdeijn & Jan Jaap de Ruiter (ed.), *Le Maroc au coeur de l'Europe. L'Enseignement de la langue et culture d'origine (ELCO) aux élèves marocains dans cinq pays européens* (Tilburg 1998).

immigranten een weg tot economische integratie en participatie inhouden.⁹ Een steeds groter aantal Marokkanen slaagt erin een bestaan op te bouwen als zelfstandig ondernemer: eerst als slager en bakker, die vooral de eigen bevolkingsgroep als klant had, maar nu ook in andere sectoren als de horeca, rijsscholen, videotheken etc. In Amsterdam kent het Marokkaanse bedrijfsleven een specialisatie: de coffeeshops, waar hasj verkocht wordt.

Marokkanen en hun islam in Nederland

De Marokkaanse immigranten van de eerste generatie waren volkse moslims voor wie de islam een belangrijkste referentiekader is gebleven. In het begin van de immigratie traden ze met hun geloof niet erg naar buiten. Ook bestonden er geen voorzieningen om hun godsdienst te belijden. Vanaf het midden van de jaren zeventig zijn de Marokkanen hun islam gaan organiseren, onder andere door het inrichten en bouwen van een groot aantal moskeeën.¹⁰ Het betrof kleinschalige, lokale en spontane initiatieven. Deze moskeeën fungeren als gebeds- en vergaderruimte voor de mannen en als koranschool voor kinderen. De Marokkaanse gelovigen kiezen zelf hun imam zodat deze niet van boven af kan worden opgedrongen. Van sommige moskeeën wordt beweerd dat ze een Marokkaans nationalistische orthodoxe strekking hebben, andere zijn onafhankelijk en weer andere zouden fundamentalistische bolwerken zijn. In deze laatste heeft men sympathie voor fundamentalistische islambewegingen die in landen als Tunesië, Algerije en Marokko de samenleving een meer islamitisch karakter willen geven.

Moskeeën zijn vooral een mannenaangelegenheid, slechts enkele hebben aangepaste ruimten waar vrouwen welkom zijn. Het beheer van de moskee is altijd een zaak van mannen. Hoewel zo goed als alle Marokkanen zich moslim noemen, gaat lang niet iedereen regelmatig naar de moskee. Een moskee bezoeken is immers geen religieuze plicht. Sommigen komen er alleen tijdens de ramadan, anderen voor het wekelijkse vrijdaggebed, en velen komen er nooit. Veel Marokkaanse moskeeorganisaties in Nederland zijn aangesloten bij de UMMON (Unie van Marokkaanse Moslimorganisaties in Nederland). Deze organisatie werkt samen met de Marokkaanse overheid, helpt bij het aantrekken van imams vanuit Marokko naar Nederland en zou dissidente Marokkanen intimideren om hen in het gareel te houden.

De aanwezigheid van Marokkaanse moslims in Nederland heeft tot gevolg dat de islam en haar organisatie een andere ontwikkeling doormaakt dan in Marokko, waar de islam staatsgodsdienst is. In Nederland is de vrijheid van godsdienst grondwettelijk gewaarborgd en sinds 1976 worden vertegenwoordigers van islamitische groeperingen naast die van christelijke en andere levensbeschouwelijke groeperingen uitgenodigd voor overleg met de overheid. Dit overleg is vaak problematisch geweest, zowel op het nationale als op het lokale niveau. De overheid blijkt erg beducht om de principes van scheiding van kerk en staat en gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen aan te tasten. Daarnaast lijkt zij bang te zijn zich te associëren met of kansen te geven aan een

9 J. Rath & R. Kloosterman (red.), *Rijp en groen. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Nederland*. (Amsterdam 1998).

10 N. Landman, *Van mat tot minaret. De institutionalisering van de islam in Nederland* (Amsterdam 1992).

religie en de daarmee samenhangende levensbeschouwing en waarden, die in veler ogen niet modern, en antidemocratisch zijn. Sommigen Nederlandse beleidsmakers vrezen het ontstaan van een islamitische zuil, juist op het ogenblik dat de ontzuiling van de Lage Landen bijna algemeen aanvaard is. Principiële bezwaren blijken soms ook een verborgen agenda te verhullen: politici willen migranten en de islam niet te zeer tegemoet treden uit angst kiezers van zich te vervreemden. Het grotendeels ontbreken van een moslimse intelligentsia en een hiërarchische structuur alsook onenigheid zowel binnen als over de etnische grenzen helpen overleg en begrip voor elkaars standpunten evenmin vooruit.

In Nederland is het bijzondere onderwijs als gevolg van de verzuilingstraditie volledig gelijkgesteld aan het openbare onderwijs. Dit opende de mogelijkheid voor het stichten van scholen op islamitische grondslag. De eerste islamitische basisscholen openden hun deuren in 1988. In het schooljaar 1993-1994 waren er 29 islamitische basisscholen met 4360 leerlingen, ongeveer 4% van het geschatte aantal islamitische kinderen.

Marokkaanse ouders lijken zich meer bewust te worden van hun rechten en hun positie en vragen respect voor hun religie, en voor de toepassing ervan op school. Ze vrezen ook dat hun kinderen de islam de rug zullen toekeren door de contacten met de westerse cultuur. Enerzijds vinden sommige Marokkaanse ouders dat hun fundamentele religieuze rechten worden ontkend in landen die zichzelf democratisch noemen. Anderzijds blijft het opvallen dat de overgrote meerderheid van de Marokkanen hun kinderen naar het openbare of christelijke onderwijs sturen en dus niet tegen elke prijs scholen willen waar islamitisch godsdienstonderwijs verzekerd is.

Wat de islambeleving van de jonge Marokkanen betreft, blijken weinigen de islam te verwerpen. Er is geen sprake van laïcisering op grote schaal. De meeste jongeren blijven zich moslim noemen en stellen de islam niet ter discussie. Vaak zijn ze trots lid te zijn van een wereldgodsdienst en vormt de islam een belangrijk aspect van hun etnische zelfidentificatie. Hun kennis van de islam is fragmentarisch. In de wijze waarop zijn hun godsdienst praktiseren bestaat er heel wat variatie. Sommigen stemmen vanuit een modernistische visie hun islam af op het moderne westerse leven. Vele andere jonge Marokkanen bidden bijvoorbeeld niet en slagen er niet een hele maand te vasten, niet uit principiële redenen maar eerder omdat ze het te zwaar vinden. Ze denken wel dat allemaal later te doen, als ze ouder worden. Meisjes, die zich vaak minder gemakkelijk aan de sociale controle van het ouderlijk milieu kunnen onttrekken volgen de voorschriften over het algemeen beter dan jongens.

De band met Marokko en de invloed van de Marokkaanse overheid

Veel Marokkanen blijven een sterke band met hun moederland bewaren. Marokkaanse migranten zeggen dat zij in Marokko als buitenlanders worden gezien, maar velen gaan er ieder jaar of om de paar jaar op familiebezoek of vakantie en sommigen hebben in hun dorp of een nabijgelegen stad een huis laten bouwen. Huwelijken worden vaak gesloten met een bruid of bruidegom uit Marokko. Dit versterkt ook de band en de contacten met Marokko. Via een schotelantenne worden Marokkaanse televisieprogramma's de huiskamer binnengehaald. Oudere mensen proberen een deel van het jaar in Marokko door te brengen. Het feit dat hun kinderen in Nederland wonen belet hen helemaal terug te keren. Ten slotte willen veel

immigranten in Marokko begraven worden. Marokko blijft dus voor veel Marokkanen in het buitenland, zeker voor de eerste generatie, psychologisch heel belangrijk.

De Marokkaanse overheid heeft er vanaf het begin van de arbeidsmigratie geen enkele twijfel over laten bestaan dat zij de geëmigreerde Marokkanen als haar onderdanen blijft beschouwen.¹¹ Dit vormde bij het afsluiten van de wervingsovereenkomsten ook geen probleem, omdat de Europese counterparts maar al te graag de stelling onderschreven dat de emigratie een tijdelijke zaak was. Ofschoon het in de loop van de jaren tachtig steeds duidelijker werd dat het hier voor een groot gedeelte permanente migratie betrof, is de Marokkaanse overheid blijven volharden in de fictie dat de geëmigreerde Marokkaanse onderdanen in het buitenland zijn. Met name koning Hassan heeft niet nagelaten in allerlei interventies te benadrukken dat de eerste loyaliteit van de Marokkanen in Europa bij Marokko moest blijven liggen en dat zij zich in de verschillende Europese landen als gasten moesten beschouwen. Het is duidelijk dat Marokko een groot economisch belang heeft bij het in stand houden van contacten met de Marokkanen in Europa: de overboekingen van geld vormen een voorname deviezenbron voor de Marokkaanse staat, beduidend hoger dan bij voorbeeld de inkomsten uit toerisme. Het is niet voor niets dat veel banken in Marokkaanse steden een speciaal loket open houden voor Marokkanen die in het buitenland verblijven.

Op vele manieren heeft Marokko gepoogd greep te houden op de Marokkanen in Europa. In 1974 zijn onder auspiciën van het Marokkaanse Ministerie van Arbeid in verschillende Europese landen *Amicales des travailleurs et commerçants marocains à l'étranger* opgericht. Deze waren op papier bedoeld om de Marokkanen in den vreemde te helpen bij het ontplooiën van culturele en sociale activiteiten. In het begin waren zij actief bij het oprichten van moskeeën en het werven van imams en leerkrachten voor het godsdienstonderwijs. Zij ontpopten zich al snel als een controle apparaat van de Marokkaanse overheid. Marokkaanse ambassades beïnvloedden op allerlei manieren de gang van zaken bij de verschillende *Amicales*. In de meeste gevallen gebeurde dit zo onhandig dat de weerstand tegen deze bemoeienissen alleen maar groter werd. Koning Hassan moest zelf in 1990 het failliet van deze *Amicales* toegeven.

Ofschoon ook de Marokkaanse autoriteiten nu wel openlijk toegeven dat het overgrote deel van de geëmigreerde Marokkanen in Europa zal blijven, kan men er moeilijk toe komen ze los te laten. Bij de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen van 1986 liet koning Hassan duidelijk merken dat hij het niet op prijs zou stellen als de Marokkanen gebruik zouden maken van hun pas verworven kiesrecht. In 1994 is dit standpunt echter verlaten, mede door de protesten van Nederlandse overheid. De Marokkaanse ambassade kwam met de mededeling dat de koning de Marokkanen nu juist aanspoorde om hun stem uit te brengen.

Een belangrijk circuit voor Marokko om invloed uit te blijven oefenen op de emigranten wordt in Nederland gevormd door de moskeeën. In het verleden werden imams die een te grote zelfstandigheid ten toon spreidden weggewerkt, zoals bijvoorbeeld de voorganger van een grote moskee in Amsterdam die in 1983 weigerde

11 M. Rabbae, *Naast de Amicales nu de UMMON. De mantelorganisaties van de Marokkaanse autoriteiten in Nederland* (Utrecht 1993).

om bij het vrijdagsgedeb expliciet de naam van koning Hassan te noemen. Deze presenteerde zich in eigen land niet alleen als wereldlijk heerser maar ook als religieus leider. Hij gebruikte dit godsdienstig prestige om zijn onderdanen aan zich te binden. Op alle Marokkanen, ook die in het buitenland, werd druk uitgeoefend om financieel bij te dragen aan de bouw van de majestueuze Hassan II moskee in Casablanca.

Volgens velen is er sprake van rechtstreekse intimidatiepraktijken van Marokkaanse ambassades in Europa. Aan Marokkanen die zich kritisch opstellen ten opzichte van het Marokkaanse regime werd te verstaan gegeven dat zij tijdens vakanties in Marokko wel eens last zouden kunnen krijgen. Helaas is het niet bij dreigementen gebleven. In de afgelopen jaren hebben minstens vijftien Marokkanen die in Nederland woonachtig zijn tijdens hun vakanties moeilijkheden met de Marokkaanse politie gehad.

De 'zorg' van de Marokkaanse overheid vertoont de laatste jaren echter ook van een positievere zijde. Waarschijnlijk past dit in het kader van de aanzetten tot democratisering in de Marokkaanse samenleving zelf waarbij men Marokkaanse onderdanen niet zozeer tracht te controleren maar hen op een volwassener wijze tegemoet treedt. Zo steunt de *Fondation Hassan II pour les Marocains Résidents à l'Étranger* allerlei activiteiten waarbij de band tussen Marokko en haar onderdanen in het buitenland op een positieve wijze wordt versterkt. Voorbeelden hiervan zijn vakanties voor kinderen, congressen voor succesrijke Marokkaanse ondernemers in het buitenland en publicaties zoals het tijdschrift *Rivages: le magazine des Marocains dans le monde* en een *Annuaire de l'Émigration*.

De toekomst

Veel Marokkaanse jongeren, vooral van de tussengeneratie die in Marokko is geboren en hier slechts gedeeltelijk aan het onderwijs heeft deelgenomen, zijn in de problemen geraakt en zijn oververtegenwoordigd in de statistieken met daders van strafbare feiten. Het percentage Marokkaanse jongens met geregistreerde politiecontacten, arrestaties en recidives ligt stelselmatig hoger dan dat van de Nederlanders en andere allochtone groepen. Het gaat vooral om jongens die in groepen opereren en zich schuldig maken aan diefstal, inbraak en geweld.¹²

Als reden voor deze gang van zaken werden al veel verklaringen genoemd. Marokkaanse jongeren vertonen in vergelijking met Nederlanders maar ook met andere allochtonen een achterstand op gebied van onderwijs, werk en welzijn. Hun delinquentie zou voortvloeien uit hun marginale situatie en de oppositionele houding die hieruit volgt. Voor een deel kan dit te wijten zijn aan de ontwrichting van gezinnen als gevolg van de uitgestelde gezinshereniging.

Andere onderzoekers geven een culturele uitleg. Marokkanen zouden een schandecultuur hebben die vooral gebaseerd is op externe sociale controle, en die zou niet goed passen in West-Europese culturen waar de menselijke betrekkingen meer geregeld worden op basis van verinnerlijking van waarden en normen. In dergelijke situaties zouden Marokkaanse ouders buitenshuis weinig controle op hun opgroeiende kinderen hebben. Weer anderen brengen de criminaliteit in verband met de sociale tradities. Zo zouden de Riffijnen, die tot voor kort in een tribale samenleving leefden

12 Ali Eddoudi, *Marokkaanse jongeren. Daders of slachtoffers?* (Rotterdam 1998).

die het centraal gezag en de nationale rechtspraak weinig belangrijk vindt, een traditie kennen van misprijzen van het gevestigde gezag. Smokkel, vendetta's en de teelt van hasjiesh worden er als aanvaarde overlevingsstrategieën gezien. Jongeren kunnen hun crimineel gedrag ook rationaliseren: aangezien de westerse samenleving discriminerend is en bovendien te vrij, immoreel en niet islamitisch, wordt zij geminacht en gehaat en kan diefstal en geweld worden goedgepraat.

Ook de Marokkaanse gemeenschap zit dit probleem hoog. Veel Marokkaanse ouders merken dat zij de controle over hun zonen verliezen. Zij geven als reden het feit dat de westerse samenleving te weinig corrigerend is en hen niet toestaat hun kinderen met de nodige lichamelijke strengheid op te voeden. Hierdoor voelen jongeren zich veel te vrij en grijpt men pas in als het te laat is. Een oplossing is niet in zicht en overheid en politie zoeken naarstig naar een effectieve aanpak.

Tegenover dit schrijnende beeld moet echter gesteld worden dat de tweede generatie die in Nederland is geboren met een inhaalslag bezig is.¹³ De snel groeiende economie heeft veel nieuwe arbeidsplaatsen gecreëerd, ook voor allochtonen. Het werkloosheidspercentage onder Marokkanen, dat in 1995 nog ruim 40% was, is anno 2000 gedaald tot 16%. Nog steeds een hoog cijfer, maar toch een verbetering.

Problemen met de inburgering van de Marokkaanse bevolkingsgroep zijn er zeker, maar wie de ontwikkeling in de laatste 30 jaar in ogenschouw neemt zal moeten erkennen dat er sprake is van veel vooruitgang. In het maatschappelijke leven weten Marokkaanse Nederlanders steeds beter hun weg te vinden. Niemand had in 1970 kunnen bevroeden dat dertig jaar later de Tweede Kamer drie leden zou tellen die in Marokko zijn geboren. Jonge Marokkanen met een HBO- of universitaire opleiding hebben een goed gestructureerde belangenvereniging, TANS, opgericht met meer dan 800 leden.¹⁴

In het onderwijs blijven de prestaties van leerlingen van Marokkaanse afkomst nog wel achter bij die van allochtonen, maar de tijd is voorbij dat het Lager Beroepsonderwijs de normale vervolgroute was. Een snel groeiend aantal leerlingen stroomt door naar HAVO en VWO en aan de universiteiten zijn zij geen 'witte raven' meer.

In cultureel opzicht zijn de Marokkanen zeer actief: muziekgroepen, theatermakers en cabaretiers trekken veel publiek. Een aantal jonge Marokkanen weet de taal van hun nieuwe woonland creatief te gebruiken: schrijvers als Abdelkader Benali, Hafid Bouazza en Hans Sahar hebben bestsellers geproduceerd.¹⁵ Andere Marokkanen maakten naam in de sportwereld zoals de voetballers Tarik Oulida (Ajax) en Al Khatabbi (Heerenveen), die in 1998 in de Marokkaanse selectie voor het wereldkampioenschap voetbal waren opgenomen. Deze lijst kan nog uitgebreid worden. Hij toont dat Nederland heel wat te danken heeft aan Marokkaans talent. In feite geldt dit nog veel meer voor het overgrote deel van de duizenden Marokkaanse mannen en vrouwen die als gewone burgers een plaats zoeken of gevonden hebben.

Maar terwijl de tweede generatie haar weg lijkt te vinden dreigt de eerste generatie

13 Frank Buijs, *Leven in een nieuw land. Marokkaanse jongemannen in Nederland* (Utrecht 1993).

14 Zie de website van TANS: www.tans.nl

15 Abdelkader Benali, *Buifloft aan zee* (Amsterdam 1996), Hafid Bouazza, *De voeten van Abdullah* (Amsterdam 1996), Hans Sahar, *De heimwee karavaan* (Amsterdam 2000).

in een isolement te komen.¹⁶ Een groot aantal van de eerste generatie gastarbeiders is in de WAO beland. Hun aarzeling om de komst naar Nederland als definitief te beschouwen heeft ertoe geleid dat zij zich nooit echt hebben ingespannen om de Nederlandse taal goed meester te worden. Een bijna vanzelfsprekende reflex is dat zij zich terugtrekken en hun eigen waarden en normen gaan koesteren. Vaak zijn dat echter de waarden en normen zoals zij die dertig jaar geleden uit Marokko hebben meegenomen. Tijdens vakanties in Marokko merken zij dat de tijd daar niet heeft stilgestaan en overvalt hen een gevoel van vervreemding.

Als hun kinderen hier in Nederland het goed doen en hun weg weten te vinden in de Nederlandse samenleving hebben zij er vrede mee, maar als het met hun kinderen minder goed gaat vragen velen zich vertwijfeld af of hun komst naar Nederland wel zo'n goed idee was. Zich thuis voelen in de nieuwe omgeving staat of valt nu eenmaal met het al dan niet slagen van de tweede generatie. Migreren doe je immers voor de toekomst van je kinderen.

16 Albert Bakker, *Marokkaanse mannen gezien. Levensverhalen*. (Heeswijk 1998).

Justus Veenman

Molukkers in Nederland

Integratie met de rem erop

De Molukse bevolkingsgroep is een bijzondere in het rijtje van etnische minderheden in ons land. Het grootste deel van de Molukse migranten is op ongeveer hetzelfde tijdstip gearriveerd. Dit was begin 1951. In sociaal-economisch opzicht was het een sterk homogene populatie. De mannen waren overwegend militairen, hun vrouwen verzorgden het huishouden. De meeste migranten wilden terug naar de Molukken, de Nederlandse overheid deelde het idee dat terugkeer wenselijk was. In deze opzichten is het onderscheid met de andere minderheidsgroepen nog vooral relatief en niet absoluut. Maar er is meer. De wens tot terugkeer was voor de meeste Molukkers verbonden met een krachtig beleden politiek ideaal: de verwezenlijking van een vrije republiek der Zuid-Molukken. Dit droeg bij tot een sterke groepscohesie. Daarop was voorts van invloed dat de Nederlandse overheid – in de overtuiging van tijdelijk verblijf van de Molukkers – in de beginperiode op geen enkele wijze beleid voerde dat gericht was op bevordering van de integratie. Sterker nog: de Molukkers werden bijeengehouden in woonoorden en kloosters, zijn enige jaren van staatswege verzorgd en, onder druk van de vakbeweging, geweerd van de arbeidsmarkt. De toen ontstane ruimtelijke concentratie bestaat nog steeds, hoewel in afnemende mate doordat de jongeren zich meer verspreiden. De huidige concentraties ontstonden na 1957, toen woonwijken de woonoorden vervingen. Binnen veel van de zogenoemde Molukkersgemeenten, die met rijkssteun zorgden voor de opvang en huisvesting van Molukkers, zijn woonwijken ingericht met voornamelijk of zelfs uitsluitend Molukse bewoners. Ondanks dat in de grote steden concentratiewijken voorkomen met ruim 70% allochtonen, zijn de homogeen-Molukse woonconcentraties volstrekt uniek. Afwijkend ten opzichte van de overige minderheidsgroepen is voorts dat zich na de eerste instroom in 1951 nauwelijks kettingmigratie voordeed.

Een uitzondering vormt een categorie van enkele honderden Molukse immigranten die in 1963 uit het toenmalige Nieuw-Guinea naar ons land kwamen. Een implicatie van de geringe instroom is dat bij de Molukkers leeftijd in het algemeen een goede indicator is van de generatie waartoe men behoort. Volledigheidshalve moet nog worden vermeld dat ook de retourmigratie beperkt is gebleven, ondanks een repatriëringsprogramma dat de Nederlandse en Indonesische overheid samen opzetten voor de eerste generatie.

Al met al ontstond door deze bijzondere omstandigheden als het ware een laboratoriumsituatie voor integratieonderzoek. Of beter: voor non-integratieonderzoek. Er is immers aan veel voorwaarden voldaan om Molukkers juist niet te laten opgaan in de Nederlandse samenleving. Daartoe droegen bij de oriëntatie op terugkeer, ook bij de Nederlandse overheid, de ruimtelijke concentratie en de sterke groepsbinding. Ook het collectieve ontslag uit de militaire dienst, direct na aankomst in Nederland, en de barrières om in Nederland arbeid te verrichten, remden de integratie af. Nochtans heeft zich geleidelijk aan een inburgeringsproces

voltrokken. Eerst vooral sluipend, en voor een belangrijk deel tegen de wens van de Molukse leiders in. De invloed van de Nederlandse omgeving was blijkbaar onontkoombaar, als water dat tussen de zandzakken door sijpelt. Later, vanaf begin jaren tachtig, versnelt het proces zich en is er vanuit Molukse kring zelfs sprake van een zekere bevordering van de integratie. Dit is de periode waarin de tweede generatie de plaats van de eerste generatie inneemt, ook op de interne leidersposities. Thans is er een derde generatie, in het onderwijs maar voor een deel ook al op de arbeidsmarkt. Grosso modo zijn het degenen die na 1975 zijn geboren. Over deze generatie is nog weinig bekend. Op het moment van schrijven van dit artikel doen we er onderzoek naar. Het omvat een grootschalige survey in elf Molukkersgemeenten en een serie groepsinterviews met derde-generatie jongeren. De survey is afgerond, de data-analyse vindt thans plaats. De diepte-interviews zijn nog aan de gang. Er zijn uitsluitend impressies aan te ontleen die in dit artikel worden gebruikt om een ruwe schets te geven van de huidige, derde fase van het integratieproces. Het is de fase van geleidelijke vooruitgang in sociaal-economisch opzicht, en gelijktijdige stagnatie als het gaat om identiteitsvorming en sociaal contact.

In het navolgende zal elk van de drie fasen worden geschetst. Begonnen wordt met een korte uiteenzetting van de overkomst van de Molukkers naar Nederland.

De overkomst naar Nederland

In 1951 arriveerden circa 12.500 Molukkers in ons land. Het ging om 3.578 militairen, 574 burgers en politiemensen, alsmede hun gezinsleden. De militairen dienden in het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (het KNIL), en bevonden zich begin 1951 op Java. Hierdoor ontstond een politiek probleem. De militairen waren namelijk nog steeds in dienst van Nederland en de aanwezigheid van koloniale troepen, vrij lang na de soevereiniteitsoverdracht, werd ongewenst geacht door zowel de Indonesische republiek, de Nederlandse overheid als de internationale gemeenschap. Oorspronkelijk werd de oplossing van dit probleem gezocht in een keuzemogelijkheid die aan de Molukse militairen was voorgelegd: een overgang naar het Indonesische leger of demobilisatie 'op de plaats van hun keuze'. De eerste optie werd door veel Molukkers als bezwaarlijk en riskant ervaren; kort tevoren hadden zij immers nog tegen dit leger gevochten. De tweede mogelijkheid bood evenmin uitkomst. De militairen wilden namelijk op Ambon worden gedemobiliseerd, maar daar was intussen de Republiek der Zuid-Molukken (Republik Maluku Selatan, RMS) uitgeroepen die geen onderdeel wenste te zijn van Indonesië. De Indonesische regering had daarom bezwaar tegen het naar Ambon overbrengen van goed getrainde, met de RMS sympathiserende militairen. Toen Ambon door Indonesië was ingenomen, wilden de Molukse militairen op hun beurt niet meer daar naartoe. Het voornemen van de Nederlandse overheid om hen met een beroep op overmacht op Java te demobiliseren, werd tegengehouden door de Nederlandse rechter. Tot in de hoogste instantie is het de Nederlandse regering verboden de Molukse militairen tegen hun wil achter te laten 'in vijandig gebied'. Er bleef weinig anders over dan deze militairen tijdelijk naar Nederland te halen.

De overkomst naar Nederland ging tegen de zin in van de Molukse militairen. Daar kwam nog bij dat zij direct na aankomst collectief uit militaire dienst zijn ontslagen. De fictie van tijdelijkheid van hun verblijf belette bovendien een goede opvang en

redelijke integratiekansen. Sterker nog: integratie is uitdrukkelijk als beleidsdoel afgewezen (Smeets, 1991:19-23). Zo werden Molukkers in de beginjaren als regel niet toegelaten tot de reguliere huisvestings- en arbeidsmarkt. Het was de bedoeling ook het Nederlandse onderwijs voor hen gesloten te houden. Dit stuitte echter op te veel bezwaren – ook van Molukse zijde waar veel waarde werd toegekend aan Nederlands onderwijs, mede in verband met de opbouw van de beoogde eigen republiek (Wittermans, 1991:22, Verwey-Jonker, 1959:30).

Doordat de Molukkers uit het leger waren ontslagen en geen toegang hadden tot de arbeidsmarkt, moesten zij door de overheid worden 'verzorgd'. Dit versterkte bij de Molukkers het beeld dat ze nog in dienst waren van de Nederlandse overheid. Dit veranderde toen Nederland in 1956 de zogenoemde 'zelfzorg' instelde, als gevolg waarvan de Molukkers als regel in hun eigen onderhoud moesten voorzien en dus werk dienden te zoeken. Het idee dat Nederland zijn verplichtingen jegens de Molukkers niet nakwam, werd erdoor versterkt. Bovendien namen de Molukse leiders waar dat de Nederlandse regering zich niet actief inzette om terugkeer naar de Molukken te bevorderen, onder de politieke condities die door de meeste Molukkers wenselijk werden geacht. Sterker nog, de regering stelde in 1957 een onderzoeks- en adviescommissie in (de commissie Verwey-Jonker) die werd gevraagd aanbevelingen te doen voor het geval 'het verblijf der Ambonezen hier te lande mocht voortduren'.

Hoewel de commissie adviezen formuleerde die gericht waren op bevordering van de integratie van Molukkers, kwam van de uitvoering niet veel terecht. Wel werd een begin gemaakt met de bouw van Molukse woonwijken en de sluiting van de woonoorden. Uiteindelijk zou het meer dan 40 jaar duren alvorens het laatste woonoord door een woonwijk was vervangen, terwijl nog steeds gediscussieerd kan worden over de vraag of de huisvesting van een deel van de Molukse ingezetenen in Vught vooral de kenmerken van een woonoord draagt of die van een woonwijk. Deze traagheid ging bepaald niet tegen de zin van de Molukkers in. Ze hechtten in meerderheid aan huisvesting in de woonoorden, omdat deze de karakteristieken vertoonde van het hun bekende kazerneleven. De meerderheid streefde voorts op geen enkele wijze integratie na, waardoor de excentrische ligging van de meeste woonoorden eerder als voor- dan als nadeel werd ervaren. Ze droeg bovendien bij tot de instandhouding van de sterke groepscohesie. Dat er weinig contacten bestonden met Nederlanders, werd niet als bezwaarlijk ervaren. Een consequentie was wel dat alleen de schoolgaande jeugd zich het Nederlands eigen maakte.

De eerste fase van de integratie (1960-1980)

Het mag verwonderlijk worden genoemd dat onder de zojuist geschetste omstandigheden toch een begin is ontstaan van een, weliswaar sluipend, integratieproces. Dit geldt te meer wanneer men beseft dat het ontslag uit militaire dienst de relatie tussen de Molukkers en hun Nederlandse omgeving al kort na aankomst onder druk zette. De Nederlandse regering wilde geen militairen in dienst houden die formeel Indonesisch staatsburger waren en die op grond van afspraken met Indonesië ook niet operationeel mochten worden ingezet. De Molukkers kenden deze overwegingen niet en zouden er waarschijnlijk ook geen begrip voor hebben gehad. Zij hadden immers in Nederlandse dienst tegen Indonesië gevochten en de overgrote meerderheid voelde zich op geen enkele wijze Indonesiër. Het ontslag

betekende voor hen verlies van status en werk. Het maakte bovendien dat ze lange tijd afhankelijk bleven van de Nederlandse overheid. Deze nam eerst de zorg voor Molukkers op zich, trok zich vervolgens geleidelijk daaruit terug en preste de Molukkers uiteindelijk om te integreren. Dit stuitte op veel verzet van Molukse zijde, vooral omdat het op integratie gerichte beleid telkens opnieuw werd ervaren als een verdere aantasting van de militaire status die de Molukse ex-militairen niet wensten op te geven. Dit gold in het bijzonder voor de eerste generatie, die haar gevoelens en strevingen in hoge mate wist over te dragen aan de tweede generatie.

Het is, zo beschouwd, in feite weinig verrassend dat uit onderzoek begin jaren tachtig bleek dat ook de jongeren in betrekkelijk geringe mate deelnamen aan de Nederlandse samenleving. Het ging met hen niet goed in het onderwijs (een hoog aandeel laagopgeleiden, veel drop outs zonder enig diploma van het voortgezet onderwijs) en evenmin op de arbeidsmarkt (een ongekend hoog werkloosheidscijfer van circa 50%) (Veenman, 1985, 1990). Deze werkloosheid was het hoogst binnen de Molukse woonconcentraties, wat mede viel toe te schrijven aan een clustering van 'risicogroepen' aldaar: ouderen en inwonende jongeren met een laag opleidingsniveau. Voor veel van de ouderen gold dat zij niet erg gemotiveerd bleken om in Nederland, naar hun ervaring vóór Nederland, betaalde arbeid te verrichten. De meesten waren vroegtijdig uitgestroomd, via werkloosheidsregelingen dan wel via arbeidsongeschiktheidsregelingen. 'Sudah tjukup' ('het is wel genoeg geweest') was hun standaard-commentaar op de ontstane situatie. Hun tijd brachten ze hoofdzakelijk door binnen de eigen gemeenschap, waarbij het contact met de autochtone Nederlanders tot het hoogst noodzakelijke werd beperkt. Veel andere mogelijkheden waren er niet, vanwege de geringe beheersing van de Nederlandse taal. Een niet gering aantal ouderen bleek in staat om zich binnen de eigen groeperingen aanzien te verwerven, vooral door leidinggevende posities in te nemen binnen de eigen religieuze en politieke organisaties. Deze organisaties waren hoofdzakelijk naar binnen gericht en dienden ertoe de onderlinge band te behouden of zelfs te versterken.

Niettemin, het zij herhaald, was het integratieproces op gang gekomen. Door deelneming aan het Nederlandse onderwijs onderging de jeugd onontkoombaar invloed van de Nederlandse samenleving. Ze raakte bekend met andere gebruiken en gewoonten en incorporeerde een deel daarvan in hun eigen habitus – al dan niet bewust. Vijftig procent werkloosheid onder jongeren is ongekend, maar betekent tegelijkertijd dat de helft wel werkt. Hierdoor werd invloed van de Nederlandse omgeving ondergaan, al was het maar doordat gelegenheid ontstond om te delen in een welvaart die voor de Molukkers geheel nieuw was. Hetzelfde geldt voor eerste-generatie Molukkers die wel actief bleven deelnemen aan het arbeidsproces. Bij velen van hen nam de oriëntatie op de Nederlandse omgeving toe, opnieuw: soms onbewust. Zij die zich er wel bewust van waren, of er door hun Molukse omgeving door middel van negatieve sancties bewust van werden gemaakt, kozen er soms voor om de Molukse woonconcentraties te verlaten. Dit proces van zelfselectie droeg ertoe bij dat deze concentraties sterker het kenmerk van clusters van 'risicogroepen' gingen dragen.

De tweede fase van de integratie (1980-1995)

Bij een replicatieonderzoek in 1990 kwam deze consequentie van zelfselectie aan het licht. Nog meer dan in de beginjaren tachtig waren de Molukse wijken het domein geworden van ouderen en laagopgeleide jongeren. De tussengeneratie bleek overwegend buiten de wijken te wonen; in dezelfde gemeente waar de wijk was, maar in toenemende mate ook elders in het land. Voor een deel was deze uitwaaiing niet intentioneel. Doordat de Nederlandse overheid de Molukse woonwijken niet wenste uit te breiden en ouderen hoofdzakelijk in de wijken bleven wonen, moest een deel van de tweede generatie noodgedwongen elders huisvesting zoeken. Deze groeiende geografische mobiliteit ging gepaard met een sterk toegenomen opwaartse sociale mobiliteit. De onderwijspositie was in het algemeen duidelijk verbeterd, het werkloosheidscijfer spectaculair gedaald. Daarop waren de iets gunstiger macro-economische omstandigheden van invloed, maar vooral de sterkere oriëntatie op de Nederlandse omgeving.

Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig was er sprake van politieke activering en zelfs van radicalisering. De executie van mr. dr. Chr. Soumokil, de tweede president van de RMS, in 1966 was het startsein voor een aantal gewelddadige acties van Molukse jongeren, aanvankelijk gericht tegen Indonesische diplomatieke vestigingen, later ook tegen de Nederlanders. Het was in deze periode, bijvoorbeeld tijdens het eerste integratieonderzoek, onmogelijk om met Molukse jongeren te spreken zonder de politieke kwestie aan de orde te stellen. Tijdens het tweede onderzoek, in 1990, bleek dit geheel anders te liggen. Soms werd het de onderzoekers kwalijk genomen dat er 'weer over de politieke kwestie werd gezeurd'. Dit reflecteerde de overgang die in Molukse kring was gemaakt van oriëntatie op een hoofdzakelijk politiek naar oriëntatie op een voornamelijk sociaal vraagstuk. Hierop is onder meer de ontwikkeling van het opleidingsniveau van invloed geweest.

Voor deze ontwikkeling van de onderwijspositie is het van belang gebleken dat jongeren begonnen uit te stromen die vanaf het begin van hun schoolloopbaan deelnamen aan het Nederlandse onderwijssysteem. Ze ervoeren niet de problemen van zij-instromers en konden bovendien in toenemende mate binnen de eigen groepering anderen ontmoeten die ook Nederlands onderwijs volgden of hadden gevolgd. Dit was een belangrijk verschil met de eerste generatie en de oudsten uit de tweede generatie. Vooral het aandeel dat uitsluitend lager onderwijs afrondde, daalde daardoor. Een tweede verklaring voor de verbeterde onderwijspositie is dat velen gebruik maakten van 'tweede-kans-onderwijs'. Vooral de jongens probeerden op latere leeftijd nog een (hoger) diploma te behalen, vaak met succes. Er bestonden twee drijfveren. De eerste was dat de meisjes gemiddeld genomen een betere onderwijspositie behaalden dan de jongens. Bij de partnerkeuze ging dit een rol spelen; waren het al niet de potentiële schoonouders van de jongen die eisen gingen stellen, dan was dit het meisje zelf. Veel jongens probeerden tegemoet te komen aan deze eisen. De tweede drijfveer is een interessant onbedoeld effect geweest van het Nederlandse subsidiebeleid. De Nederlandse overheid stimuleerde de oprichting van Molukse 'stichtingen voor samenlevingsopbouw' in de diverse gemeenschappen, en stelde als subsidievoorwaarde voor de aanstelling van beroepskrachten onder meer de eis van een afgeronde sociale academie-opleiding. Omdat talrijke Molukse jongeren zich voor de eigen gemeenschap wilden inzetten, was er veel belangstelling voor de

positie van beroepskracht. Dit stimuleerde hen enorm om de noodzakelijke opleidingen te volgen. Er was dan ook sprake van een disproportioneel grote stroom naar mbo- en hbo-opleidingen in het maatschappelijk werk.

Een gevolg hiervan is weer geweest dat talrijke jongeren met een relatief hoog diploma een andere oriëntatie gingen ontwikkelen. Hun was geleerd problemen te duiden in termen van sociale vraagstukken, wat ertoe bijdroeg dat de traditionele duiding in termen van politieke problemen naar de achtergrond verdween. De invloed hiervan, zowel binnen als buiten de Molukse gemeenschap, mag niet worden onderschat. Intern speelde dat de hoger opgeleide jongeren via hun positie bij de stichtingen geleidelijk aan de competentiestrijd aangingen met de politiek gevormde ouderen, die de posities in de wijkraden bezetten. Deze tegenstelling is uiteindelijk beslecht in het voordeel van de jongeren, zeker toen zij de posities in de wijkraden van de ouderen gingen overnemen. Naar buiten toe was hun invloed groot doordat op lokaal niveau de overheid steeds vaker de stichting als gesprekspartner koos. Toen de jongeren ook in de wijkraden en in de landelijke organisaties doorbraken, nam hun betekenis uiteraard nog verder toe. Dit mondde erin uit dat de Nederlandse overheid in de gelegenheid kwam om samen met landelijke Molukse organisaties plannen op te stellen en ten uitvoer te brengen voor een op integratie gericht beleid.

Het meest bekende voorbeeld hiervan is het zogenoemde 1.000-banenplan voor Molukkers, dat in de tweede helft van de jaren tachtig ten uitvoer kwam. Dit plan vloeide voort uit de 'Gezamenlijke Verklaring', in 1986 afgelegd door het eerste kabinet-Lubbers en het hoofdbestuur van de Badan Persatuan, een grote landelijke belangenorganisatie van de Molukkers. Dankzij dit plan, met een interessante formule van 'head hunting' door een Moluks team en 'job hunting' door de Nederlandse organisatie IVIO, kwamen uiteindelijk 1.200 jonge Molukkers aan betaald werk – soms na jarenlange werkloosheid. Mede hierdoor was het werkloosheidscijfer voor jongeren beneden de dertig jaar in 1990 sterk gedaald ten opzichte van dat begin jaren tachtig: van 50% naar 22%. Hoewel dit nog altijd ruim boven het werkloosheidsniveau van de autochtone jongeren ligt, was het ook in vergelijking met andere allochtone bevolkingsgroepen een buitengewoon gunstige wending.

De verbetering van de onderwijs- en arbeidsmarktpositie is gepaard gegaan met toenemende contacten tussen Molukkers en autochtone Nederlanders. Dit bleek vooral het geval voor jongeren, meer voor vrouwen dan voor mannen. In 1990 zei ruim een kwart van de Molukse jongeren beneden de dertig jaar meer vrijetijdscontact te hebben met autochtonen dan met Molukkers. Bij de jonge vrouwen had één derde overwegend contact met 'Belandas'. Geringer zijn de contacten van degenen die binnen een Molukse woonconcentratie wonen. Dit geldt zowel voor de ouderen als voor de jongeren.

Het zal na het voorgaande weinig verbazing wekken dat in de genoemde periode ook de identiteitsvorming verandering heeft ondergaan. De Amerikaanse antropoloog Bartels (1990) constateert op grond van een grondig onderzoek dat het antwoord op de vraag wat het betekent om (in Nederland) Molukker te zijn, niet – of in elk geval niet meer primair – moet worden gezocht in het politieke ideaal van een vrije republiek der Zuid-Molukken. Het politieke ideaal is niet afgedankt, maar veel minder dominant geworden in de zin dat het het gehele doen en laten bepaalt. Daarvoor in de plaats is grote belangstelling ontstaan voor de culturele roots. Veenman en Martens

(1990) constateren dat dit voor de derde generatie weer sterker geldt dan voor het jongere deel van de tweede generatie. Zij schrijven dit toe aan (i) de geringere aandacht die tweede-generatie ouders in hun opvoeding besteedden aan de politieke kwestie, (ii) de voortgaande invloed van de algemene jeugdcultuur en (iii) het sterk gestegen aantal gemengde partnerschappen in Molukse kring. Ongeveer 40% van de derde generatie is voortgekomen uit zo'n gemengde relatie.

Het aandeel gemengde partnerschappen bij Molukse jongeren (<30 jaar) naar geslacht:

	1983	1990
mannen	45%	51%
vrouwen	25%	40%

Van de partnerschappen (gehuwden en samenwonenden) met een mannelijke Molukse partner beneden de dertig jaar had in 1990 dus al ruim de helft een gemengd karakter. Bij de partnerschappen met een vrouwelijke Molukse partner onder de dertig jaar is vooral de snelle groei van de gemengde partnerschappen in het oog springend. Dit zijn ontwikkelingen die enerzijds de voortgaande integratie illustreren en anderzijds licht werpen op het integratieperspectief van de aanstormende derde generatie. Het was dan ook niet vreemd dat Bartels (1990) de voorspelling deed dat deze generatie de eerste zal zijn die volledig integreert in de Nederlandse samenleving – mits hun daartoe de participatiemogelijkheden worden geboden.

De derde fase van de integratie (1985 tot heden)

Het thans lopende onderzoek is er mede op gericht de voorspelling van Bartels te toetsen. De demografische omstandigheden staan dit toe. De derde generatie bestaat (hoofdzakelijk) uit degenen die na 1975 zijn geboren. Een aantal van hen heeft derhalve de leeftijd bereikt waarop de arbeidsmarkt wordt of is betreden. Anderen bevinden zich in het onderwijs en zijn daar te beoordelen op hun prestaties en vorderingen. De overgrote meerderheid van de eerste generatie is intussen bijna 50 jaar in Nederland. Ervan uitgaande dat de militairen en hun echtgenotes op het moment van aankomst tenminste 20 jaar waren, kunnen we aannemen dat een belangrijk deel nu al ouder is dan 65 jaar. Zo raakt de eerste generatie op een natuurlijke wijze buiten beeld wanneer het gaat om het vraagstuk van de integratie in de Nederlandse samenleving.

Het huidige onderzoek laat op dit moment nog geen conclusies toe. Wel kunnen al enkele zaken die opvallen worden genoemd. De eerste is dat het in sociaal-economisch opzicht redelijk gaat met de derde generatie. Het gerealiseerde opleidingsniveau blijft weliswaar achter bij dat van de tweede generatie, maar dit is een gevolg van het feit dat de meerderheid van de derde generatie nog onderwijs geniet. Deze scholieren en studenten concentreren zich nog vooral in de lagere vormen van het voortgezet onderwijs, maar een deel is reeds doorgestroomd naar de hogere niveaus. Van degenen die reeds op de arbeidsmarkt verschijnen, kan worden gezegd dat hun werkloosheidscijfer niet ver boven dat van de autochtone jongeren ligt – al verschilt dit per gemeente. In elk geval is onder de werkenden geen sprake meer van een sterke concentratie in de laagste functieniveaus. Bovendien blijkt dat de

Molukkers intussen volop hun weg hebben gevonden binnen de diensteneconomie. Van de traditioneel sterke gerichtheid op industriële werkgelegenheid, vooral bij de mannen, blijkt weinig meer.

Tegenover deze ontwikkeling, die voorzichtig positief genoemd kan worden, staat dat de identiteitsvorming een geheel andere wending heeft genomen dan voorzien door Bartels en anderen (onder wie Smeets en Veenman, 1994). Hierop is zonder twijfel van invloed wat momenteel 'de Molukse kwestie' wordt genoemd. De voortdurende onlusten op de Molukse eilanden houden veel Molukse jongeren in de ban en dragen ertoe bij dat ze zich meer dan voorzien, afzetten tegen de Nederlandse omgeving. Het gevoel van hun grootouders en ouders dat Nederland de Molukkers steeds weer in de steek liet, wordt nu beleefd door de jongeren. Zij interpreteren non-interventie in de onlusten hoofdzakelijk als een gevolg van Nederlandse desinteresse, of erger: als Nederlandse terughoudendheid om de economische belangen in Indonesië te schaden. Deze overtuiging is zo sterk dat ze bij veel jongeren regelrechte weerzin oproept ten opzichte van de Nederlandse omgeving. Dit uit zich onder meer tijdens de groepsinterviews, wanneer de vraag wat het betekent om Moluks te zijn, vaker wordt beantwoord met negatieve dan met positieve referenties. Ik bedoel hiermee dat veel jongeren niet zo zeer aangeven welke positieve betekenis het heeft om Molukker te zijn (bijvoorbeeld vanwege de eigen cultuur, taal en geschiedenis), maar eerder dat zij niet-Nederlander zijn. In dat verband wordt van de Nederlanders een negatief beeld geschetst, herkenbaar uit eerdere onderzoeken, waartegen men zich vervolgens afzet. Aldus wordt de Molukse identiteit veeleer iets wat je niet bent dan iets wat je bent of voelt.

We moeten ervoor waken dit beeld niet te chargeren. Er zijn natuurlijk ook jongeren die het antwoord op de identiteitsvraag wel degelijk zoeken in elementen die eigen zijn aan de cultuur, geschiedenis of taal van de Molukkers. Bij hen valt grote belangstelling op voor politieke elementen en voor de *adat*, waarin een belangrijk deel van de tweede generatie zich minder geïnteresseerd toonde. In dit opzicht gaat de klassieke uitspraak op dat 'what the son wishes to forget, the grandson wishes to remember' (ontleend aan Esser, 1980). Het probleem dat veel jongeren hierbij signaleren, is dat hun ouders onvoldoende informatiebron kunnen of willen zijn. Ze zoeken daarom elkaar op om antwoord te krijgen op hun vragen. Bij hen zien we een teruggang in sociaal contact met autochtone Nederlanders. Binnen de wijken zien we dit vaker dan daarbuiten.

Verschillende ouders uit de tweede generatie constateren deze ontwikkelingen met zorg. Zij menen dat de derde generatie meer dan zichzelf, kansen krijgt in de Nederlandse samenleving. Het stelt hen teleur dat de jongeren deze kansen – naar het oordeel van de ouders – niet volop benutten. De jongeren menen nogal eens dat de ouders te veel van hen verwachten, en dat juist van de zijde van de ouders weinig inhoudelijke steun komt om het bijvoorbeeld in het onderwijs goed te doen. In dit opzicht is er sprake van een generatiekloof die eerder is geconstateerd tussen de eerste en tweede generatie (zie Veenman en Jansma, 1981). Ook dit indiceert dat er een zekere rem staat op de ontwikkelingen in Molukse kring.

Conclusie

In maart 2001 is de Molukse bevolkingsgroep 50 jaar in Nederland. Dit zal een

moment zijn waarop door velen wordt teruggekeken op de roerige geschiedenis van de Molukkers in Nederland. De fouten van de Nederlandse overheid zullen de revue passeren, zeker als het gaat om de eerste fase van het verblijf hier. De pogingen om de fouten te herstellen zullen worden belicht, eerst in de vorm van beleid dat de randvoorwaarden creëert voor integratie, later in de vorm van beleid dat expliciet gericht is op bevordering van de integratie. Veel aandacht zal daarbij uitgaan naar de samenwerking die is ontstaan met de Molukse gemeenschap, eerst schoorvoetend, later meer enthousiast. Natuurlijk zal ook worden ingegaan op de fase van radicalisering in Molukse kring, eind jaren zeventig. Waarbij waarschijnlijk de neiging bestaat dit als een historisch feit te beschouwen.

Gehoopt mag worden dat bij al dit terugzien toch ook aandacht bestaat voor de complexe situatie van dit moment. Er is sprake van een derde generatie die te maken heeft met hoge verwachtingen, vanuit hun directe sociale omgeving en van 'buitenaf'. In dat verband kan gedacht worden aan de voorspelling van Bartels dat de derde generatie de eerste zal zijn die geheel integreert in de Nederlandse samenleving. Zo ver is het echter nog niet. Ondanks vooruitgang is er nog altijd achterstand in het onderwijs en op de arbeidsmarkt ten opzichte van de autochtone Nederlandse jongeren. Er kan niet worden beweerd dat dit (vooral) te maken heeft met het onthouden van kansen. Zo'n uitspraak doet geen recht aan het onderwijssysteem en gaat voorbij aan de huidige krapte op de arbeidsmarkt. De rem op de voortgang van de integratie moet vooral worden gezocht in de wijze waarop de meerderheid van Molukse jongeren reageert op de situatie op de Molukken. Velen zijn daarbij zo betrokken, dat het hun perceptie van de Nederlandse omgeving én hun toekomstperspectief sterk negatief beïnvloedt. Dit maakt het lastig om voorspellingen voor de toekomst te doen. Vrij zeker is dat continuering van de onlusten op de Molukken de rem op het integratieproces zal houden. Maar wie kan zeggen hoe lang deze onlusten nog zullen voortduren?

Literatuur

- Bartels, D., *Moluccans in exile* (Leiden/Utrecht 1990).
- Bartels, D., *Ambon is op Schiphol* (Leiden/Utrecht 1990).
- Esser, H., *Aspekte der Wanderungssoziologie* (Darmstadt und Neuwied 1980).
- Smeets, H.M.A.G., 'De organisatie van de Ambonezenzorg', in: Manuhutu, W. en H. Smeets (red.), *Tijdelijk verblijf* (Amsterdam 1991) 17-42.
- Smeets, H. en J. Veenman, 'Steeds meer "thuis" in Nederland. Tien jaar ontwikkelingen in de Molukse bevolkingsgroep', in: Vermeulen, H. en R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld* (Amsterdam 1994) 15-45.
- Veenman, J., *De arbeidsmarktproblematiek van Molukkers* (Rotterdam 1985).
- Veenman, J., *De arbeidsmarktpositie van allochtonen in Nederland, in het bijzonder van Molukkers* (Groningen 1990).
- Veenman, J. en L.G. Jansma, *Molukkers in Nederland* (Deventer 1981).
- Veenman, J. en E.P. Martens, *Een lange weg* (Rotterdam 1990).
- Verwey-Jonker, H., *Ambonezen in Nederland* ('s-Gravenhage 1959).
- Wittermans, T., *Social organization among Ambonese refugees in Holland* (Amsterdam 1991).

De boeken top vijf van . . .

Gerda de Kleijn

Speciaal voor dit themanummer hebben we drs. Gerda de Kleijn gevraagd vijf boeken te selecteren die haar leven veranderd of op zijn minst beïnvloed hebben. Zij heeft als protestantse een manier van inburgering ondergaan op onze Katholieke Universiteit. De Kleijn (Haastrecht 1950) studeerde geschiedenis aan de KUN, waar zij in 1993 haar doctoraal behaalde. Momenteel is zij als universitair docent Oude Geschiedenis en studieadviseur geschiedenis werkzaam aan de KUN. Daarnaast geeft zij colleges Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Haar proefschrift *The Water Supply of Ancient Rome: City Area, Water, and Population* ligt ter beoordeling bij de promotiecommissie.

*

Het verzoek van de redactie van *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift Nijmegen* om mijn boeken top vijf te bespreken stelde me voor een keuze. Breng ik de lezer op de hoogte van de boeken uit mijn vakgebied die ik het meest interessant vind, of vertel ik over de boeken uit een andere categorie? Ik heb gekozen voor het laatste. Mijn boeken top vijf bestaat uit romans die iets met geschiedenis van doen hebben.

1. E. M. Remarque, *Im Westen nichts Neues* (Berlin 1928)

Mijn geschiedenisleraar op de middelbare school in Den Haag, Dr. R. Reinsma, besprak tijdens een les over de Eerste Wereldoorlog het steeds heen en weer gaande front in Noord-Frankrijk. Hij noemde een boek dat onder pseudoniem – of liever retroniem als dat woord bestaat – zou zijn geschreven door een zekere Kramer: E. M. Remarque, *Im Westen nichts Neues*. Ik heb het bij de bibliotheek gehaald en gelezen. In dit boek worden het front en het thuisfront met hun eigen dagelijkse

sleur tegenover elkaar gezet. Op dagen dat de kranten thuis geen spectaculaire ontwikkelingen hebben te melden en de oorlog aan het westelijk front met een paar woorden afdoen, duren de verschrikkingen van de soldaten in de loopgraven voort.

Remarque schreef het boek in 1927, waarschijnlijk om de ellende van een oorlog te laten zien. Zijn antimilitaristische boodschap is overgekomen. Mijn beeld van oorlogvoering op het niveau van de soldaat te velde, is er blijvend door beïnvloed.

2. Jane Austen, *Pride and Prejudice* (London 1813)

Jane Austens *Pride and Prejudice* begint met een ijzersterke zin, die me al een paar keer, door verschillende mensen, spontaan is voorgedragen: 'It is a truth, generally acknowledged, that a young man, in possession of a good fortune, must be in want of a wife.' Virginia Woolf (*A Room of One's Own* (London 1928)) heeft er op gewezen dat Jane Austen de eerste vrouwelijke auteur is die

zich onttrekt aan de (mannelijke) bemoeienis met het schrijven van haar boeken. Zij schrijft zoals een vrouw schrijft, over de onderwerpen die zij, in haar beperkte vrouwenwereld, meemaakt en interessant vindt. Haar waarnemingen zijn vaak ironisch genoteerd. Door haar personages geeft zij inzicht in de waarden en normen van de Engelse landheren en de sociale laag daaronder.

3. Simone de Beauvoir, *Les mandarins* (Paris 1954)

De Franse schrijfster Simone de Beauvoir wordt in de kranten van de laatste jaren nauwelijks nog genoemd. Vreemd is dat niet, ze leeft immers niet meer. Als er al aandacht aan haar wordt besteed, dan gaat het om de wonderlijke relatie die ze onderhield met de filosoof Jean Paul Sartre of om haar hautaine gedrag tijdens een bezoekje aan Nederland. De Beauvoirs boeken behoorden tot de 'verplichte' literatuur van de jonge vrouwen, in Nederland in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, die zich afvroegen wat hun plaats in de maatschappij zou kunnen en moeten zijn. Ik denk dat ik al haar boeken, in vertaling, heb

gelezen. Het meest indrukwekkend vond ik niet haar feministische werk *De Tweede Sexe*, maar een van haar romans, *De Mandarijnen*. In deze roman staan de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog centraal. De Beauvoir laat zien hoe moeilijk het is om vorm te geven aan een samenleving, nadat een gemeenschappelijk doel – in dit geval de bevrijding van Frankrijk – is bereikt. Mensen die enige tijd min of meer eensgezind optrokken, ontwikkelen zich tot politieke tegenstanders. De doelen die men nastreeft en de middelen die men wil inzetten, blijken toch fundamenteel van elkaar te verschillen. Uiteindelijk leiden de verschillen van inzicht ook tot persoonlijke verwijdering.

4. Fay Weldon, *The Shrapnel Academy* (London 1986)

Een roman die ik grinnikend heb gelezen is Fay Weldon, *The Shrapnel Academy*. Net als in haar andere boeken steekt Fay Weldon de draak met allerlei gevestigde instituties,

door er de minder fraaie kanten van te laten zien. De Shrapnel Academy is een militaire academie genoemd naar Henry Shrapnel, het 'militaire genie' dat in 1804 de granaat heeft uitgevonden. Voor de jaarlijkse Wellington-lezing, te houden door gene-

raal Leo Makeshift (!), verzamelt zich een gezelschap in de academie. In de kelders van het gebouw leeft een groep mensen bestaande uit dienstpersoneel en illegalen. De butler

5. Nicolaas Matsier, *Gesloten huis* (Amsterdam 1994)

Een paar jaar geleden las ik Nicolaas Matsiers *Gesloten huis*. Op de voorkant van de goedkope herdruk uit 1997 die ik in handen had stond: 'Het ontruimen van het ouderlijk huis na de dood van zijn moeder voert Nicolaas Matsier terug naar zijn jeugd in de jaren vijftig.' Deze zin werd gevolgd door een aanbeveling van Doeschka Meijsing: 'Een geschiedenis zo hilarisch en tegelijk ontroerend dat je bij het lezen voortdurend de tranen uit je ogen aan het vegen bent.' Hoewel te

onderhoudt het contact tussen boven en beneden, de boven- en de onderwereld. Onhandigheden leiden tot een bizarre, explosieve strijd tussen beide werelden.

sterk aangezet, was de aanbeveling niet onjuist. Maar al lezend drong langzamerhand tot me door, dat de vader van Matsier mijn hierboven genoemde leraar geschiedenis moet zijn geweest. Ik kreeg zo een kijkje in het privé-leven van iemand die ik alleen van school kende. De geschiedenis werd daardoor minder hilarisch en af en toe voelde ik me enigszins gegeneerd. Eigenlijk wilde ik van de kleinheid van de man die mij op het spoor van *Remarques Im Westen nichts Neues* had gezet, niet weten.

Lettres Provinciales

Eerstejaars Geschiedenis & Kunstgeschiedenis.

De definitieve eerstejaarsgetallen zijn weer bekend. De opleiding Kunstgeschiedenis heeft zich weten te stabiliseren met 26 studenten (vorig jaar 28), terwijl de opleiding Vergelijkende Kunstwetenschap voor het eerst een propedeuse aanbiedt (15 inschrijvingen). De opleiding Geschiedenis loopt weer terug: 55 studenten tegenover 72 vorig jaar. Dat is nog steeds niet zo erg als het cohort 1998-1999 (34 studenten).

Hora est! Gepromoveerden in Nijmegen

De afgelopen maanden heeft het Nijmeegse geschiedenisland twee promoties gezien, maar wel uitermate internationaal...

Op 23 oktober 2000 promoveerde A. Polichetti bij prof. dr. L. de Blois en prof. dr. A.P. Orbán (promotoren) op het proefschrift getiteld *Le Historiae di Orosio e la Storiografia Ecclesiastica Occidentale, 311-417 d.C.*

Op 30 oktober 2000 promoveerde J.A. Vilar Sánchez bij prof.dr. H. de Schepper (promotor) en dr. Antonio Luis Cortés Peña (copromotor) op het proefschrift getiteld *Kerpen y Lommersum, dos exclaves brabanzones en el Sacro Imperio. Historia institucional de su periodo de unión a la monarquía hispanica*

Wie is er de afgelopen maanden afgestudeerd in Nijmegen?

Oude Geschiedenis

L.S.S. Delahaij, *Egypte in verval (Ramses III en opvolgers)* (De Blois)

R.E. Hartel, *Pepers, parels en patronage. De handel tussen het Romeinse Rijk en India van 30 v. Chr. tot 117 na Chr.* (De Blois)

J.P.B. van Leipsig, *Anarchie in Rome (Rome in 52 v. Chr.)* (De Blois)

G.K. Otten, *Sertorius' strijd in de Hispanie* (De Blois)

I.C.M. Vorstenbosch, *Isis in Griekenland: een tweede Demeter* (Van Hooff)

J.J.H. Vossen, *Pater et filia. Affectie tussen vaders en dochters in de Romeinse tijd* (Van Hooff)

Middeleeuwse Geschiedenis

F.J.J.N. Wels, *Toledo 1449* (Raedts)

Nieuwe Geschiedenis

H. Garritzen, *De Bede in de Hoofdbank Heerlen tijdens de 18e eeuw, 1738-1785* (De Schepper)

Y. Kuiper, *A call to the Hospital. Confederate nurses in the American Civil War (1801-*

1865) (Rietbergen)

C.C.M. ten Oever, *Nijmegen en de cholera in de negentiende eeuw. Stedelijk beleid tijdens de epidemieën van 1832 en 1866* (Janssen)

Nieuwste Geschiedenis

G.L. Bindels, *De processen Jungschläger-Schmidt* (Bosmans)

H.M.P.J. van der Burgt, *De minister van defensie onder vuur. De houding van de VVD ten opzichte van minister S.H. Visser naar aanleiding van de zaak Van der Putten* (Bosmans)

E.A.J.E. Driessen, *Dienaar van Nederland. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer als gouverneur-generaal in Nederlands-Indië, 1936-1945* (Bosmans)

M. Erciyas, *Nederland en de mensenrechtenschendingen in Turkije, mei 1960-1974* (Mans)

M.F.L. van Rosmalen, *Brandpunt, KRO en KVP: een driehoeksverhouding in een ontzuilende samenleving* (Van de Sande)

Economische en Sociale Geschiedenis

L.J.G. Schreven en J.M. v.d. Mortel, *Nijmegen ontwaakt. De invloed van de ontmanteling op de zuigelingensterfte* (Engelen)

Cultuur- en Mentaliteitsgeschiedenis

M.J. Bosmans, *Op weg naar Nijmegen! Het beeld van Nijmegen en omgeving tussen 1825 en 1940* (Rietbergen)

F.J. van Oudheusden, *Op reis met de gids in de hand. Een onderzoek naar de kenmerken van het Engelse toerisme, in reisgidsen, over de periode 1854-1894* (Rietbergen)

Geschiedenis van de Europese Expansie

H.D. Nijhuis, *Beeldvorming van de Javaanse cultuur tijdens en na de door missionaris Joannes Henricus Scholten ondernomen reizen op Java, 1827-1864* (Rietbergen)

B.A. van Rijnsoever, *Reizen door een veranderend landschap. Beeldvormingsprocessen in negentiende-eeuws Nieuw-Zeeland* (Rietbergen)

A.C. Vergeer, *'Het Geselschap wil woorden hebben...' Een geschiedenis van Europa en het Ottomaanse Rijk op basis van de correspondentie tussen Gisbert Cuiper en Jacobus Colyer, 1687-1716* (Rietbergen)

Gendergeschiedenis

B.E.C. Bertens, *Vrouwen! Mee in den strijd! De representatie van sekse in de CPH, 1918-1935* (Grever)

C. de Greeff, *Strijd tussen de seksen? Geweldpleging tussen vrouwen en mannen in het arrondissement Utrecht, 1811-1838* (Grever)

M.H. Meulders, *De regie van het amusement. Vermaak en gender op twee nijverheidstentoonstellingen in Dordrecht en Arnhem, 1897* (Grever)

Theorie van de Geschiedenis

H.C. van der Kleij, *Naar een esthetiek van de wereldgeschiedschrijving* (Jansen)

Personalia

Dr. B.J.H. Aikema (Afdeling Kunstgeschiedenis) is aan de KU Leuven benoemd tot buitengewoon hoogleraar 'Kunstgeschiedenis van Zuid-Europa in de vroegmoderne periode'.

Dr. A.W.F.M. van de Sande (Afdeling Geschiedenis) is vanwege de Orde van Vrijmetselaren onder het Groottoosten der Nederlanden per 1 november jl. benoemd tot bijzonder hoogleraar 'Vrijmetselarij als geestesstroming en sociaal-cultureel verschijnsel' aan de Faculteit der Godgeleerdheid van de Universiteit Leiden.

Recensies

M. Monteiro, P. Nissen, J. de Raat (red.), *Steun en toeverlaat. Historische aspecten van geestelijke begeleiding* (Verloren, Hilversum 1999) ISBN 90-6550-073-1, 192 blz., f39,-.

Geestelijke begeleiding is in de mode. Desondanks kan geestelijke begeleiding niet als een modeverschijnsel getypeerd worden. Jarenlang was het een vanzelfsprekend fenomeen dat binnen een kerkelijk of religieus kader geplaatst werd. Heden ten dage is het individu vanuit zichzelf opzoek naar de eigen 'ik' en de eigen levensweg. Het aanbod sluit aan op deze steeds specifiekere wordende behoefte; iedereen kiest een invalshoek die het best aansluit op de eigen wensen en verwachtingen. Het aantal invalshoeken voor geestelijke begeleiding in de huidige samenleving is dan ook legio: van de Baghavat Ghita tot de studentenpsycholoog en van de 'traditionele' pastoor tot de zijns-therapeut. Met andere woorden 'voor ieder wat wils'. In *Steun en toeverlaat. Historische aspecten van geestelijke begeleiding* wordt weergegeven op welke manier geestelijke begeleiding in het verleden vorm heeft gekregen. Het is althans de titel die deze inhoud doet vermoeden, feitelijk wordt in het boek aandacht geschonken aan de zielzorg in de Nederlandse katholieke samenleving in de twintigste eeuw.

Steun en toeverlaat is een uitgave gebaseerd op een aantal lezingen gehouden tijdens een colloquium waarin het onderwerp geestelijke begeleiding

centraal stond. De bundel is gecompleteerd met een aantal persoonlijke portretten en enkele meer theoretische artikelen. 'In de afzonderlijke bijdragen wordt de dynamiek van geestelijke begeleiding als uitgangspunt genomen, de dynamiek tussen geestelijkheid en gelovigen, tussen leiders en geleiden,' aldus het voorwoord. In de eerste bijdragen worden algemene geschiedenissen over geestelijke begeleiding uiteengezet, die gebaseerd zijn op historisch wetenschappelijk onderzoek. P.J.A. Nissen schetst een historische ontwikkeling van de geestelijke begeleiding, waarin hij verschillende fases sinds het ontstaan van het christendom onderkent. Vervolgens hebben C.M.A. Caspers, M. Derks en G. Ackermans, in hun bijdragen aandacht besteedt aan twintigste-eeuwse verschijnselen van zielzorg, respectievelijk door een ontwikkeling van het jaarlijks algemeen huisbezoek te schetsen, een analyse van het tijdschrift *De Kloosterling* te construeren en het werk van een opvallend geestelijk leider, J. van Ginneken te onderzoeken. Deze artikelen zijn toegankelijk geschreven en geven inzicht in de manier waarop spirituele begeleiding vorm heeft gekregen en zich heeft ontwikkeld.

In de persoonlijke bijdragen van C. van der Poel, P. Smits van Waesberghe, J. Bluysen, J. van Deenen, W. Stael-Merkx en W. Vrolijk staan de eigen ervaringen met geestelijke begeleiding centraal. Zowel de ontvanger van *Steun en toeverlaat*, als de geestelijke begeleider krijgen hierin een plaats. In de uiteenzettingen van J. Bluysen en J.

van Deenen wordt daarbij in het bijzonder nadruk gelegd op het kader waarbinnen geestelijke begeleiding plaatsvond. Zij schenken aandacht aan mensen die zich in het verleden hebben beziggehouden met geestelijke begeleiding in een religieus kader, te weten Franciscus van Sales en Loyala van Ignatius. Dergelijke personen kunnen ook tegenwoordig nog een richtlijn aanreiken voor spirituele begeleiders. Deze individuele verhalen geven een persoonlijke dimensie aan het aspect van zielzorg.

Tot slot volgen twee theoretische bijdragen. In de eerste behandelt T. van Knippenberg de relatie tussen naam en identiteit als kern van geestelijke begeleiding. Hij geeft in een schematisch overzicht aan hoe deze begrippen met elkaar verbonden zijn en welke andere aspecten daarbinnen een rol spelen. Deze bijdrage valt in het boek als geheel uit de toon, omdat het te theoretisch van aard is en minder toegankelijk geschreven dan de andere artikelen. In het tweede artikel schrijft S. Aupers over de New Age beweging in Nederland. Hij is van mening dat New Age niet per definitie de zielzorg via een religieuze weg tot zijn eind brengt. Hij ziet New Age als een beweging waarin naast een esoterisch aspect, religieuze aandachtspunten een centrale rol spelen. Deze combinatie kan, volgens hem, een verklaring geven voor

het succes van New Age.

Het boek *Steun en toeverlaat* kan gezien worden als een getuigenis van de twintigste eeuw. Het leidt tot een beter inzicht in een belangrijk aspect - zielzorg - van het katholieke Nederland in de twintigste eeuw. Dit inzicht is niet alleen van belang voor de betrokkenen, maar kan juist bij de huidige generatie meer begrip doen ontstaan voor ouders en voorouders. De vraag is echter of deze generatie dit boek ter hand zal nemen. Zij zijn waarschijnlijk ook niet de beoogde doelgroep. De titel spreekt niet tot de verbeelding en heeft een zweem van oubolligheid om zich hangen. De bundel is meer gericht op een groep mensen die zich bezighoudt met geestelijke begeleiding, vanuit een wetenschappelijk oogpunt of vanuit de functie van spiritueel leider. Voor deze groep zal *Steun en toeverlaat* echter slechts voornamelijk een bevestiging zijn van de eigen ervaringen.

Concluderend kan gesteld worden dat *Steun en toeverlaat* een aardige bundel is, waarin de geestelijke begeleiding vanuit verschillende dimensies aandacht krijgt. Een verdieping of verbreding van het fenomeen biedt het boek echter niet.

Liesbeth Timmermans

Inburgering voor gevorderden? 'Verloren Verleden', een aangename kennismaking met vaderlandse geschiedenis

Recensieartikel naar aanleiding van: David Barnouw, *De hongervinter*, ISBN 90-6550-446-x, 88 blz.; Nico Lettinck, *Praten als Brugman. De wereld van een Nederlandse volksprediker aan het einde van de Middeleeuwen*, ISBN 90-6550-445-1, 80 blz.; Marco Mostert, *754: Bonifatius bij Dokkum vermoord*, ISBN 90-6550-448-6, 94 blz.; Johan S. Wijne, *De 'vergissing' van Troelstra*, ISBN 90-6550-449-4, 86 blz.; prijs per deeltje f 19,90; Eric Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw*, ISBN 90-6550-166-5, 119 blz., prijs f 25,-. Alle verschenen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum 1999).

Op 27 februari 1998 werden in het Rijksmuseum te Amsterdam de eerste deeltjes gepresenteerd van een serie die –met een aardige woordspeling van de uitgever– als titel meekreeg: *Verloren Verleden. Gedenkwaardige momenten en figuren uit de vaderlandse geschiedenis*. De bedoeling is, in die reeks in totaal 20 boekjes te laten verschijnen, elk over een spraakmakende gebeurtenis of persoon uit de Nederlandse geschiedenis. In 1998 verschenen *De opstand der Batavieren*, *Een huishouden van Jan Steen* (vandaar de presentatie in het Rijksmuseum), *Redeloos, radeloos, reddeloos en Mata Hari*. Stuk voor stuk titels die bij het publiek herinneringen zullen oproepen aan de tijd dat men nog in de schoolbanken zat en de meester spannende verhalen vertelde bij een wandplaat over vaderlandse geschiedenis. Dit lijkt me inderdaad een aantrekkelijke formule. In een paar ver-

loren uurtjes raak je weer bijgelezen over onderwerpen die altijd wel je verbeelding prikkelden maar waarvan je de precieze toedracht allang kwijt was. Hoe zat het ook alweer met de Zilvervloot, met Jan Salie, de wereld van Peter Stuyvesant en het stokje van Oldenbarnevelt? Die nieuwsgierigheid heeft echter slechts betrekkelijke marktwaarde. Het mag niet te veel tijd en geld kosten om haar te bevredigen. De samenstellers van de serie hebben dat goed begrepen. Elk deeltje is in bevattelijke taal geschreven en rijk geïllustreerd, telt ten hoogste 96 bladzijden en kost nog geen twee tientjes.

Er wordt dus letterlijk en figuurlijk 'een boekje opengedaan' over onderwerpen die tot de canon van de vaderlandse geschiedenis kunnen worden gerekend. De lezer krijgt in elk deeltje eerst een pakkende beschrijving van het onderwerp voorgeschoteld. Maar behalve anekdotes wordt hem ook de historische context gepresenteerd: internationale verhoudingen, economische belangen, sociale structuren en religieuze factoren. Hij zal verbanden ontdekken die op het eerste oog minder voor de hand leken te liggen. En nog belangrijker: hij wordt erop geattendeerd dat in de loop der tijd mogelijk verschuivingen in de beeldvorming zijn opgetreden en wellicht ook mythetvorming heeft plaatsgevonden. De vele 'plaatjes' hebben dan ook een duidelijke functie in het verhaal. Elk boekje is geschreven door een specialist op het betreffende vakgebied zodat de geboden informatie up to date is. Om de stijl helder en toegankelijk te houden, is gekozen voor één eindredacteur voor de hele serie. Dat is Els Kloek, universitair docent Cultuurgeschiedenis te Utrecht, die haar wetenschappelijke carrière ooit bij de vak-

groep Geschiedenis in Nijmegen is begonnen.

Ik heb deze bespreking in de titel een vraag meegegeven die vermoedelijk wat minder cryptisch klinkt als ik haar anders formuleer: is de serie *Verloren Verleden* geen nuttig hulpmiddel om het proces van 'inburgering' op een hoger niveau te tillen en tot een goed einde te brengen? Het zal duidelijk zijn dat de boekjes in eerste instantie bedoeld zijn voor een breed, in geschiedenis geïnteresseerd publiek dat vroeger op school al wel eens 'iets' over het onderwerp gehoord heeft. Vermoedelijk zonder dat we ons daarvan bewust waren, werden we dankzij de verhalen van de onderwijzers spelenderwijs vertrouwd gemaakt met het collectieve geheugen van 'het vaderland'. We werden zo als het ware 'ingeburgerd' in de Nederlandse maatschappij, al dan niet voorzien van oogkleppen die vroeger nu eenmaal bij de verzuiling leken te horen. Alleen al om die reden kan de serie *Verloren Verleden* nuttig worden genoemd: in de hedendaagse samenleving dient elke burger zich ervan bewust te zijn dat hij is opgegroeid met beeldtradities die mogelijk de 'ander' (in casu zijn medeburger) niet voldoende recht doen. Nu de zuilen wankelen of zelfs afgebroken zijn, wordt het tijd onze inburgering aan een herexamen te onderwerpen en na te gaan of ze niet door mythes werd misvormd. Die kritische herbezinning zou je inburgering 'voor gevorderden' kunnen noemen. Herijking van de historische canon is daar logischerwijs mee verbonden. Ik denk dat de boekjes van *Verloren Verleden* daartoe uitstekend van pas kunnen komen. Maar dan heb ik het natuurlijk over 'inburgering' van lieden op wie Tollens lied 'Wien Neêrlandsch bloed door d'adren

vloet' slaat. Hoe zit het echter met de 'inburgering' van nieuwkomers, de groep die in dit themanummer centraal staat? Kan de serie ook voor hen als een bruikbaar hulpmiddel worden aangemerkt? Mij dunkt dat dit inderdaad het geval is. Wie de Nederlandse cultuur goed wil leren begrijpen, zal uitdrukkingen als 'Dan liever de lucht in!' of 'Wat nu, zei Pichegru' die in het dagelijks spraakgebruik te beluisteren zijn op den duur toch moeten kunnen thuisbrengen. Juist daarom is de formule van *Verloren Verleden* volgens mij een schot in de roos. Het spreekt echter vanzelf dat alleen de 'gevoerde' nieuwkomer ermee uit de voeten zal kunnen. Want hoe toegankelijk de stijl van de boekjes ook is, wie geen voortgezet onderwijs heeft genoten, zal waarschijnlijk binnen de kortste keren afhaken.

Om duidelijk te maken wat de 'meerwaarde' is van deze reeks leek het me aardig om de vier deeltjes van *Verloren Verleden* die in 1999 verschenen zijn eens te vergelijken met een ander boekje van Uitgeverij Verloren dat datzelfde jaar is uitgebracht. Op het eerste oog verschilt *Wetenschap en wereldbeeld in de Gouden Eeuw*, geschreven door Eric Jorink, nauwelijks van de andere vier boekjes. Het is deel 17 van de Zeven Provinciën Reeks, een serie korte monografieën over Nederlandse geschiedenis en cultuur in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, uitgegeven onder auspiciën van het 'Leids Instituut voor de Nieuwe Tijd'. Ook in die reeks staat leesbaarheid voorop en verhogen vele illustraties de aantrekkelijkheid ervan. Jorink geeft in acht hoofdstukken een boeiend beeld van de 'wetenschappelijke cultuur' van de zeventiende eeuw, waarin magie, astrologie en religie een veel groter rol speel-

den dan tot voor kort werd aan- genomen. Het is een mooi voorbeeld van popularisering van wetenschap- pelijk onderzoek. Er kan echter geen misverstand over bestaan dat de doel- groep tamelijk beperkt is: alleen in academische kring zal het boek ten volle op waarde geschat worden, ver- moed ik. Ideaal voor humaniora-stu- denten, maar te moeilijk voor scho- lieren. Wellicht heeft de uitgever zich toch door (het succes van?) deze reeks laten inspireren toen hij de formule van *Verloren Verleden* bedacht. Beide reeksen hebben bijna hetzelfde for- maat, maar in de nieuwe serie zijn ook kleurenfoto's opgenomen wat uiteraard alleen rendabel kan zijn wanneer op voorhand met een veel grotere afzet rekening is gehouden. De vele illus- traties prikkelen inderdaad de nieuws- gierigheid en ik kan me niet voor- stellen dat iemand die zo'n boekje doorbladert niet 'voor de bijl gaat'. Misschien schrijft *Praten als Brugman* (deel 5 in de reeks) nog af omdat Nico Lettinck noodgedwongen de religieuze inhoud in zijn betoog moet laten pre- valeren, maar dat geldt beslist niet voor

de andere deeltjes. *De hongerwinter* van David Barnouw (deel 6) is van begin tot eind razend interessant om te lezen - hij neemt op hoffelijke wijze zowel Lou de Jong als diens criticus Gerard Trienekens op de korrel- en 754: *Boni- fatius bij Dokkum vermoord* (deel 7), geschreven door Marco Mostert, trekt op welhaast geraffineerde wijze de aandacht van de lezer door het be- klemtonen van zowel de actualiteit en als de rijkdom van de materiële cul- tuur. Wat Troelstra bewogen heeft toen hij in 1918 in de Tweede Kamer opriep tot revolutie, wordt door Johan S. Wijne voorbeeldig geanalyseerd in 'De vergissing' van Troelstra' (deel 8). Zeker in de tijd van 'paarse kabinetten' is deze socialistische voorvader een pi- kante figuur te noemen. Stuk voor stuk zijn het aardige boekjes die in het onderwijskundig jargon van tegen- woordig zeker wel als 'student- activerend' bestempeld zouden kunnen worden. Maar dat is een term die al- leen voor zéér gevorderde ingebur- gerden te plaatsen zal zijn...

Anton van de Sande

Paul Luykx, *Andere katholieken. Opstellen over Nederlandse katho- lieken in de twintigste eeuw*. SUN, Nijmegen, 2000; ISBN 90 6168 590 7, 335 blz.

Nederlandse katholieken waren niet al- leen *roomsch in alles*, ze waren ook nog eens roomser dan de paus. Was er er- gens ter wereld een volgamer kudde te vinden dan onder het katholieke volks- deel in de periode van het 'rijke roomse leven'? Het is een ingesleten beeldvor- ming waaraan Paul Luykx zich -blijkens het nawoord- behoorlijk irriteert. Beeld- vorming die volgens hem echter niet zozeer onjuist is, als wel onvolledig en eenzijdig. Ze behoeft aanvulling en bij- stelling. In de dertien opstellen van zijn nieuwe boek laat Luykx zien dat er ook 'andere katholieken' geweest zijn. Het proces van verzuiling was niet louter een *successstory*, het leidde onder katholieken tot veel ongenoegen en verzet, fricties en conflicten. In een toespeling op de titel van de bekende verzuilingsstudie van Thurlings, *De wankel zuil* (1978), is vol- gens Luykx de 'wankelbaarheid' van stond af aan ingebouwd omdat het voet- stuk waarop zij rustte sinds lang poreus was.

Van de dertien opstellen in *Andere katholieken* werden de meeste eerder ge- publiceerd tussen 1978 en 1997, ver- spreid over verschillende tijdschriften en bundels. Het titelopstel - meteen ook de titel van het hele boek - verschaft de lei- draad voor de rest van het boek. De andere bijdragen vormen meestal illus- traties bij de zaak zoals die in het titelop- stel aan de orde wordt gesteld.

Het verzuilingsproces bereikte zijn hoogtepunt tussen 1890 en 1920. Nederland moderniseerde, industriali- seerde en urbaniseerde. In deze moder-

ne samenleving was de verzuiling vooral een strategie van de katholieke elite om de positie van de kerk en de belangen van de gelovigen te behartigen. Verzuil- ing was het streven katholieken zodanig in hun opvattingen, normen en waarden te beïnvloeden zodat zij zich volledig van hun katholieke identiteit bewust wer- den. Het welgekozen isolement van organistorische verzuiling werkte als een instrument om de emancipatie van de katholieken in Nederland te bewerk- stellen. In dit traditionele beeld van de succesvolle verzuiling paste een positieve waardering ervan die de succeskant benadrukte. Dat anderen dit succes als minder positief ervoeren doet niets af aan het beeld van een gesloten zuil van volgzone katholieken, in de woorden van L.J. Rogier 'het instinkt van de schapen'. In een boeiend historio- grafisch overzicht laat Luykx zien hoe de sociale en historische wetenschappen dit beeld van katholieke uniformiteit, cohesie en consensus lange tijd oneven- redig hebben benadrukt. Methode en vraagstelling stonden een grondige ver- dieping in de geschiedenis in de weg.

Het alternatief dat Luykx geeft in zijn titelopstel is een sociaal-historische aan- pak. Een vraagstelling die open oog heeft voor een mogelijke diversiteit aan reacties en houdingen van de katho- lieken op de initiatieven van de 'ver- zuilers'. Dan kan mogelijk blijken dat de verzuilingsbeweging hier en daar op mas- sief verzet is gestuit. Men moet oog heb- ben voor wrijvingen en conflicten die zich hebben voorgedaan. Een toepassing op biografisch niveau van zo'n nieuwe vraagstelling vinden we in het opstel over Gerard Brom. Hoe stond het in het leven van deze katholieke leider met de verhouding tussen ideaal en werkelijk- heid? Dankzij de beschikbaarheid van Broms autobiografie, *Een katholiek leven*,

kan Luykx deze vraag beantwoorden. Gerard Brom (1882-1959) werd in 1923 aangesteld aan de pas opgerichte KUN waar hij kunstgeschiedenis en Nederlandse letterkunde krijgt te doceren. Hij was een vurig en apostolisch katholiek, voor wie het godsdienstig beginsel leidraad voor het leven was. Uit zijn autobiografie blijkt echter dat hij niet bepaald gelukkig was aan de katholieke Nijmeegse universiteit. Met name de beperking van de academische vrijheid door de klerikale en kerkelijke bemoeizucht zat hem dwars. Ook het overwicht aan geestelijken onder zijn collega professoren beviel hem niet. De clerus die zich inspecterend, controlerend, beschermend met van alles en nog wat bemoeide, kon op Broms venijnig verzet rekenen. Tweemaal solliciteerde Brom elders, tevergeefs. Zijn afscheid van Nijmegen, in 1952, viel hem niet zwaar. Het beeld dat uit Broms autobiografie oprijst is er een van spanning tussen ideaal en werkelijkheid, meer dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Het is inderdaad juist zoals Luykx stelt, dat men door de beschikbaarheid van egodocumentatie en met nieuwe vraagstellingen een ander beeld krijgt. Niet van een katholieke zuil als een monoliet, maar als een zuil met een poreus voetstuk. Uit het leven van Brom blijken diens onbehagen en de aanhoudende interne spanningen waardoor de zuil geplaagd werd. Deze gegevens zijn voor Luykx een aanwijzing dat er al veel langer veel meer aan de hand was voordat daar, door de snelle veranderingen in de jaren vijftig en zestig, de aandacht op werd gevestigd.

Een ander voorbeeld van vooraanstaande 'andere katholieke' leiders die, tegen de bisschoppelijke vermaningen in, aan een zuildoorbekend initiatief wilden meewerken, stelt Luykx in 'Kath-

olieken en het Comité van Waakzaamheid' aan de orde. Dit Comité was een reactie op de opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) die in 1935 landelijk zo'n acht procent van de stemmen behaalde. Zonder van enige bijzondere levensbeschouwing of politieke overtuiging uit te gaan stelde het Comité zich ten doel de geestelijke vrijheid te verdedigen. Het initiatief ging uit van de schrijvers Du Perron en Ter Braak. Een groot aantal prominenten uit kringen van wetenschap en kunst meldde zich aan, zo ook een aantal katholieken: de schrijvers Anton van Duinkerken en Jan Engelman, de Nijmeegse hoogleraren Gerard Brom en Titus Brandsma en de priester H. Poels en priester en hoogleraar J. Hoogveld. Al binnen enkele maanden echter was het Comité vijf van de zes katholieke leden al weer kwijt: op de vingers getikt door politiek en kerk. De enige die niet bezweek voor de pressie was Jan Engelman. Hij stapte pas op toen Jan Romein de loftrompet had gestoken over de nieuwe grondwet van de Sovjet-Unie en dit land een 'vrije toekomst' voorspelde. Volgens Luykx, die het toetreden en vervolgens aftreden van de katholieken reconstrueert, was de katholieke medewerking aan een algemeen comité niet minder dan een 'doorbraak' *avant la lettre*. Het bisschoppelijk mandement uit 1933 immers schreef voor dat deelname aan socialistische en communistische organisaties zonder meer verboden was, maar ook werd hierin deelname aan algemene of neutrale organisaties afgekeurd. Dit laatste was zonder meer op het Comité van Waakzaamheid van toepassing. Nu waren er zes vooraanstaande katholieken die tegen de lijn van het mandement ingingen. Pas na zware kerkelijke en politieke pressie konden de katholieke gelederen weer gesloten wor-

den.

Het revisionisme van Luykx leidt tot een bijstelling van het traditionele verzuilingsbeeld. Hij corrigeert vanuit sociaal-historische invalshoek het geijkte verhaal van een elitaire kerk- en verzuilingsgeschiedschrijving met alle nadruk op eenheid en collectiviteit. Achter het beeld van een gesloten katholiek front, rijst er dan een andere werkelijkheid op, een van voortdurende interne verdeeldheid. De 'andere katholieken' van Luykx komen naast genoemde opstellen voorbij in stukken over de Rotary, de media, de jaren vijftig. Daarnaast demonstreert Luykx in een viertal bijdragen over de verhouding van katholieken tot maatschappij, natie, democratie en fascisme in Nederland, hoe zijn stelling in de behandeling van deze thema's doorwerkt.

Met de bundeling van Luykx' opstellen over het catholicisme, die over een periode van ruim twintig jaar tot stand kwamen en zo verspreid werden gepubliceerd, zal vast in een behoefte worden voorzien. Luykx is een gezaghebbend historicus op zijn terrein, heeft veel gevoel voor nuance en beheerst zijn onderwerpen. *Andere katholieken* is geen boek om aan een stuk uit te lezen. De auteur stopt veel informatie in zijn artikelen en slijpt voortdurend aan zijn analyse. Wegens de compacte stijl is het geen gemakkelijk boek.

Stef Ketelaar

Auteursgegevens

Anita Böcker (1959) studeerde culturele antropologie en is docent rechtssociologie aan de KUN.

Wim Delsman (1944) studeerde Godgeleerdheid aan de KUN en Semitische taal- en letterkunde aan de KUN alsmede aan de Universiteit van Münster. Hij is als universitair docent voor de Oost- en Noordwestsemitische taalkunde/Taalverwerving Hebreeuws verbonden aan het Instituut voor Talen en Culturen van het Nabije en het Midden-Oosten van de KUN.

Philip Hermans (1950) is docent transculturele pedagogiek aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Dirk Jacobs (1971) behaalde zijn licentiaat in de sociologie aan de Universiteit van Gent en promoveerde in 1998 in de sociale wetenschappen aan de Universiteit Utrecht. Hij is sinds oktober 1998 als onderzoeker verbonden aan het Instituut voor Politieke Sociologie en Methodologie van de Katholieke Universiteit Brussel.

Edwin van Meerkerk (1972) is assistent in opleiding bij de afdeling geschiedenis van de KUN. Hij studeerde van 1992 tot 1998 geschiedenis en wijsbegeerte aan deze instelling. Hij bereidt een dissertatie voor over het boekbedrijf van Henri du Sauzet (1687-1754).

Herman Obdeijn (1938) is universitair hoofddocent migratiegeschiedenis en geschiedenis van Noord-Afrika aan de Universiteit Leiden.

Anton van de Sande (1942) is universitair hoofddocent Cultuurgeschiedenis aan de KUN en bijzonder hoogleraar 'Vrijmetselarij als geestesstroming en sociaal-cultureel verschijnsel' aan de Universiteit Leiden.

Hugo de Schepper (1934) is hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de KUN en is per 1 januari 2001 met emeritaat gegaan.

Justus Veenman (1949) studeerde Economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en promoveerde in 1990 aan de Universiteit Utrecht. Hij is universitair hoofddocent economische sociologie in Rotterdam alsmede bijzonder hoogleraar Arbeidsmarkt en Maatschappelijke Ongelijkheid aldaar.

Aanwijzingen voor de auteurs

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

1. *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op een MS-DOS geformatteerde diskette, opgemaakt in MS-Word of WordPerfect.
2. De grootte van een artikel omvat ongeveer 8000 woorden, dat van een recensie ongeveer 1000 woorden.
3. Om problemen met het drukken te voorkomen, verzoeken wij u de tekst op diskette 'schoon' aan te leveren, d.w.z. vrij van tekstverwerkingsfuncties, zoals voetnootopties, lettertype-instellingen, tab- en kantlijninstellingen, afbreekinstellingen, printerfuncties, onderstreping en cursivering. Op een bijgevoegde uitdraai kunt u de door u gewenste tekstopmaak aangeven.
4. Wees spaarzaam met voetnoten. Zet in de noot na het nootnummer een spatie en sluit de noot **niet** af met een Harde Return. Voeg geen eigen voetnootopties toe.
5. Naar boeken wordt als volgt verwezen:
R.R. Palmer and J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978⁵) 155-161.
Naar artikelen als volgt:
A.F.J. van Kempen en C.A. van Minnen, 'Thorbecke als historicus. Een schets', in: *Ex Tempore* 2 (1983) 3/4, 16. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
Naar artikelen in bundels als volgt:
J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', in: P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134.
Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
6. Wilt u voor de rubriek *auteursgegevens*, de redactie informeren over uw geboortjaar, huidige functie en eventueel afstudeervak en universiteit.